

ڪامريڊ حيدر بخش جتوئي

(هڪ مطالعو)

مرتب :

سڪندر ملاح

www.sindhsalamat.com

books.sindhsalamat.com

ڪامريڊ حيدر بخش جتوئي هڪ مطالعو

مرتب
سڪندر ملاح

مارئي اڪيڊمي
سڪرنڊ/حيدرآباد.
2001ع

ڪتاب نمبر - ۱۹

- ڪتاب جو نالو: ڪامريڊ حيدر بخش جتوئي: هڪ مطالعو
- مرتب ڪندڙ: سڪندر ملاح
- ڪمپوزنگ: سنڌو ڪمپيوٽر ڪمپوزنگ سينٽر، قاسم آباد.
- ڇپائيندڙ: مارئي اڪيڊمي، سڪرنڊ/ حيدرآباد.
- ڇپيندڙ: پاڪيزه پرنٽنگ پريس، حيدرآباد.
- ڳاڻيٽو: هڪ هزار
- ڇپائي جو سال: ۲۰۰۱ع
- قيمت: 110/=
- لکپڙه لاءِ پتو: بنگلو نمبر 134، ڀٽائي ٽائون، حيدرآباد.

ارپنا

سنڌ جي عظيم رهبر، مفڪر اعظم
سائين جي ايمر سيد جي نالي، جنهن هميشه
ڏاڍي ۽ جبر جو مقابلو ڪندي سنڌي قوم کي
جيئن ۽ وجود جي بقا جو احساس ڏياريو
۽ آزاديءَ جي راهه ڏيکاري.

پڄاڻي پهاڻُ، جن رسائيو رُڪُ سين،
تنين سندو ڄاڻُ، آهي اڳڙين کي.
(شاهه)

فهرست

پہ اکر مرتب ڪندڙ پاران	جي. ايم. سيد
جنب گذاريم جن سين	
”باباءِ سنڌ“ جي سوانح حيات	
اهي ڏينهن اهي شينهن	پير علي محمد راشدي
حيدر بخش جتوئيءَ جي عظمت	ڪريم بخش خالد
ادب ۽ سياست، عوام لاءِ	محمد ابراهيم جويو
هڪ آدرشي انسان	غلام محمد گرامي
”حيدر“ جي شاعريءَ جو فڪر ۽ پيغام	ابن الياس سومرو
”باباءِ سنڌ“ جي سنڌ لاءِ جدوجهد	غلام حسين سومرو
سنڌ جو عظيم قومپرست ڪميونسٽ	ابو جبران
حيدر بخش جتوئيءَ جون چونڊ تحريرون؛	
- وجود جي بقاءَ لاءِ جنگ	
- ون يونٽ ۽ جمهوريت	
- سنڌ ۽ ون يونٽ	

ٻه اکر، مرتب ڪندڙ پاران

اڄڪلهه مارڪيٽ ۾ تمام گهڻا سنڌي ڪتاب اچي رهيا آهن. تمام سٺو ۽ معياري ادب شايع ٿي رهيو آهي. هڪ طرف افسانا، ناول، شاعري ۽ تاريخ جي موضوع تي ڪتاب اچي رهيا آهن، ته ٻئي طرف اُتر ڪهاڻين ۽ سنڌ جي اهم ۽ ناميارين شخصيتن جي علمي، ادبي، سياسي ۽ سماجي خدمتن جي متعلق پڻ ڪتاب شايع ٿي رهيا آهن. انهيءَ ڏس ۾ اسان به هڪ وڪ اڳتي وڌائيندي، سنڌ ڌرتيءَ جي نامور شخصيت - ڪامريڊ حيدر بخش جتوئيءَ جي سياسي جدوجهد تي هيءُ ڪتاب شايع ڪري رهيا آهيون. ڪامريڊ حيدر بخش جتوئي هڪ سچو محب وطن ۽ انسان ذات جو خير خواه هو. سڄي عمر هارين جي حقن لاءِ وڙهندو رهيو. ”ون يونٽ“ جي خلاف وڏي همت ۽ مردانگيءَ سان جدوجهد جاري رکيائين. سنڌ اندر ”ون يونٽ“ خلاف ڪامياب مهم ۾ ڪامريڊ حيدر بخش جتوئيءَ جي تحريرن کي بلاشبہ وڏو دخل آهي.

اسان پنهنجي اداري طرفان ڪامريڊ حيدر بخش جتوئيءَ جي سياسي خدمتن کي آڏو رکندي، سندس سياسي فڪر ۽ جدوجهد جي متعلق سنڌ جي مختلف عالمن ۽ اديبن جي لکيل مضمونن کي سهيڙي ڪتابي صورت ۾ پيش ڪري رهيا آهيون. ڪتاب جي آخر ۾ ڪامريڊ حيدر بخش جتوئيءَ جي چند تحريرن جو سنڌي ترجمو پڻ ڏيئي رهيا آهيون. انهن تحريرن جو سنڌي ترجمو محترم احمد بلوچ جو ڪيل آهي، جي ”ڌرتي منهنجي ماءُ“ جي نالي سان مئي 1987ع ۾ ڪتابي صورت ۾ اشاعت هين اچي چڪا آهن.

آخر ۾ آءٌ پنهنجي محترم دوست بشير احمد هيسباڻيءَ جو نهايت ئي ثورائتو آهيان، جنهن پنهنجي شاندار لائبريريءَ مان هن ڪتاب ۾ آيل ڪيترائي ناياب مضمون ۽ مقالا دستياب ڪري ڏنا، جنهن ڪري هيءُ ڪتاب جامع نموني ۾ پڙهندڙن جي خدمت ۾ پيش ڪري سگهيا آهيون. اميد ته هيءُ ڪتاب پڙهندڙن کي بيحد پسند ايندو.

- سڪندر ملاح

Baba-e-Sindh Hyder Baksh Jatoi
and Mrs. Mumtaz Hyder in 1929.

جنب گذاريم جن سين

ڪامريڊ حيدر بخش جتوئي ”بکو ڊيري“ ضلعي لاڙڪاڻي جو ويٺل، بلوچن جي ’جتوئي‘ پاڙي مان آهي. هي 1901ع ڌاري ڄائو، ۽ ابتدائي سنڌي تعليم ڳوٺ ۾ ورتائين. ثانوي تعليم مدرسة الاسلام لاڙڪاڻي ۽ هاءِ اسڪول لاڙڪاڻي ۾ ورتائين، جتان 1923ع ۾ هن مئٽرڪ امتحان پاس ڪيو. پوءِ اعليٰ تعليم لاءِ ڊي. جي. سنڌ ڪاليج ۾ داخل ٿي، 1927ع ۾ بي. اي. پاس ڪيائين.

ان کان پوءِ هي روئينو کاتي جي ملازمت ۾ گهڙيو. ٿوري وقت کان پوءِ مختيارڪاريءَ جي درجي تي پهتو. اسڪول جي ڏينهن کان هي شعر ۾ طبع آزمائي ڪندو هو، جڏهن 1931ع ۾ بدين جو مختيارڪار هو، تڏهن هن هڪ ڪتاب ”تحفه سنڌ“ شعر ۾ لکي ڇپايو؛ جنهن ۾ ڊاڪٽر محمد اقبال جي ”شڪوه“ جي طرز تي شعر لکيل هو. ان جي ڇپجڻ تي اخبارن ۾ ملن مولوين طرفان هن جي گهڻي مخالفت ٿي، پر ان ڪري ڪافي مشهوري به ٿيس ۽ نئين روشنيءَ وارن ۽ ترقي پسند حلقن ۾ مقبوليت به حاصل ٿيس. هڪ پيري دادا چيئرمئن پيرسرام سان هن جي ملاقات ٿي، تنهن سندس ڏاڍي اچي ساراهه ڪئي - چي، هڪ نهايت عمدن خيالن ۽ اوچي طبيعت جو نوجوان ڏسي آيو آهيان! آخر ترن ٿي منهنجي حيدرآباد جي ٿياسافيڪل سوسائٽي هال ۾ ساڻس ملاقات ٿي، اتان کيس وٺي خواجہ حسن جان صاحب سرهنديءَ وٽ ويس، جن کي مون عرض ڪيو ته، ’هن نوجوان شاعر کي ڊاڪٽر اقبال جي شڪوي جهڙي شعر تي ملن تنگ ڪيو آهي، ان کان اوهان مهرباني ڪري سندس جان آزاد ڪرايو.‘ اتي گفتگو ٿيڻ بعد، معاملو سٽڊن بڊرن، مرگرو وڌيڪ منجهي پيو. آخر وجهه وٺي، هن کي واپس موٽائي آندم. مذهبي ماڻهن جي ڪٽرپڻي خلاف هن تي ان کان اڳ اثر ويٺل هئا يا نه، ان جو پتو ڪونه آهي، ليڪن منهنجي سمجهه موجب ان ملاقات کيس ظاهري

مذهب کان گهڻو متنفر ڪري ڇڏيو.

هي، ڪجهه وقت کان پوءِ، سرڪاري نوڪريءَ ۾ ترقي ڪندو، وڃي پڪي ڊپٽي ڪليڪٽر جي درجي تي پهتو. ڪتابن پڙهڻ جو هن کي گهڻو شوق هو. انهيءَ عرصي ۾ هن مختلف مسئلن تي چڱو مطالعو ڪيو. سندس زندگيءَ تي ڪهڙن ڳالهين ردعمل آندو، ڪهڙا ڪتاب ۽ ماڻهو مٿس اثر انداز ٿيا. انهن جي کوجنا بذات خود هڪ دلچسپ مطالعو ٿيندو. انهيءَ تفصيل ۾ وڃڻ هن مضمون جو موضوع نه آهي، ليڪن جيڪڏهن سندس حياتيءَ تي سراسري نظر وجهجي، ته معلوم اٿين ٿيندو ته زمينداري طبقي جي ظلم ۽ عياشيءَ ۽ عوام کان سندن بي التفاتيءَ، ڪامورن جي رشوت خوريءَ ۽ خود مطلبيءَ، انگريزن کان آزاديءَ لاءِ لڙندڙ نوجوانن تي حڪومت جي سختيءَ، ملن طرفان مذهب کي تنگ دائري ۾ محدود ڪري ڇڏڻ جي هوڏن تي گهڻو اثر ڪيو ٿو ڏسجي. آخر دنيا جي نئين پيدا ٿيل حالات، ڪتابن جي مطالعي، ۽ حساس دل گڏجي کيس زندگيءَ ۾ انقلابي قدم کڻڻ لاءِ آماده ڪيو، ۽ بلڄود دوستن جي روڪڻ جي، هن ڊپٽي ڪليڪٽريءَ تان 1943ع ۾ استعيفيٰ ڏيئي ڇڏي.

هيءُ غريب گهر جو ماڻهو هو، نوڪريءَ جي زماني ۾ ايماندار رهڻ ڪري پيسو گڏ ڪري نه سگهيو. نوڪريءَ کان ٻاهر نڪرڻ بعد، جي مُشڪلاتون سامهون اچڻ واريون هيون، انهن جي پرواهه نه ڪيائين - بقول شاعر:

”جنهن کي تار لڳي يار جي،
سا ڪيئن ڪندي گهر ٻار جي!“

دادا جيئمل، شيخ عبدالمجيد، جمشيدمهتا سان گڏاسان 1930ع ۾ سنڌ هاري ڪميٽيءَ جو بنياد وجهي چڪا هئاسون. پر ڪابه تحريڪ، پڪي پايي تي اچي نٿي سگهي، جيستائين ان لاءِ مخلص ماڻهو پنهنجيون زندگيون وقف نه ڪن. اسان سڀني جا گهڻن ڳالهين ۾ هٿ ڦاٿل هئا. ان وقت ملڪ ۾ ٻن سياسي جماعتن جو دورو هو: (1) ڪانگريس، ۽ (2) مسلم ليگ. شهرت ۽ طاقت انهن جي ذريعي حاصل ٿي سگهي ها، پر حيدر بخش ڏسي وائسي هاري

جماعت جو ڪم هٿ ۾ کنيو، جا ان وقت مخلص ڪارڪنن جي گهٽتائيءَ ڪري، نيم مرده حالت ۾ پيشي هئي.

ان وقت هن ”آزاديءَ قوم“ نالي هڪ مخمس شعر جو ڪتاب ڇپائي پڌرو ڪيو، جنهن ۾ هن سنڌي شعر کي وقت جي تقاضا مطابق نئين لباس پهراڻي جي ڪوشش ڪئي.

سگهو ئي کيس، سارو وقت هاري تحريڪ لاءِ وقف ڪرڻ جي صلي ۾، سنڌ هاري ڪميٽيءَ جو صدر چونڊيو ويو. حيدرآباد ۾ جاءِ وٺي، اتي سنڌ هاري آفيس کوليائين. ”هاري حقدار“ نالي هفتيوار اخبار ڪڍڻ لڳو. پيسي جي گهٽتائي، روزگار جي تنگي، هم خيال ۽ هم نوا دوستن جي ٿورائي، هن جي عزم ۽ استقلال کي جهڪو ڪري نه سگهيو. آهستي آهستي ڪري، هو سنڌ جي قومي ڪارڪنن ۾ هڪ مستقل مقام حاصل ڪري ويو، ۽ ڪامريڊ حيدر بخش جي پياري نالي سان مشهور ۽ مقبول عام ٿي ويو.

ٻه- ٽي پيرا هو سنڌ اسيمبليءَ جي چونڊن ۾ اميدوار بيٺو، پر پيسي جي گهٽتائيءَ، عوام ۾ سياسي شعور جي ڪميءَ، عملدارن ۽ زميندارن جي گونڊاگرديءَ وغيره سببن ڪري ميمبر چونڊجي نه سگهيو. اسيمبليءَ ۾ نه چونڊجڻ ڪري کيس ڪوبه ذاتي نقصان ڪونه پهتو، پر عوام کي پنهنجي حقن جي حفاظت لاءِ جيڪو ڪم ڪامريڊ حيدر بخش جتوئي ڏئي ها، اهو ڪم پوءِ اسيمبليءَ ۾ ڪين ڪوبه ڏيئي ڪونه سگهيو.

1955ع ۾ ون يونٽ ٺاهڻ وقت هن ان جي خلاف ڪتاب لکيا، احتجاجي آواز بلند ڪيو، ٺهراءُ پاس ڪرايائين ۽ ان جي عيوض اسان سان گڏ کيس جيل ۾ موڪليو ويو. پر هن جي همت ۽ استقلال ۾ ڪابه ڪمي پيدا نه ٿي. عوام ۾ سياسي شعور پيدا ڪرڻ لاءِ هن مجنون وانگر هر هنڌ جلسا ڪري تقريرون ڪيون، ڳوٺن ۾ ويو، بعضي وقتن تي گاڏيءَ ۾ سوار ٿيڻ بعد هڪ گاڏيءَ ۾ تقرير ڪري، وري اتان لهي ٻي گاڏي ۾ چڙهي دوائون وڪڻندڙ پرويگنڊسٽ وانگر ٿرندو رهندو هو. هيءُ ڊپٽي ڪليڪٽر جي عهدي تي رهي چڪو هو. اهي انگريزي ملازمت جا عهدا ماڻهن کي فرعونيت جي هوا دماغ ۾ پري ڇڏيندا آهن، جو اهڙن عهدن وارا جڏهن پينشن تي ويندا آهن، ته به

عوام سان ملڻ ۾ عيب سمجهندا آهن، پر عوام جي عشق ۾ ڪامريڊ حيدر بخش جتوئي نه صرف عهدي کي لت هڻي ڇڏي، پر ان مان پيدا ٿيندڙ هر ڳالهه جي ڦٽو ڪري ڇڏيائين. اڃا تائين به جڏهن ڪي ڪامورا کيس چوندا آهن ته، ’هن وقت نوڪريءَ ۾ هجي ها، ته سينيئر ڪليڪٽر يا ڪمشنر جي عهدي تي هجي ها، ناحق انهن ماڻهن لاءِ پنهنجو مستقبل خراب ڪيئي، جن وٽ تنهنجو قدر نه آهي‘ - ته هن جو جواب اهو هوندو آهي ته، ”منهنجو مستقبل قوم جي مستقبل کان سواءِ ڪجهه نه آهي. جيڪي ڪيو اٿم ان تي، باوجود مشڪلاتن جي، خوشي اٿم، ارمان ڪونه اٿم.“

هن وقت ملڪ جا ڏسڻا وائسٽا ماڻهو معمولي لالچ خاطر ملڪ ۽ ماڻهن جو مفاد ۽ عزت وڪڻڻ لاءِ تيار ٿيو وڃن. ائين ڪندي، هنن کي ضمير جي ڪابه چهنڊڙي ڪانه پوندي آهي، بلڪ اُن بيغيرتيءَ تي فخر ڪندا ڏسڻ ۾ ايندا آهن. ان قحط الرجاليءَ جي زماني ۾ ههڙن مرد مجاهدن جو قوم ۾ پيدا ٿيڻ، جي سراسر قربانيءَ ۽ ايتار جا مسجما آهن، وڏي غنيمت آهي.

هن زباني تبليغ کان سواءِ مختلف ملڪي، اقتصادي ۽ سياسي مسئلن تي، وقت جي ضرورت مطابق، نهايت عمدا مضمون، پمفليت ۽ بوڪليت ڇپائي يا سائيڪلو اسٽائيل ڪرائي، پئي ورهائيا آهن، جن مان اڪثر ضبط ٿي ويل آهن. ڪن جي لکڻ ڪري هن کي سزا آيل آهي. پر سنڌيءَ ۾ چوڻيءَ آهي ته، ”چري ڪيئن، چي ويرون وير وڌ!“ ڪامريڊ حيدر بخش جتوئي ڏينهن ڏينهن زور آهي.

مارشل لا ملڪ سان لاڳو ٿيڻ بعد گهڻن ڪارڪنن جا ماشا ئي ڍرا ٿي ويا. هن کي به جيل ۾ موڪليو ويو. ڇٽڻ بعد هڪ پمفليت سنڌ جي ڍلن تي لکيائين. کيس ٽي سال سزا آئي. مرد تي ڪمائي آيو. تازو ٻڌڻ ۾ آيو آهي ته پنهنجي نقطه نگاهه کان قرآن شريف تي ريويو لکيو اٿس. پاڪستان جهڙي مذهبي جنون واري ملڪ ۾، جتي تنگ دلي ۽ ڪٽرپڻو حد درجي تي پهتل آهي، اتي اهڙي تصنيف ڇپجڻ يا پڙهڻ برداشت ٿي سگهي يا نه؟ مون ڪتاب نه پڙهيو آهي، نه ڏٺو آهي. پر جيڪي ٻڌو اٿم ۽ سندس ٻين تصنيفن مان جيئن معلوم ٿئي ٿو، ته اهو ڪتاب ضروريي مثل هوندو، جنهن جي لکڻ تي چار

هن وقت هو وڌيڪ تصنيف ۽ تاليف جي ڪم ۾ مشغول آهي. خدا کيس وڌيڪ حياتي ڏئي، ۽ هو قوم جي نت تئين سر خدمت ڪندو رهي. کيس پنج فرزند آهن: (1) مصطفيٰ، (2) مظهر علي، (3) دادن، (4) حاتم، ۽ (5) مرتضيٰ.

- ليکڪ: جي. ايم. سيد

کابي کان ڪامريه: حيدر بخش جتوئي، مظهر علي جتوئي،
دادن جتوئي، حاتر جتوئي، مصطفيٰ جتوئي ۽
ممتاز حيدر جتوئي، جتي ۱945ع ۾ نڪتل تصوير.

باباء سنڌ جي سوانح حيات

”باباءِ سنڌ“ جي شخصيت پنهنجي فن ۽ ملڪي خدمت جي سلسلي ۾ ڪنهن به تعارف جي محتاج نه آهي. حيدر جو ڪردار هڪ محب وطن ۽ غيور سنڌيءَ جو ڪردار آهي. هڪ محب وطن جا اوصاف - سادگي ۽ سنجيدگي، همت ۽ بي پاڪي، بلند حوصلو ۽ جوان مردي، انسانيت سان محبت ۽ عوام جي خدمت گذاري، اهي سڀ سندس عظيم شخصيت جا قابل تعريف جوهر هئا. حيدر 7 آڪٽوبر 1901ع تي ڳوٺ ”بکي ڏيري“ تعلقي ڏوڪريءَ ۾ ڄائو. سندس والد فقير الهداد خان جتوئي پنهنجي راڄ جو پريو مڙس هو. فقيرائي وضع قطع وارو درويش صفت هو.

مئي 1911ع ۾ ڳوٺ پٺاڻ تعلقي ڏوڪري جي پرائمري اسڪول ۾ داخل ٿيو، جتان 31 آڪٽوبر 1918ع ۾ سنڌي فائنل جو امتحان لاڙڪاڻي مان پاس ڪيائين ۽ سڄيءَ سنڌ ۾ پهريون نمبر آيو. 1919ع ۾ لاڙڪاڻي جي مدرسه السلام ۾ داخل ٿيو. ٻن سالن ۾ پنج درجا انگريزي پاس ڪيائين. 1923ع ۾ مئٽرڪ جي امتحان ۾ بمبئي يونيورسٽيءَ طرفان لاڙڪاڻي سينٽر مان سنڌ ۾ پهريون نمبر ڪيائين. 1927ع ۾ ڊي. جي. سنڌ ڪاليج ڪراچي مان بي. اي. آنرس ڪيائين.

1927ع ۾ ملازمت جي چونڊ ۾ پهريون نمبر آيو، ۽ روينيو کاتي ۾ هيڊ منشيءَ سان ملازمت شروع ڪيائين ۽ رتي ڏيري، قنبر ۽ جوهيءَ ۾ هيڊ منشي ٿي رهيو. 1931ع ۾ خدمت خلق جي خيال کان استعيفيٰ ڏنائين، مگر انگريز ڪليڪٽر سندس استعيفيٰ منظور نه ڪئي، ۽ کيس مختيارڪار ڪيائون. پاڻ ڏوڪري، بدين، جيمس آباد، ڊگهڙي ۽ گهوٽڪي ۾ مختيارڪار ٿي رهيو. 1936ع ۾ قادرپور شهر تعلقو گهوٽڪي ٻوڏ جي زد ۾ اچي ويو، پاڻ رات ڏينهن هڪ ڪري بند ٻڌائي، شهر کي بچائڻ ۾ ڪامياب ٿيو. اڄ تائين ان تر جا ماڻهو سندس ذڪر عزت ۽ محبت سان ڪري رهيا آهن.

1943ع کان 1944ع تائين اسپيشل ريكوري آفيسر ڪوآپريٽو سوسائٽيز ان سنڌ ٿي رهيو، جنهن ۾ مقروض هارين ۽ بدحال غريبن جا قرض ۽ وياج پنهنجي اختيار ۽ حوصلي سان معاف ڪري ڇڏيائين. ان وچ ۾ 1941ع ۾ ڊپٽي ڪليڪٽريو.

اڳتي هلي ڊپٽي ڪليڪٽرن جي سينيئر گريڊ ۾ کيس اسسٽنٽ مئنيجر انڪمبرڊ اسٽيٽس ۽ ڪورٽ آف وارڊس مقرر ڪيو ويو.

ان کان اڳ 1943-44ع ۾ حرن خلاف قائم اسپيشل ملٽري ڪورٽ ۾ جج مقرر ٿيو. ان عرصي ۾ ڪنهن به هڪ حر کي سزا نه ڏني وئي. سندس قانوني مهارت کي ڏسي انگريز جج حيران رهجي ويا.

ڪورٽ آف وارڊس کاتي ۾ رهي ڪري سنڌ جي ڪافي رتن زالن، يتيمن، ٻارن ۽ بيواهن جي خدمت ڪيائين. ڪتنين جا ڪٽنب سنڀاليائين ۽ انهن کي تعليم ڏيائين ۽ ڪورٽ آف وارڊس ۾ آيل سون زميندارن ۽ ڪاٽيدارن جون ملڪيتون تباهي کان بچايائين. ايتري قدر جو انگريزن پنهنج گزيت ۾ اقرار ڪيو ته، ”سنڌ ۾ فقط ٻه آفيسر ايماندار ۽ دياندار آهن، هڪ نورالدين صديقي ۽ ٻيو حيدر بخش جتوئي.“

1945ع ۾ ملازمت تان استعيفيٰ ڏيئي ملڪي ۽ قومي خدمت لاءِ پاڻ کي وقف ڪيائين. سڀ کان اول ”سنڌ هاري ڪاميٽي“ ۾ شامل ٿيو؛ ۽ ان جو جنرل سيڪريٽري مقرر ٿيو. 1947ع ۾ رتيديري جي اجلاس ۾ کيس صدر چونڊيو ويو؛ ان طرح مختلف وقتن تي جنرل سيڪريٽري ۽ نائب صدر پڻ ٿي رهيو. وفات تائين ”سنڌ هاري ڪاميٽي“ جو صدر هيو.

هاري ڪاميٽي جي تنظيم جي سلسلي ۾ هيٺيان قابل تعريف ڪم ڪيائين:

- 1- ”هاري حقدار“ هفتيوار شروع ڪيائين، جنهن جو پاڻ ايڊيٽر ٿيو. سالن تائين اها اخبار جاري رهي.
- 2- سنڌ جي سڀني ضلعن ۾ تعلقي وار ۽ ضلعي وار هاري آفيسون قائم ڪيائين.
- 3- سنڌ جي وڏن شهرن ۽ ننڍن ڳوٺن ۾ سالياني خواه ننڍيون ۽ وڏيون هاري ڪانفرنسون ۽ جلسا ڪيائين.

4- هارين ۽ زميندارن جي سڀني مسئلن متعلق سوين چاڻو هاري ڪارڪن پيدا ڪيائين.

5-1947ع ۾ اڌ بتئي جي تحريڪ هلائي ان کي ڪامياب بنايائين.

6-1950ع ۾ هارين لاءِ سنڌ ٽيننسي ايڪٽ پاس ڪرايائين. 3 اپريل

1950ع تي سندس اڳواڻيءَ هيٺ سنڌ جي هزارين پرجوش هارين ڪراچي ۾ سنڌ اسيمبليءَ تي گهيراڻو وجهي مٿن زور آندو ته سنڌ ٽيننسي ايڪٽ پاس ڪيو وڃي، جو مجبورن ان وقت جي وزير اعليٰ - مسٽر يوسف هارون پاس ڪيو.

7-1952ع ۾ گورنري راڄ جي زماني ۾ گورنر مسٽر دين محمد کان سندس پاران پيش ڪيل ٽيننسي ايڪٽ واريون ترميمون منظور ڪرايائين؛ جنهن مان هارين کي وڌيڪ فائدو پهتو.

8-22 فيبروري 1958ع تي سندس قيادت ۾ هزارين الائي هارين، ان دور جي صدر مملڪت اسڪندر مرزا سان ملاقات ڪئي ۽ کيس مقامي هارين جي حقن ۽ تڪليفن کان واقف ڪيائين، جن کي راشي ڪامورا ۽ ڪي ظالم زميندار رشوتون وٺي ٻاهران آيل مهاجرن ۽ پنجابي ڪاتيدارن کي ورسائيندي برباد ڪري رهيا هئا. ان سلسلي ۾ صدر مملڪت کي متاثر ڪري هڪ سال لاءِ استي آرڊر ورتائين، جنهن جي ڪري هڪ طرف سنڌ جي لکين بنيادي مقامي هارين جي ملڪيت بچي وئي ۽ ٻئي طرف سنڌ ۾ ڪالونائيزيشن واري تخريب پسند تحريڪ کي ختم ڪيائين، جا اڳتي هلي سنڌ جي غدار ۽ غلط ڪارليڊرن ون يونٽ جي صورت ۾ واپس آندي.

9-1967ع ۾ حيدرآباد ۽ ڪراچي ۾ سنڌ هاري ڪانفرنسون ڪوٺايائين، جنهن جي ڪري هارين جا ڪيترا مطالبو منظور ٿيا.

46-1945ع واري اليڪشن ۾ پهريون دفعو پاڻ لاڙڪاڻي مان اميدوار بڻيو. 1951ع ۾ قنبر، شهدادڪوٽ مان بڻيو. دادو - جوھي ضلعي اليڪشن جي موقعي تي کيس دادوءَ ۾ داخل ٿيڻ تي بندش وڌي ويئي ۽ سندس نامينيشن فارم رد ڪيو ويو. سانگهڙ، نواب شاهه ۽ سکر ضلعن مان چوٽي اليڪشن مان اميدوار بڻيو، پر ٻيڀرن داخل ڪرڻ وقت کيس ضلعي کان

نيڪالي ڌڻي ويئي. 1950ع کان وٺي مختلف وقتن تي کيس ڳوٺ ۾ نظر بند رکيو ويو، ۽ مختلف ضلعن ۾ سندس داخلا تي بندش وڌي ويئي. 1949ع کان 1969ع دوران اٽڪل اٺن سالن جو عرصو جيل ۾ رهيو. ان سلسلي ۾ ڪئمبرل پور، مڇ، لال قلعو لاهور، ميانوالي، سکر، ڪراچي، حيدرآباد ۽ نواب شاھ جي جيلن ۾ رهيو.

1954ع کان وٺي 1969ع تائين، ون يونٽ جي خلاف هلايل جدوجهد، تقريرون، تحريرون، جلسن، ٽرئڪٽ ۽ رسالن لکڻ ڪري کيس اڪثر وقت جيل ۾ گذارڻو پيو. جيل جي عرصي ۾ جنهن غيرت، همت ۽ حب الوطني تي قائم رهيو، ان جو ڪو مثال ملي نٿو سگهي.

13 سيپٽمبر 1969ع تي هن سنڌ جي عظيم سورهيه تي گذريل دور جي قربانين، زماني جي گردش، جيلن جي صعوبتن مان پيدا ٿيل ضعف ۽ ڪمزوريءَ ڪري ڪم ڪندي فالج جو حملو ٿيو. ڇهه مهينا مسلسل علاج جاري رهيو. صحت ياب ٿيڻ تي 18 نومبر تي گهر آيا. رستي ۾ سنڌ يونيورسٽيءَ وٽ سنڌي لستن بابت بڪ هڙتالي شاگردن ۽ ليڊرن کي مبارڪباد ڏني ۽ گلن جا هار پاتا.

صحتياب ٿيڻ کان پوءِ 30 مارچ 1970ع تي کيس جگر جي ڪينسر جي تشخيص ڪئي وئي. 5 اپريل تي سنڌ جي عالمن، اديبن، شاعرن، دانشورن، محب- وطن اڳواڻن، هاري ورڪرن، قومي ڪارڪنن، مزدورن، هارين ۽ شاگردن کي پنهنجي رهائش گاهه تي گهرايائين. ٻين هڪ پر جوش ۽ ولولہ انگيز خطاب ۾ ”جيئي سنڌ“ جا نعرا هڻندي سنڌ جي آزادي ۽ حفاظت لاءِ تاڪيد ڪيائين.

علاقت جي دور ۾ ملڪ جي ڪيترن مشهور سياسي اڳواڻن، شاگرد رهنماڻن، هاري ورڪرن، مزدور ليڊرن سان پاڻ ملڪ جي سياسي حالات تي تبادلہ خيالات ڪندو هو ۽ کين سنڌ جي سياسي مسئلن تي هدايتون پڻ ڏيندو هو.

ان سلسلي ۾ اديبن، دانشورن، شاعرن ۽ مفڪرن سان سنڌ جي ادبي، تهذيبي ۽ ثقافتي مسئلن تي خيالن جي ڏي وٺ ڪيائين. ان قسم جون محفلون هر وقت ٿينديون رهيون.

”باباءِ سنڌ“ حيدر بخش جتوئي بستري علالت تي رهندي به فقط ”سنڌ“ لاءِ سوچيندو رهيو. ان سلسلي ۾ ڪيترن اهم سياسي مسئلن تي حقيقت افروز اخباري پڌرايون به ڪندو رهيو.

علالت کان ٿورو اڳ پاڻ ڪراچي جي هڪ اجلاس ۾ صدر مملڪت جنرل يحيٰ خان کان اهو مطالبو ڪيائين ته هو مارشل لا ريگيوليشن لڳائي فورن ون يونٽ کي ٽوڙي، اڳين صوبن کي بحال ڪري تاريخ ۾ پنهنجي لاءِ قابلِ ذڪر باب پيدا ڪري. ان سلسلي ۾ صدر يحيٰ خان کي دلنشين پيرايي ۾ تارستي اڀيل ڪيائين ۽ سڄي سنڌ جي سياسي ليڊرن، هاري ورڪرن، اديبن، دانشورن، شاگردن ۽ وڪيلن کي هدايت ڪيائين ته هو ون يونٽ جي ٽوڙڻ جي لاءِ هر هنڌ ون يونٽ ٽوڙ ڪانفرنسون ڪن. جلوس ڪڍن. جلسا ڪن. احتجاج بلند ڪن. ٺهراءُ پاس ڪري سرڪار جو ڌيان ڇڪائين؛ ”جيئي سنڌ تحريڪ“ جي پيغام کي گهر گهر پهچائين. ان وچ ۾ سرڪار جي ڪن چاڙهڻ ون يونٽ ٽوڙڻ جي سلسلي ۾ ڪي اجايون سجاڳيون قانوني رڪاوٽون بيان ڪيون جن جا دندان شڪن جواب بسترِ علالت تان ڏيندو رهيو. تان جو هم گير احتجاج کان مجبور ٿي ”باباءِ سنڌ“ حيدر بخش جتوئيءَ جي تجويز موجب صدر يحيٰ خان مارشل لا ريگيوليشن لڳائي ون يونٽ کي ٽوڙڻ جو اعلان ڪيو! ”باباءِ سنڌ“ پهريون سياسي بصيرت وارو ليڊر هو، جنهن جي اها تجويز قابلِ قبول رهي ۽ پاڻ نهايت خوشيءَ سان صدر يحيٰ خان کي مبارڪبادي جو پيغام موڪليائين. سندس حال لطيف جي هن روح آفرين ارشاد وانگر هو:

جسوزنجيرن ۾، راتيان ڏينهان روءِ،

پهرين وڃان لوءِ، پوءِ مر پڄنم ڏينهڙا.

پنهنجي جُسي کي غلاميءَ جي زنجيرن مان آزاد ڪري، ”جيئي سنڌ“ جا نعرا هڻي، سنڌ کي آزاد ٿيندي ڏسي، پنهنجي آخري سفر تي 21 مئي 1970ع تي روانو ٿي ويو.

جيئي جتوئي

جيئي سنڌ

سنڌ هاري ڪاميٽي حيدرآباد طرفان سن 1973ع ۾ ڇپايل سوينٽر ”باباءِ سنڌ جي سنڌ لاءِ جدوجهد جو تاريخي ۽ معلوماتي جائزو“ تان ورتل.

ڪامريڊ حيدر بخش جتوئي جي پنهنجي ڪٽنب سان گڏ نڪتل تصوير

اهي ڏينهن اهي شينهن

چو اهل دل زعشق افسانه گویند،

حديثِ بلبل و پروانه گویند۔ - جامي

مولانا عبدالرحمان 'جامي' چوي ٿو ته، ”عشق جو قصو چڙندو ته بلبل ۽ پرواني جو ذڪر ڪينءَ نه ايندو؟“

سنڌ جي سوز ساز جي حڪايت هلندي، ته حيدر بخش مرحوم جي ڪهاڻي ڪهڙيءَ طرح نظر انداز ٿيندي؟

لاڙڪاڻي ضلعي ۾ ڏوڪري تعلقي جي هڪ واهڻ اندر ولادت ٿيس. سندس والد الهداد خان مرحوم ٻاهراريءَ جو ڪاتيدار ۽ منهنجو يار هو. متبرڪ صورت، ڊگهي ڇاپوڻ سفيد سونهاري ۽ خود به سقيد پوش، نمازي نيڪ بخت. سندس پاتريجن، وڏن وڏيرن مان گهڻن پُٽن کي پائارين هلائڻ جي سکيا ڏني؛ پر ميان الهداد پنهنجي پٽ کي اعليٰ انگريزي تعليم ڏياري مختيارڪار مقرر ڪرايو. هونءَ ته وڏي ڳالهه ٿي ويئي، پر وچ ۾ وڏو خرخسوي پيدا ٿي پيو، ميان حيدر بخش - شاعر مزاج واقعي ٿيو هو؛ شاعريءَ تي ڪنٽرول رکي ڪونه سگهيو. انهن ڏينهن ۾ علامه اقبال رحمته الله عليه جي ’شڪوه‘ جو چهچتو هو. ميان جي دل به ڪانه رهي. ساڳئي طرز تي هڪ منظوم شڪايت نامو شايع ڪرائي ويٺو، جنهن ۾ باري تعاليٰ سان سوال و جواب ٿيل هو ته غريب، غريب ڇو ۽ امير، امير ڇو آهي. مذهبي حلقن اعتراض ورتو. ساڳيءَ طرح حضرت اقبال تي به اعتراض ٿيا هئا، پر هو سياڻو هو، نه پنه ’جواب شڪوه‘ لکي ڳالهه ڪي ٿڌو ڪري ڇڏيائين. هتي ميان حيدر بخش کان اهڙي ڦڙڦڙائي ڪانه پڳي. بندن جي وڪالت ته ڪري ويٺو هو، پر ساڳي وقت ٻيءَ ڌُر جي به وڪالت ڪرڻ جو پاڻ ۾ پوتو پائين ڪونه سگهيو.

ويچارو وڃ ۾ اٽڪي بيهي رهيو. مٿان اچي اعتراض ۽ ملامت جو مارو پيس. منهنجي اخبار جي مئنيجر، آغا نظر علي خان مرحوم جي جذباتي رڳ

برقزڪي اُٿي هئي؛ جڏهن جهيڙي ڊيگهه ورتي ۽ ان جي ختم ٿيڻ جي علامت ڪانه نظر اچڻ لڳس ته مرحوم اچي مون تي زور وڌو ته آءُ قلم ڪم آڻي ان قصي کي ڪنهن طرح ڪوتاهه ڪرايان. آءُ انهن ڏينهن ۾ موڪل تي هوس ۽ ڪچي ۾ شڪار پئي ڪيم؛ هڪ ڏينهن ٽاڪ منجهند جو ڪيئي ميل واريءَ جو پنڌ هڻي اچي آغا صاحب مون کي هٿ ڪيو. معلوم هوس ته آءُ مضمون نويسيءَ جي موڊ ۾ ڪونه هوس؛ تنهنڪري وڏو ناٽڪ ڪرڻو پيس. پهريان ته ايندي شرط بيهوشيءَ جو بهانو ڪري پت تي ڪري پيو؛ پت تان کڻي ڪيس کڻي وڌوسين ۽ مٿان پاڻي چڙڪايوسين، ساعت سوا بعد ٻيڪڻ لڳو ته، ”ڏندڻ پئجي ويا اٿم، اُهي پڇو.“

مون چيس ته، ”ڏندڻ پيل اٿئي ته پوءِ ڳالهائين ڪيئن ٿو؟“
چيائين، ”ايمان جي سلامتيءَ سان.“

مون نوڪر کي وڏي واڪي چيو، ”ته ڏوئيءَ جو ڳن وات ۾ لنگهائي ميان جا ڏندڻ پڇو.“

ڏوئيءَ جي ڳن جو ٻڌي نوڪر کي هڪل ڏنائين، ”نالائق جهل ڏوئي، الله وارن جي وات ۾ ڏويون لنگهائيون آهن، هي پير ته اندوڻي ويو آهي، تون ته اک پٽ.“

نوڪر چيس، ”پوءِ ڏندڻ ڪيئن پڇان؟“

آغا صاحب ورائيس، ”الله وارن جا ڏندڻ مومن ٿڌيءَ لسيءَ سان پڇندا آهن.“

ٿڌي لسي آهي، برف جي ڪمي محسوس ٿي، پر برف ڪچي ۾ ڪٿان اچي ها. بهرحال آغا جا ڏندڻ پڳا، ڏندڻ پڇڻ شرط سندس اشتها به کلي. حڪم ٿيو ته يخني تيار ٿئي تترن جي گوشت ۾، جيئن اندر آڻڻ جا ڏندڻ به پڇن. اهو انتظام به ٿيو. آخر آغا صاحب پنهنجي اچڻ جو مقصد ٻڌايو؛ ”چي، حيدر بخش جي گستاخانه ڪلام دليون ڌاري ڇڏيون آهن. رات خواب ۾ من کي حضرت پيران پير رحمت الله عليه حڪم ڪيو آهي ته راشديءَ کي وڃي منهنجا سلام ڏي، ان کان زوردار مضمون لکرائي حيدر بخش واري فتني جو خاتمو ڪراءِ.“

مون ڏٺو ته جيڪڏهن آغا مان جلد جان نه ڇڏائي وئي ته هو هت رهي، رات ڏينهن روين ڪري، منهنجي شڪار جو مزو وڃائي ڇڏيندو؛ نه فقط ايترو پر شايد مجبور به ڪندو ته آءُ موٽي هلي سکر ۾ رهي ڪفر ۽ اسلام جي ان جهيڙي کي منهن ڏيان. تنهنڪري تڙ ٽڪڙ ۾ هڪ آڏو ٿڌو مضمون لکي سندس حوالي ڪيم. مضمون جو بنياد هن ڳالهه تي رکيم ته، ”حيدر بخش سرڪاري آفيسر يعني مختيارڪار آهي؛ سندس لکپڙهه پنهنجن آفيسرن سان هجڻ گهرجي؛ هن کي ڪهڙو حق آهي ته پنهنجن ٿرت عملدارن کان بالا بالا خود خدا سان سڌي لکپڙهه شروع ڪري ڏئي؟ جيڪڏهن هو ائين ڪرڻ کان باز نٿو اچي ته سرڪار کي ’ڊسپلنري‘ قدم کڻي کانئس پھريان نوڪري ڇڏرائڻ گهرجي.“

مضمون انگريزيءَ ۾ هو؛ انگريزيءَ ۾ ئي ڇپيو؛ ڪيڊل صاحب ڪمشنر پاڻ پڙهيو؛ ٽڪٽ نواز هو، مون وارو منطق سمجهه ۾ اچي ويس. حڪم ڪيائين ته، ”يا حيدر بخش نوڪريءَ کان استعيفا ڏئي يا پنهنجو ’تحفه سنڌ‘ واپس وٺي، افسوس جو اظهار ڪري.“

ان وچ ۾ چاچو الهداد خان مرحوم به پهچي ويل هوس؛ حيدر بخش پيءُ کي جواب ڏئي نه سگهيو؛ ڪمشنر جي حڪم موجب ”تحفو“ واپس وٺي، اظهار افسوس ڪري، معاملي کي ختم ڪرايائين.

ان واقعي کان پوءِ مرحوم سان منهنجي ذاتي واقفيت جو دؤر شروع ٿيو. شديد نظرياتي اختلافن هوندي به، موقعي سارو، پاڻ ۾ ملي ڳجهه ڳرهيندا هئاسين. اديب هو، شاعر هو، وسيع مطالعو هوس. سائنس علمي گفتگو هروڀرو وقت جو زبان ڪونه هوندي هئي. ڪجهه وقت تائين پاڻ نوڪري ڪندو رهيو، پر دل نوڪريءَ سان ڪانه ٿي لڳس؛ موقعي لاءِ واجهائيندو رهيو ته ڪنهن ڏينهن انهن مجبورين مان نڪري کليو ڪلايو سنڌ جي ڏکون کي ڏي ڏيڻ جي قابل ٿئي.

مختيارڪاريءَ مان ترقي ڪري ڊپٽي ڪليڪٽر بڻيو، ۽ امڪان هو ته جلد ڪليڪٽري به ماڻي، پر مڙس وڌيڪ ساهه منجهائي ڪونه سگهيو. حيدرآباد ۾ انڪمريڊ اسٽيٽس جو ڊپٽي مئنيجر هو، جو صلاح لاءِ مون کي

سڏايائين - کيس معلوم هو ته سندس معاشي عقيدن سان مون کي سخت اختلاف آهي، پر ان هوندي به آءُ ذاتي دوستيءَ ۾ پختو آهيان ۽ جيڪا صلاح کيس ڏيندس، سا عقل ۽ خير خواهيءَ جي هوندي. مون کي ساڻس ملاقات وارو اهو ڏينهن اڄ به چٽائيءَ سان ياد آهي. پاڻ ٻڌايائين ته سندس لاءِ نوڪري ڇڏي آزاد ٿيڻ جو هيٺو وقت اچي ويو آهي؛ عمر وڌي ٿي ويس ته پوءِ ڪجهه ڪري ڪونه سگهندو؛ تنهنڪري جوانيءَ ۾ ڪم ڪرڻ جا ڏينهن، وڃائي ويهڻ نٿو گهري؛ سنڌ جي هارين ۽ ڏنڙيل ڳوٺاڻن جي خدمت سندس نصب العين آهي.

گهڻو ئي سمجهايومانس؛ هر نوع جا دليل ڪم آندم؛ ذاتي، سياسي، نظرياتي، حتاڪ سندس ننڍڙن ٻارن جي مستقبل جا به کيس واسطا وڌم. پانيم ته ڀرمي پوندو - پر اندر ۾ جا باهه پڙڪا کائي رهي هيس، سا منهنجي اُجهائي ڪانه اُجهائي. مون اڃا حيدرآباد مان مَس پئي ڏني ته پاڻ استعيفا ڏئي، فقيرائو آدرش اختيار ڪري، ”هست“ سان ٽڳا ٽوڙي، ”نيست“ سان نانا جوڙي، سنڌي سياست جي رُج اندر ڪاهي پيو. سڪڻا مل! پالهي مل پيغام موڪليا ٿئي!

هاڻي سنڌ جا وڏيرا ۽ وزير هڪ پاسي، ته حيدر بخش جو نعرو ”هاري حقدار“ ٻئي پاسي. ووٽ ملڻ جو آسرو هجي يا نه، پر ڪنهن نه ڪنهن وزير کي دق ڪرڻ ۽ غريبن جي درن تي ڊوڙائڻ خاطر، حيدر بخش جو پير سندس خلاف ضرور داخل ٿيندو. طاقت وارو جيڪو به اڳواڻ ڏنائين تنهن سان هٿ اٽڪائڻ جي ڪوشش ڪيائين. عوام جي بي حسيءَ جو دؤر هو - پاڻ وٽ نه پيسو نه ورڪر. نه پارٽي نه سواري. صرف ذاتي همت ۽ حوصلو؛ جنهن جي آڌار تي سالن جا سال، پنهنجن خيالن ۾ مڱن، هر پاسي هلندو رهيو. يقين اهو هوس ته سندس قرباني راڻگان ڪانه ويندي، جيڪو سلو پوڪيو اتائين سو ڪنهن نه ڪنهن ڏينهن ضرور ٿر ڏيندو. گڏجاڻي ڪرڻ يا زباني احوال ٻڌائڻ جو موقعو ڪونه ملندو هوس ته چوڻيون چيائي ورهائيندو هو. احتياط مورا ڪونه ڪندو هو، مڙندو به ڪنهن مان ڪونه هو. مارڪا ورور ڪري جيل موڪليندا هوس؛ جنهنڪري گهڻو وقت ڪاٺ ۾، يا بندش هيٺ گذارڻو

پوندو هوس، پر تنهن جي پرواهه هرگز ڪانه ڪندو هو؛ وڏي واڪ چوندو رهندو هو ته؛ ”قيد ۾ رهڻ خود ڏاڍ خلاف اعتراض جو هڪ مؤثر ترين طريقو آهي.“ پاڻ ٻاهر هجي خواه جيل ۾ هر دم تهڪ ڏيندو رهندو هو؛ خطرناڪ ڪان خطرناڪ موقعن تي به مون سندس منهن گهنجیل ڪونه ڏٺو. اندر جو سڪون ۽ دل جو اطمینان حاصل هوس.

سائس آخري ملاقات غير معمولي حالتن ۾ ٿي؛ 1970ع جو زمانو هو. نواب شاهه ۾ مٿس ڪو مقدمو داخل ٿيو هو، جنهنڪري پوليس کي سندس ڳولها هئي. هت سنڌ متحده محاذ جي گڏجاڻي ”حيدر منزل“ ۾ ٿيڻي هئي، جنهن ۾ شامل ٿيڻ لاءِ بنگال مان شيخ مجيب الرحمان به اچي پهتو هو. حيدر بخش مرحوم جو خيال هو ته پاڻ به ان ميٽنگ ۾ ضرور شامل ٿئي. ميٽنگ ڏينهن ساريءَ سنڌ جا اڳواڻ اچي موجود ٿيا هئا، سواءِ ڪنهن هڪ اڌ جي، جن ۾ پڻ ٻاهران ويٺي پنهنجي هم صاحبيءَ جا پيغام پڻي موڪليا. اُهي بزرگ به مون اتي ڏٺا، جن پوءِ ڦرتي ڪاڻي محاذ جي مخالفت ۾ ٻين جي مدد سان ميمبر چونڊجي عهدا هٿ ڪيا. چوڻ جو مطلب اهو آهي، ته سنڌ سڄي گهٽ ۾ گهٽ اُن گهڙيءَ پاڻ ۾ گڏ هئي.

ڪنهن وقت ڏٺم ته ميان حيدر بخش به سُرڪي پُرڪي اچي پهتو. وچ ۾ ويهي ڌم ڌڙا تقريرون ڪندو ۽ ٺهراءُن ۾ تيز قسم جون درستيون ڏيندو رهيو. ان وچ ۾ ٻاهران خبر آئي ته کيس گرفتار ڪرڻ لاءِ وڏي تعداد ۾ پوليس پهچي گهر جي چوڌاري ڪٽو چاڙهيو آهي. آءُ حيدر بخش جي سامهون ويٺو هوس. اُن خبر جو ته ٻاهر نڪرندي گرفتار ٿيندو، سندس چهري تي ڪو اثر ڪونه ٿيو؛ پاڻ ڪلندو تهڪ ڏيندو، بحث ۾ حصو وٺندو رهيو، گويا ٻاهر گهٽ ڪي وٺي وڃڻ لاءِ ڇاچي آيل هئا.

ماني آئي. ٻين وانگر حيدر بخش به پليٽ ٽمي موج سان کاڌي، ڪوڪا ڪولا پيتي ۽ ٻه-ٽي اوڳريون ڏنيون.

ميٽنگ پوري ٿي، ته سڀ ٻاهر نڪتاسين. حيدر بخش کي پوليس وڪوڙي ويئي. کيس ان حال ۾ ڏسي گهڻا ماڻهو سندس چوڌاري گڏ ٿي ويا. انهن ۾ مجيب الرحمان ۽ سندس بنگالي ٽولو به هو. مجيب الرحمان جو

منهن غصي ۾ ڳاڙهو هو. مون کي مجمع وٽان لنگهيندو ڏسي وڌي واکي سڏ ڪري چيائين: ”هيءُ ڏس؛ اڃا به اهو پيو چوڻ جيڪو هيلٽائين ٻڪندو رهيو آهي؟“ (1)

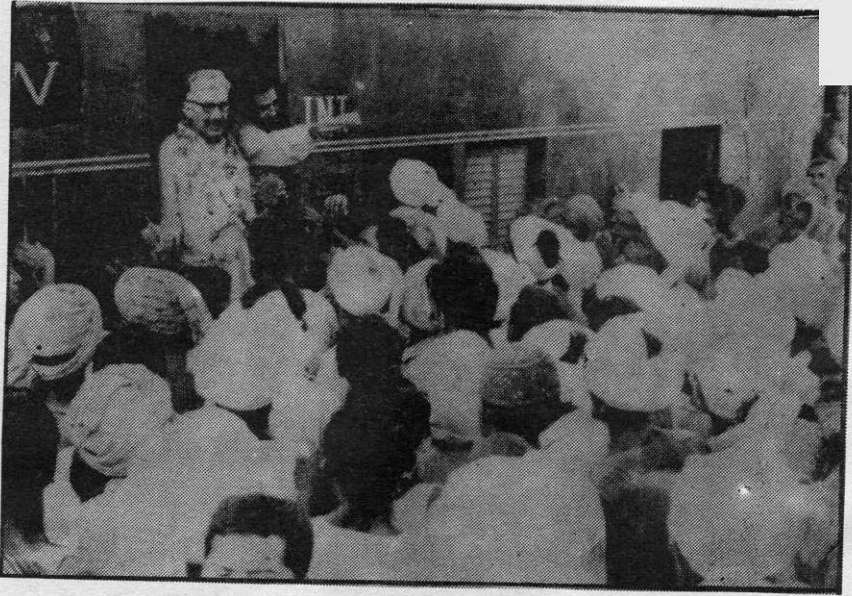
هڪ شخص ان جذباتي ماحول ۾ به وڏا تهڪ ڏئي ڪلي رهيو هو؛ گویا پنهنجي دل جي خواهش پوري ڪري چڪو هو، اهو هو حيدر بخش پاڻ! نواب شاهه جي جيل مان ڇڏي اچڻ بعد وري اسان جي ملاقات ڪانه ٿي. مسلسل جيل جون سختيون جوان جو جسو کائي ويون هيون. آخر وڃي ميان غلام شاهه مرحوم جو آجهو ورتائين.

- ليکڪ: پير علي محمد راشدي

(1) مجيب الرحمان ڪيترا ورهيه مون سان گڏ مرڪزي اسيمبليءَ جو ميمبر ٿي رهيو هو. پاڻ ۾ بي تڪلفي هوندي هئي. آءُ هميشه ساڻس وڙهندو رهندو هوس؛ لابي خواهه اسيمبليءَ ۾ کيس مهڻا ڏيندو هوس ته هو مسلمانن کان ڏور، هندن جي اثر هيٺ اچي جدائي جون بيهوديون ڳالهيون پيو ڪري؛ اڪثر سندس خلاف غير پارلياماني اکر به استعمال ڪندو رهندو هوس؛ بنهه منهنجي ساڻس ڪانه پوندي هئي. پر اڄ مون کي توکڻ جو وجهه ملي ويو هوس!

* پير علي محمد راشديءَ جي ڪتاب ”اهي ڏينهن اُهي شينهن“ جلد ٽيون، مطبوعه 1981ع تان ورتل.

ڪامريڊ حيدر بخش جتوئي 1969ع ۾ ريلوي اسٽيشن تي آجيان ڪرڻ لاءِ آيل

حيدر بخش جتوئيءَ جي عظمت

حيدر! تو مٿي خدا جون رحمتون هجن - انهيءَ خدا جون، جنهن بابت تون عمر جي آخري حصي ۾ شاڪي هئين. توکي جنهن ڏينهن جو انتظار هو، آزاديءَ ۽ سنڌ جي سورج طلوع ٿيڻ جي آس هيئي، خدا سو ڏينهن ته توکي ڏيکاريو، پر سندس فضل، ڪرم ۽ رحم جو ڪمال ڏس ته ٿو انهيءَ ذهني اذيت، جسماني تڪليف ۽ هم ڳير پريشانيءَ کان تر ٿو ڇوٽڪارو حاصل ڪيو، جيڪي تنهنجي لاءِ آزاد سنڌ ۾ پيدا ٿين ها. حقيقت ۾ تو غلط وقت ۽ غلط ماڻهن ۾ صداقت جي صدا هئي، جيڪا ٻڌي ته ضرور وٺي پر اُپاري نه سگهي، اثر اٿئي هئي پر بي اثر ثابت ٿي، صداقت تي مبني هئي پر ان جي مڃڻ کان ماڻهن مٿن موڙيو؛ ۽ آخر تاريخ تنهنجي حق ۾ فيصلو ڏنو، ۽ اهو صحيح فيصلو هو ته انسانن جي تاريخ ۾ جيئن ٻين صداقت جي علمبردارن کي آخر هيءَ دنيا ڇڏڻي پئي پر سندن مقصد اڄ تائين زندهه رهيا، تيئن تون دارالبقا روانو ٿئين پر تنهنجو ڪم، جدوجهد ۽ مقصد زندهه آهن ۽ تابنده رهندا.

حيدر! توتي خدا جون رحمتون هجن - انهيءَ خدا جون، جنهن سان تو شڪو ڪيو هو. هو دوست دلدار، عالم سڀ آباد ڪندڙ آهي. تو سنڌ مٿي سُڪار جي صدا بلند ڪئي هئي، پر ڪنهن قوم جي تقدير ڪيئن بدلجي، جيسين انسانن جو اهو بي علم ۽ غير منظم انبوهه خود ڪا ڪوشش نه ڪري. انسان جو عقل، ذهن ۽ ادراڪ محدود آهي، ۽ تنهنجو شڪو ان جي غمازي ڪري ٿو. تنهنجي شڪايت هر پهلوءَ کان درست، پر تنهنجي عمل جو داستان به ته داغدار آهي. پلٽ پائي ڪڇ، آڇيندي لڄ ٿا مرون - ماضيءَ جي داستانن ۾ گم، انسان ۽ انسان جي وچ ۾ پيدا ڪيل فرق ۾ غرق. ٻاروچل سان ملڻ لاءِ پاڻ به ته به قدم اڳتي هلي، تتيءَ تڏيءَ ڪاهي، اونڌاهه لاءِ ڪو آسرو مهيا ڪريون!

عظمت سنڌ جي قدامت جو قسم، استغنا ۽ سخا، شرافت ۽ مروت جي

انهن قديم، صحتمند ۽ مثبت قدرن جو قسم، جن اڄ به اسان جي زندگي تباهه ڪري ڇڏي آهي؛ توتي خدا جون رحمتون هجن، حيدر، چو ته تو سندس ئي مخلوق جي بي لوٽ خدمت ڪئي؛ نامساعد حالتن جي پرواهه ڪانه ڪئي؛ ڪنهن جابر، سرڪش ۽ مطلق العنان کان خوفزدہ ڪونه ٿيڻ، چو ته توکي زندگيءَ ۾ ڪنهن تاريخ ساز ڪم ڪرڻ لاءِ ٿي پيدا ڪيو ويو هو. هن مادي دنيا ۾ نفس ڪشي ۽ پنهنجي اهل عيال ۽ خاندان جي مستقبل ڏانهن بي پرواهه ٿيڻ، اعليٰ سرڪاري عهدو ڦٽو ڪپڙ ۽ فقيريءَ ۽ قلندريءَ ۾ زندگي بسر ڪرڻ، يقيناً خدا دوست انسانن جو مشرب رهيو آهي؛ ۽ تو جيڪو پنهنجي دلدار دوست سان شڪو ڪيو، سو صحيح هو ۽ ان جي جزا توکي دنيا ۾ نه ملي ته آخرت ۾ ضرور ملندي.

حيدر! تو مٿي خدا جون رحمتون هجن، چو ته تون سنڌ جو عاشق صادق هئين. اها سنڌ، جتان جون تهذيبون ۽ فرحت بخش هوائون منهنجي مولائي، عالمن جي رحمت، انسانيت جي لڄ ۽ معراج جي معشوق کي پسند هونديون هيون. اها سنڌ، جتان جو ڳاڙهو ڪپڙو (اجرڪ) منهنجي پرودگار جو پيغمبر زيب تن ڪندو هو. اها سنڌ، جنهن جي عظمت عربن جي عهد جا هليه ۾ ته مسلم هئي، پر اسلام جي سهاڳ ان کي اهڙو ڪُنڊن بڻايو جو مسجد نبويءَ ۽ عرب جي اعليٰ، ارفع ۽ عظيم الشان محفلن ۽ مدرسن ۾ اسان جي عالمن کي خراج تحسین مليو.

تنهنجو اهو عشق، عشق ۽ حسن جي فلسفي جو عملي مظاهرو هو. 1927ع ۾ جڏهن تو فارسيءَ ۾ بي. اي. آنرز امتيازي طور پاس ڪئي، ان وقت به تنهنجي قول ۽ فعل ۾ مثنويءَ ملا رومي جو تفسير عيان هو. اهو رومي، جنهن واشگاف لفظن ۾ اعلان ڪيو ته انسان آزاري بدتر گناهه آهي، ۽ دولت جو ارتڪاز يا آمدنيءَ جي وسيلن جو محدود ذريعن ۾ قيد ٿيڻ انسانيت جي شرف جي برباديءَ ۽ فنا آهي.

تون انهيءَ روميءَ جي اها ئي هئين، جيڪا فراق ۽ هجر جي عالم ۾ ڦٽڪي رهي هئي ۽ ”آزاديءَ قوم“ ذريعي باب الاسلام سنڌ جي آزاديءَ جي متمني هئي - اها آزادي، جنهن ۾ ’لات‘ ۽ ’منات‘ جهڙو ڪو ڪنهن جو

دستگير ڪونهي، ڪو ڪنهن جو آقا ڪونهي، نه وري ڪنهن جو ڪو پوتار آهي.

انسانيت پنهنجي مربيءَ ۽ محترم، هاديءَ ۽ رسول جي تعليم ۽ هدايت موجب، معراج جي منزل تائين پهچڻ جي جدوجهد ۽ ڪامياب ٿيڻ جا سعي ڪري رهي هئي، ته توهڪ انسان جي حيثيت ۾ ”شڪوو“ لکيو؛ پر هينئر تعليمي سرگرمين جي توسيع سببان ۽ ان انسان ۾ نت نئين ڳالهه معلوم ڪرڻ جي قوي رجحان پيدا ٿيڻ سببان، اها ڳالهه آشڪار ٿي چڪي آهي ته روميءَ سياست جي ذهن ۾ ڇا ڇا چيو هو.

حيدر! توتي خدا جون رحمتون هجن، ڇو ته تو قلم جي آبرور ڪي. علم ۽ قلم خدا جون نشانين آهن، ۽ توهن نعمت جي دفاع، ابلاغ ۽ افاديت لاءِ پنهنجو پاڻ قربان ڪيو. سوچڻ ۽ اظهار راءِ جي آزادي اسلام جي اعليٰ نعمت مان آهي، ۽ جڏهن توهنيءَ حق استعمال ڪرڻ کي پنهنجو قرض سمجهيو ته توهڪ طرح اعلان ڪلمته الله بلند ٿي ڪيو، پر ماحول ۽ ماڻهن ان کي نه سمجهيو. انهن ماڻهن جي مزاج، تربيت ۽ تفهيم لاءِ جديد نظرين کي سمجهڻ ۽ مڃڻ مشڪل هو ۽ توکي ناڪاميءَ جو بارها مقابلو ڪرڻو پيو، پر تنهنجن تجربڪار ڪلهن تي جيڪو جوان سر هو سو ڪڏهن سرنگون ٿي نه سگهيو. تنهنجيءَ فطرت ۾ فتح نه ٿيندڙ عزم، انتقامي محاذ جي اپياس ۽ پيش پوڻ يا آڻ مڃڻ کان انڪار واري استقلال جا جيڪي سدا جوان جذبا هئا، تن زمان ۽ مڪان جي بندشن سان هميشه بغاوت ڪئي، ۽ اها بغاوت حقيقت ۾ تعمير مستقبل لاءِ تنهنجي انفرادي پر بيمثال جدوجهد ۽ قرباني هئي ۽ اجتماعي طور انساني ضمير کي للڪار. اها حقيقت آهي ته حق ۽ صداقت وارن جي مخالفت ڪرڻ ۽ کين اذيتون پهچائڻ لاءِ دنيا وارن هر عهد ۾ قتل جي ڪنهن نه ڪنهن حيلي ۽ تدليل جي ڪنهن نه ڪنهن ذريعي ۽ وسيلي جي تلاش پئي ڪئي آهي، ۽ هو ان ۾ بهرحال ڪامياب رهيا آهن. جتي ۽ جڏهن به هنن ڪنهن کي حق ۽ اصلاح جي راهه ۾ سرگرم ۽ سندن پنهنجين نفس پرستين جي راهه ۾ مغل ڏٺو، ته جهت ڪونه ڪو الزام هڻي، شريعت جي حد لڳائي، عوام ۽ حڪومت ٻنهي کي ان فتني جي پٺيان لڳائي ڇڏيو. هر

زمانن جي حالتن ۽ عوام جي ميلان ۽ اعتقاد مطابق، سندن الزام ۽ طور طريقا بدليجندا رهيا ۽ هٿيار تبديل ٿيندا رهيا، پر وار سڀني تي هڪ ئي طرح خونخوار ۽ موتمار رهيو.

تنهنجي زندگيءَ ۾ ته تنهنجو قدر ڪونه ٿيو، پر هينئر، تنهنجي لاڏاڻي کان پوءِ، بيشمار اکيون اشڪبار، دليون المناڪ ۽ ذهن پريشان نظر اچن ٿا. موجوده دور ۾ تنهنجو موت فرد واحد جي رحلت کان هي، پر هڪ جذبي، ولولي، مقصد سان دلي لڳاءُ ۽ عوامي جدوجهد جي هڪ زرين باب جو خاتمو آهي.

حيدر! خدا جون رحمتون تو مٿي ان وقت به هيون، جڏهن ماحول تنهنجو ساٿ ڪونه ڏنو، ۽ حق جي ڪلمي بلند ڪرڻ واريءَ تنهنجيءَ جرئت منصوريءَ کي هڪ ڌٽريل حال، بيوس ۽ پٺتي پيل، غافل سنڌيءَ جي بغاوت لاءِ جسارت سمجهي، توکي ڪيمبل پور جي جيل ۾ بند ڪيو ويو. اهو رحمت الاهي جي نزول جو سمو هو، ۽ هڪ مرد مجاهد، غلام جيلاني ”برق“ جي ملاقات تنهنجي بيدار ذهن ۾ خوابيده نور جي تجليءَ کي جاڳايو، ۽ تو ۾ تدبير في القرآن جي آرزو جوان ٿي. مون کي خبر آهي ته تنهنجو اهو تجسس ٻاراڙوڙي نه سگهيو، ڇو ته جيل جي جسماني اذيت واري دور ۾ ته تو روحاني رموز جا راز معلوم ڪندي صحيح مسرت محسوس ڪئي، ۽ قرآن جي اڀياس جو ڪم پڻ خاطر خواه رفتار سان ٿيندو رهيو، پر جيئن تون وري آزاد ٿي ٻاهر آئين ته تو غلاميءَ ۽ انسان آزاریءَ جو اهڙو اندوهناڪ عالم ڏٺو جو ان جي مشاهدي تنهنجي مطالعنءَ قرآن وري سرگرمين تي پروا ورتو- ۽ صافسوس، اهو تاريخي ڪارنامو اڏورو رهجي ويو!

الحمد لله مان مسلمان آهيان، ۽ ايمان اٿم ته عملن جي اجر جو مدار نيت تي آهي- ۽ قرآن جي مطلب ۽ رموز سمجهڻ جي تنهنجي تمنا ۽ تفسير لکڻ جي آرزو يقيناً اهڙي نيت هئي، جيڪا عظيم انسان جي وصف ٿي سگهي ٿي، ۽ تنهنجي انهيءَ عمل جي جزا باري تعاليٰ جون بي شمار ۽ اڻ ڪٽ رحمتون آهن، جيڪي تنهنجي مقدس مزار تي وسجي رهيون آهن- ۽ اهو نينهن جو نظارو چشم بينا کان ڪڏهن به پوشيده نه رهيو آهي.

سنڌ جو ماضي جيترو قديم ۽ پُرشڪوه آهي، ايترو پراسرار ۽ معنيٰ خيز. پنجابي چوڻي ۽ موجب، ”سنڌ صادقاً“ آهي، يعني انهيءَ درياءَ تي آباد ماڻهو سڃا، پگڙا ۽ صاف آهن. پر هن علائقي جي سياسي ۽ سماجي، تمدني ۽ ثقافتي تاريخ اندوهناڪ غمن جو داستان آهي، جنهن جي صفحي صفحي تي اسان جي باهمي نفاق ۽ رقابت جون عبرتي آميز ڪهاڻيون نظر اچن ٿيون. انهن مان هڪ نمائنده ڪهاڻي حيدر بخش جتوئيءَ جي زندگي آهي، جنهن جو دنياوي وقت جي حساب سان دور ستر سال رهيو.

موهن جي ڌڙي جي پاڪ، صاف ۽ سوچڻي واريءَ مٽيءَ مان، 1901ع ۾، بکي ڏيري ۾، حيدر بخش ڄائو. انهيءَ مٽيءَ جو ڌميڙو تاريخ ۾ وڏو مڻيادار رهيو آهي، ۽ اسلام جي تجلي ان ۾ گويا جوهرِي توانائي پيدا ڪئي. اهو علائقو سنڌ جي تاريخ ۾ هميشه آباد، آسودو ۽ خوشحال رهيو آهي، ۽ انهيءَ سببان تاريخ جي هر تحريڪ ۾ ”چانڊڪي“ جي ماڻهن ڀرپور حصو ورتو ۽ زندگيءَ جي مختلف فلسفن ۾ تحقيق ۽ اشتراڪ عمل جو مظاهرو ڪيو. انهيءَ آسودگيءَ سببان ئي سنڌ جي مختلف شهرن جي ڪن بيدار مغز ۽ عوامي خدمت جي جذبي سان سرشار نوجوانن لاڙڪاڻي ۾ پنهنجي عملي جدوجهد شروع ڪئي. پر جيئن چوندا آهن ته جتي گل هوندا اُتي خار به هوندا، ۽ جتي پهاڙ آهن اتي واديون به ٿين ٿيون، تيئن هڪ طرف هتي جي ماڻهن فڪر ۽ عمل جي ميدان ۾ ڪامياب ڊوڙون پاتيون ته ٻئي طرف ”ان الانسان ظلوما جهولا“ جو عملي مظاهرو به ڪيو.

حيدر بخش جتوئيءَ جيئن پنهنجي مطالعي ۽ مشاهدي بعد سوچيو ۽ سمجهيو، تيئن ان تي آزاديءَ سان عمل ڪرڻ ٿي چاهيو. سندس فڪر ۽ عمل جو تجزيو ته تاريخ ڪندي، پر هن پنهنجي عزيز زندگي، جيڪا خداوند ڪريم جي وٽس امانت هئي، ۽ عمل ۽ خدمت ان جو مقصد هو، تنهن جا اڍائي هزارن کان به وڌيڪ ڏينهن قيد ۽ بند جي صعوبتن، پنهنجن ۽ پراڻن جي دشنام طرازين ۾ گذريا، ۽ انهيءَ عرصي ۾ سندس ترچو هڪ نه ٻيو ماڻهو برسر اقتدار پئي رهيو.

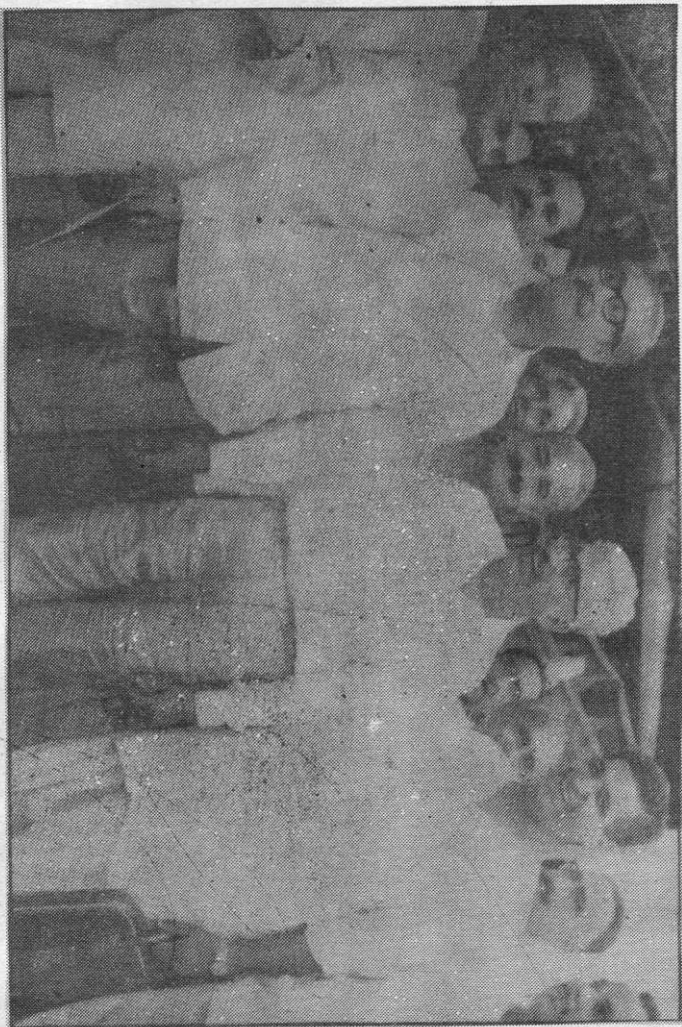
حيدر بخش جتوئي هڪ انسان هو، ۽ خدا انسان جي فطرت جو لائيفنگ

حصو آهي. پر هو صحيح معنيٰ ۾ ترابي هو. سندس مزاج فاروقي ۽ ارادو حيدري هو. هو سخن ور شاعر ۽ بي خوف اديب هو. هو خدا جو منڪر ڪونه هو، پر بتن جي خدائيءَ ۽ بيهمانه صفتن وارن انسانن جي بندگيءَ سان ڪفر کان به وڌيڪ نفرت ڪندو هو. هو خاڪ جو پتلو ضرور هو، پر خدا جي نور کان جدا ڪونه هو. هو سنڌ جو هڪ درخشنده ستارو هو، جيڪو پنهنجيءَ عظمت ۽ جلال کان بيخبر، فطرتي فخر ڪندڙ ۽ موليٰ جي مخلوق جو سباجهو سائين هو.

هن داعيءَ اجل جي آواز تي ليڪ چئي لاڏاڻو ڪيو. سندس روح هن فاني ۽ مادي دنيا ۾ جنهن اجتماعي سڪون ۽ طمانيت جو متلاشي هو، سو گيس پنهنجي پروردگار وٽ مليو، جو تحقيق سائر العيوب، غافر الذنوب، قادر ڪريم ۽ رب رحيم آهي، جنهن جي لاءِ سڀ ستائش ۽ بندگي آهي. حيدر بخش جتوئي هڪ انسان هو، جنهن جي زندگيءَ جو مقصد خداوند ڪريم جي بندگيءَ ۽ اقرارِ عبوديت جو عملي مثال پيش ڪرڻ هو. پر سندس طريقو به محض انساني هو، ۽ نه آفاقي. انسان جون خطائون خدا ئي بخشيندو، جنهن جو پاڻ اقرار ڪيو اٿس. باقي حقوق العباد جي سلسلي ۾ ’حيدر‘ تي يقيناً خدا جون رحمتون هونديون. هو سنڌ وارن لاءِ زندهه رهيو، ۽ انهن جي حقن لاءِ جدوجهد ڪندي، ’جيئي سنڌ‘ چوندي هليو ويو- اتي، جتي اسان سڀني کي هلڻو آهي. پر ’حيدر‘ جو لاڏاڻو هڪ سباجهڙي ۽ نيڪ نيت سنڌي سپوت جو وداع آهي، جنهن جي مرقد مان اڄ به هيءَ صدا بلند ٿيندي رهي ٿي: جيئي سنڌ!

- ليکڪ: ڪريم بخش خالد

ڪامريٽو: حيدرآباد ۾ 10 آگسٽ 1969ع تي ڪراچيءَ ۾ گرفتاريءَ کان اڳ
بنگلاديش جي اڳوڻي صدر شيخ مجيب الرحمان ۽ سندس ساٿين سان گڏ ورٽل فورم.

ادب ۽ سياست، عوام لاءِ

(1)

ڪامريڊ حيدر بخش جنوئي ۽ آءُ پيئي، ائين ڏسجي ٿو ته، پنهنجي پنهنجي زندگيءَ جي ڊوڙ ۾ ڪجهه Late starters هئاسون. هن بي. اي. عمر جي چويهين سال پاس ڪئي، ۽ مون ٽيوهين سال. هويارهن سالن جي عمر ۾ ڳوٺ جي اسڪول ۾ پڙهڻ ويٺو، ۽ مون به، پنهنجي ڳوٺ جي اسڪول ۾ ڪجهه دير سان داخل ٿيندي، ۽ پوءِ پڙهندي پڙهندي، ڪنهن نه ڪنهن سبب، چار سال کن عمر جا ضايع ڪيا. بهرحال، ٻنهي اسان کي پنهنجي ننڍپڻ ۾، ۽ پڻ پڙهائيءَ ۾، ائين لڳي ٿو ته لڳ ڀڳ ساڳيو ماحول مليو: گهرو ماحول پورهئي جو، غربت جو ۽ ڪجهه مذهبي؛ اسڪولي ماحول پڻ مذهبي رنگ جو - ڪامريڊ لاڙڪاڻي مدرسة السلام مان مئٽرڪ پاس ڪئي ۽ مون ڪراچيءَ جي مدرسة الاسلام مان؛ ۽ ڪاليجي ماحول ته هوئي ساڳيو، جو ڪراچيءَ جي ساڳئي ڊي. جي. سنڌ ڪاليج مان (البت چهن سالن جي وٿيءَ سان) بي. اي. پاس ڪري نڪتاسين.

(2)

ڪراچيءَ ۾، تعليمي ماحول کان ٻاهر، انهن ڏينهن ۾ خاص طرح تياسافيءَ جي تعليم ۽ تحريڪ جو پڙهيل حلقن ۾ ڪافي چؤڀول هو. سو جيئن آءُ قبله محترم سائين جي. ايم. سيد ۽ سندن دوستن ۽ بزرگن - جمشيد نسروانجي، غلام علي ڇاڳلا، دادا جينمل پرسرام، حاتم علوي، دادا ڪيول رام شهاڻي، ڏيوان سامر جئسنگهاڻي، سائين اين. بي. پٿاڻي، سادو ٽي. ايل. واسواڻي ۽ ٻين اهڙن درويش صفت انسانن جي صحبت مان، سڌيءَ يا اڻ سڌيءَ طرح، فيضياب ۽ انهن جي مثالي ڪردارن کان متاثر ٿيس، تيئن ڪامريڊ حيدر بخش جنوئي به ضرور ٿيو، بلڪ ڏسجي ٿو ته پاڻ به رتيون ڪسر - چو ته هو قبله محترم سائين جي. ايم. سيد جو ته همعصر هو، ۽

سيٺ غلام علي ڇاڳلا جي پٽ احمد جو هم ڪلاسي بلڪ گهاٽو يار هو، جيئن هن ڏانهن پنهنجي پهرئين شعري مجموعي ”تحفه سنڌ“ (1930ع) جي سندس انتساب مان پتو آهي، جيڪو بطرف حبيب شفيق احمد غلام علي ڇاڳلا، ڪراچيءَ جي قربائن لفظن سان پاڻ ڪيو اٿن. ٿياسافيءَ جي تعليم ۽ تحريڪ سان پنهنجي تعلق جو ذڪر ڪامريڊ پنهنجي آخري انٽرويو (مارچ 1970ع) ۾ ڪامريڊ سويي گيانچندائيءَ سان، بنهه پُر شوق لفظن ۾، پاڻ به ڪيو آهي - ”ٿياسافيڪل سوسائٽيءَ جو ميمبر هوس... ڀاڻيان ٿو اڃان به آهيان، چو ته هنن جا اصول ته، ’سڀ انسان ڀائرا آهن‘، ’سچ کان مٿي ڪو مذهب ڪونهي‘ [بي بها] سونهري اصول آهن!“

انساني سماج ۾ هوڻن به هر نسل کان ٻيو نسل لازمي طور گهڻو ڪجهه سکي ٿو، پر انهن ڏينهن ۾ (اڄ پنهنجي تجربي جي آڌار تي چئي سگهان ٿو)، ان سلسلي ۾ اسان جي گهرن، اسڪولن ۽ اعليٰ تعليم گاهن ۾ ٻاهر جي سڄي سماج ۾، ننڍيءَ تهئيءَ کي ادب ۽ فضيلت جي ڳالهين ۽ زندگيءَ لاءِ ماڻاڻتي ۽ ڳنڍيل رويي رکڻ ڏانهن زياده مائل رکڻ جي ڪوشش ڪئي ويندي هئي - چو ته سڄي تڏهوڪي سماجي زندگي پنهنجي ئي نوع سان پر هڪ طرح جي وزن، ضابطي ۽ انتظام تي بيٺل هئي ۽ هلندي ٿي رهي، ۽ ماڻهن ۾ پنهنجي پنهنجي ذاتي آزارن ۽ جهيڳهڻن ۾ ايڏي غلطي ۽ انساني آسپاس کان ايڏي بي تعلقي يا بيزاري ڪانه هئي.

1934ع ۾ جڏهن مان ڊي. جي. سنڌ ڪاليج ۾ داخل ٿيس، تڏهن ڪاليج کان اٽڪل ٽن ميلن تي سولجر بزار جي ايراضيءَ ۾ تازو تعمير ٿيل مسلم ڪالونيءَ ۾ قبله محترم سائين جي. ايم. سيد جي بنگلي، 126- چيڊر منزل، ۾ رهائش جي سهولت نصيب ٿيم، جتان چارئي سال، اڪثر پيرين پنڌ ڪاليج ايندو ويندو هوس. بندر روڊ تي، ڪراچي ڊسٽرڪٽ لوڪل بورڊ آفيس (هاڻوڪي ريڊيو، پاڪستان، ڪراچيءَ) جي بلڪل سامهون ٿياسافيڪل سوسائٽيءَ جي بلڊنگ هئي (اڃان به آهي)، جتان لنگهندي، انهن جي هفتيوار ليڪچرن ۽ ٻين سماجي، ثقافتي تقريبن بابت اڪثر ڳاڙهي ڪپڙي جي بئڊر تي وڏن اکرن ۾ لکيل اعلان پڙهندو هوس، ۽ پوءِ سعيو

ڪري آهي وڃي ڏسندو ۽ ٻڌندو هوس. اهڙي ئي ڪنهن ٻئي يا ٽئين موقعي تي اُتان مون کي ٻن آنن (اڄ جي 13 پئسن کن) جي قيمت ۾، سندن 29 صفحن جو انگريزيءَ ۾ ڪتابچو "Public Spirit- Ideal and Practical" جي عنوان وارو مليو، جيڪو سوسائٽيءَ جي تڏهوڪي پريزيڊنٽ ڊاڪٽر ائني بيسنٽ، جو 1908ع ۾ ڏنل، سوسائٽيءَ جي 'اڏيار' (مدراس) پاپولر ليڪچرس' جو پهريون ليڪچر هو، ۽ تازو ٻيو ڀيرو ڇپجي انهن ڏينهن ۾ پڌرو ٿيو هو. شروعات اُن ليڪچر جي هيئن ٿيل هئي:

"دوستو، اڄ جي پنهنجي سوچ لاءِ هيءُ جو 'خدمت عام جي جذبي' جي چڱاين کي مون هٿ ۾ کنيو آهي، سوانهيءَ لاءِ ته سالن جا سال جيڪي مان هتي رهي آهيان، مون اهو سڄو وقت، بلڪ ماڻهن کي ٽڪائي ڇڏڻ جي حد تائين، هڪ ئي خيال جو پرچار پئي ڪيو آهي: ۽ اهو هيءُ ته سڌارا ڪهڙا به، عام يا خاص قسم جا، پنهنجن مقصدن ۾ ڪڏهن به ڪامياب نه ٿيندا، جيستائين جو هندستان جا رهواسي مسئلي جي بنياد ڏانهن ڌيان نه ڏيندا، ۽ اهو مسئلو آهي منجهن 'شخصن جي، فردن جي، اخلاق جي تعمير'. ڪابه هلچل، ڪابه تحريڪ، جيڪڏهن قوم جي اڏاوت ۾ مددگار ٿيڻي آهي، ته اُن جي ڪاميابيءَ لاءِ اوچو اخلاق هڪ اٽل ضرورت آهي. ڪنهن به تحريڪ جو مقصد ڪهڙو به ۽ ڪيترو به چڱو ڇو نه هجي، اُن جي منزل کڻي ڪا بهترين ۽ اعليٰ ترين ڇو نه هجي، پر اها تحريڪ ناڪام ٿي ٿيندي، جيڪڏهن اُن جا هلائيندڙ اعليٰ اخلاق جا مالڪ نه هوندا ۽ دياتدار 'خدمت عام جي جذبي' سان ڀرپور ۽ سچار نه هوندا. اوهين ڪو سٺو گهر ڀتين سِرڻ سان آڏي ٿي نه سگهندا؛ اوهين خراب ۽ پست اخلاق رکندڙ شهر واسين جي اجتماع سان ڪا عظيم قوم ناهي نه سگهندا. جيئن ڪا گهر جي جاءِ اُن جي سِرڻ کان الڳ نه هوندي آهي، تيئن ڪا قوم به پنهنجن شهر واسين کان الڳ نٿي ٿي سگهي. شهر واسي ئي قوم آهن، ۽ جهڙو انهن جو اخلاق هوندو، لازمي طرح سندن قوم جو اخلاق به اهڙو ئي هوندو... بس اهو ئي سبب آهي، جو آءُ هندستان جي ماڻهن تي اهو زور ڏيندي رهي آهيان ته هو پاڻ وٽ تعليم ۽ تربيت جو اهڙو نظام قائم ڪن، جنهن ۾ لازمي جز يا حصو اخلاق جي تعمير هجي - ڇو ته

جيڪڏهن هتي هڪ عظيم قوم جي تعمير ٿيڻي آهي، جيڪڏهن متحده هندستان، جيڪو اسان سڀني جي من جو خواب آهي، انسانن جي دنيا ۾ اهو اسان کي حقيقت جي صورت ۾ ڏسڻو آهي، ته اهو فقط صحيح راه سان تربيت ورتل شهر واسين جي هٿان ئي ممڪن ٿي سگهندو - اهي شهر واسي جيڪي نيڪ اخلاق جا مالڪ، اعتبار جوڳا ۽ امانتدار هوندا. سچائيءَ لاءِ هڪڙي پراڻي عبراني پُستڪ ۾ لکيل آهي ته، 'سچائي ئي قوم کي اُتر درجو ڏئي ٿي، ۽ جيڪا قوم سچن ۽ صداقت وارن شهر واسين کان خالي آهي، دنيا ۾ ان قوم جي جٽادار زندگي ممڪن ٿي ڪانهي' ... هاڻي، هڪ نيڪ ۽ سچي شهر واسيءَ لاءِ اخلاق جي سڀ کان وڏي صفت آهي 'خدمت عام جو جذبو'. 'خدمت عام جو جذبو' ڪونهي ته قوم به ڪانهي. حقيقت ۾ 'خدمت عام جو جذبو' ئي آهي، جيڪو قومي عمارت جي آڌاوت لاءِ بنياد جو ڪم ڏئي ٿو...

(3)

ڪامريڊ حيدر بخش جتوئيءَ جو پهريون شعري مجموعو "تحفه سنڌ" 1930ع ۾ شايع ٿيو، ۽ اهو سنڌ جي ماڻهن سان سندس انهيءَ پيار ۽ خدمت عام جي جذبي جو پهريون ثبوت هو. ان وقت آءٌ اڃا ٽيون درجو انگريزي پاس ڪري رهيو هوس، ۽ مئٽرڪ ڪرڻ ۾ مون کي وڌيڪ چار سال گهريل هئا. "تحفه سنڌ" جي اشاعت تي ڪافي اختلاف اُٿيا ۽ قوتائون صادر ٿيون، پر ان سڄي هنگامي کان آءٌ آڃاڻ رهيس، ڇو ته تن ڏينهن ۾ جنهن اسڪولي قضا ۾ آءٌ پڙهي رهيو هوس - ۽ ڪامريڊ حيدر بخش جتوئي جتان فارغ ٿي نڪتو هو - ان ۾ اهڙين ڳالهين جي گرما گرم چؤڀول جي گهٽ گنجائش هئي. 'اسلامي مدرسن' ۾ اسان جي حالت ائين هوندي هئي جڏهن معصومن کي واري چٽوڇي: سبق وٺڻ ۽ ياد ڪرڻ، راندين ڪرڻ ۽ نمازن جي پڙهڻ - يا انهن کان نٿائڻ - ۾ اسين پوڙا هوندا هئاسون. ڪم از ڪم آءٌ پاڻ ته پنهنجي پاڻ ۽ پنهنجن هم ڪلاسين ۽ ويجهن مٿن مائٽن جي دنيا ۾ ئي ذهني توڙي جذباتي طور پورو واڳيل ٿي رهيس. مئٽرڪ جي پوين ٻن درجن ۾ سو اسان کي انگلنڊ جي تاريخ مان هائوس آف ڪامنس ۽ هائوس آف لارڊس،

پارليامينٽ بمقابله آيساهاڻي، شهري حقن ۽ ذميدارين، اسپين ۽ فرانس سان انگلنڊ جي لڙاين ۽ انهن جي سببن ۽ انهن ۾ انگريز قوم ۽ ان جي قومي سورمن جي وطن دوستيءَ ۽ جان نثاريءَ جي مثالن جي ڄاڻ ملندي ٿي رهي. البت ڪاليج ۾ پير رکڻ کان پوءِ اخبارن ۽ رسالن جي پڙهڻ، انگريزيءَ جي ڀاڱي شاعرن - شيلي، ڪيٽس، بائرن وغيره جي اُتھاسڪ نظم ۽ ٻين مطالعي، سماجي اهميت جي انگريزي ڊرامن، لارڊ مارلي جي "On Compromise" جهڙن سياسي تعليم جي فڪر انگريز ڪتابن جي پڙهڻ ۽ سمجھڻ جا موقعا مليا. 1938ع ۾ بي. اي. ڪرڻ کان پوءِ سرڪاري نوڪريءَ ۽ ٻڌڻا پنهنجي مادر علميءَ، سنڌ مدرسي، ۾ استاد ٿيس، ۽ اُتي استادين جي لئبريريءَ مان خاص طرح وليم ڊريپر جو ڪتاب، ٻن جلدن ۾ "History of the Intellectual Development of Europe" ۽ "چين جي جئڪس روسو جي آپ نيٽي "Confessions"، ڇهن جلدن ۾ پڙهيم. ٻن سالن کان پوءِ بي. ٽي. ڪرڻ لاءِ بمبئيءَ وڃڻ ٿيو، ۽ اُتي ڪاليج لئبريريءَ مان ٿامس ڪارلائل جو "The French Revolution"، آئبٽ جو "Napoleon Bonaparte"، جادونات سرڪار جو "Aurangzeb Almgir" (چئن جلدن ۾) پڙهيم. تن ڏينهن يورپ ۾ ٻي مهاڀاري لڙائي شروع ٿي چڪي هئي، ۽ اُن بابت ايم. اين. راءِ جا لکيل مضمون، خاص طور سندن انگريزي هفتي وار "Independent India" ۾ پڙهيم ۽ ائين سندن قائم ڪيل ريڊيڪل ڊيموڪريٽڪ پارٽيءَ جي سوچ ۽ پروگرام سان روشناس ٿيس. 1941ع ۾ واپس سنڌ ۾ اُن پارٽيءَ جي ڪراچي تنظيم ۽ سندن تازي جاري ٿيل پندرهن روزه "Karachi Calling" سان وابسته ٿيس، ۽ اُن سلسلي ۾ ايم. اين. راءِ جا تقريباً سڀ ڪتاب، جيئن "Historical Role of Islam", "From Savagery to Civilization", "Scientific Politics" ۽ ٻيا پڙهيم. سياست جي اُن تعلق سان سنڌ قانون ساز اسيمبليءَ جي ڪارگدازيءَ ۽ سنڌ جي سياست تي سوچڻ ۽ اُن کي سمجھڻ لڳس. ٽنڪرس لئبريريءَ جا ڪتاب پڙهڻ شروع ڪياسين. انهن ئي ڏينهن ۾ دادا جينمل پرسرام جي ڏس تي ٿياسافيڪل سوسائٽيءَ جي ڪائونٽر تان اٽني بيسنت جي جوان عمريءَ جي ليڪچرن تي مشتمل "History of the Great French Revolution- From the Standpoint of the People" ۽ ڪامريڊ برڪٽ

عليءَ جو سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪيل، پرنس ڪروپاٽڪن جو ڪتابڙو ”نوجوانن ڏانهن“، ۽ ٻيا به ڪيئي ان نوع جا ۽ ڪميونسٽ مٿنفيستو سميت 1917ع جي سوويت انقلاب جا ننڍا وڏا ڪتاب هئا، جيڪي مون من جي وڏي هڪ ترنگ ۽ جولان ۾ پڙهيا ۽ وري وري پڙهيا۔ جن ۾ ٻن ڪتابن، هينري جارج جي ”Progress and Poverty“ ۽ ڪروپاٽڪن جي ٻئي ڪتاب ”Mutual Aid“ جو مون تي خاص اثر ٿيو. طبيعت جي انهيءَ ڪيفيت ۾ هوس، جو 1945ع ۾ سڄيءَ سنڌ ۾ هيءَ خبر وڃ جي چمڪات جيئن پکڙجي ويئي، ۽ منهنجي ڪنن ۾ ٻڌي ۽ ماڻهن جي چهرن تي سَـرَـهائيءَ جي صورت ۾ منهنجي اکين ۾ ڏٺي، ته ڪامريڊ حيدر بخش جتوئيءَ وڏيءَ سرڪاري نوڪريءَ کي ڇڏي ڏنو آهي، ۽ هارين جي سک سلامتيءَ ۽ انهن جي عزت ۽ آجائيءَ لاءِ انهن سان گڏجي ڪم ڪرڻ لڳو آهي! ترٽ ئي پوءِ، ڪامريڊ حيدر بخش جتوئيءَ جو ٻيو شعر جو ڪتاب ”آزاديءَ قوم“ (مارچ 1947ع) پڌرو ٿيو، ۽ سنڌ ۾ ان جو هر هنڌ ذڪر ٿيڻ لڳو. پنجن مصرعن جي 171 بندن تي مشتمل اهو طويل نظم مون به پڙهيو، ۽ ان جي هر صفحي تي ڏکين لفظن جي معنيٰ ۽ ٻين سمجهاڻين ۽ حوالن جي موجود هوندي به، مون کي ياد آهي ته ان جي هر بند جي آخري مصرع ۾ ”آزاديءَ قوم“ جي رديف جو بامعنيٰ استعمال اڪثر هنڌن تي وري وري پڙهڻ ۽ غور ڪرڻ کان پوءِ ئي مون کي سمجهه ۾ اچي ٿي سگهيو، پر جيستائين اهو سمجهه ۾ نٿي آيم، تيستائين مان ان بند کي وري وري پڙهندو ٿي رهيس۔ ايترو سڄي ان نظم منهنجي من کي جهٽي پاڻ وٽ سوڳهو ڪري ڇڏيو هو۔

جون 1947ع ۾ مون سنڌ اسيمبليءَ جي ميمبرن ڏانهن کليل خط لکيو۔ انگريزيءَ ۾ ۽ سنڌيءَ ۾۔ جو اخبارن ۾ ڇپيو، ۽ اهو پترن ۽ ڪتابچن جي صورت ۾ عام ورهايو به ويو ۽ اُهي 26 جون تي پاڻ کڻي اسيمبليءَ جي دروازي تي بيهي، هڪ هڪ ميمبر کي هٿ ۾ ڏنم، ڇو ته ان ڏينهن هو پاڪستان آڻين ساز اسيمبليءَ سان سنڌ جي شموليت جو فيصلو ڪري رهيا هئا. اسيمبليءَ جا مسلم ليگي ميمبر سڀ سيد، مير، پير ۽ وڏيرا هئا، ۽ وڏيءَ ڏانڌل سان اڪثريت ۾ چونڊجي آيا هئا۔ هڪ به انهن ۾ عام ماڻهن

مان نه هو - جن لاءِ ڪامريڊ حيدر بخش جتوئيءَ، اڳتي هلي، ون - يونٽ جي حوالي سان، پنهنجي هڪ انقلابي نظم، ”اي سنڌي وڏيرا، ڪجهه انسان ٿي!ءِ“ 1967ع ۾ چيو هو:

”وڏيرا وطن پنهنجو هارائي ويٺا؛

”مٺيءَ سنڌ پنهنجيءَ کي ماري ويٺا؛

”حقن پنهنجن کي ڪهاري ويٺا؛

پڄن مائرن کي رٿاري ويٺا؛

”تڏهن پي آ دعويٰ: ’پهلوان آهيون!‘

”اڃان پي چون ٿا ته ’انسان آهيون‘“

اُن منهنجي خط ۾ انهن کان طلب ڪيل هئي ته سنڌ لاءِ انهيءَ شموليت جي فائدي ۾ پنهنجي فيصلي سان گڏوگڏ، پاڪستان جي آئين ۾، ٻين شرطن ۽ ضمانتن سان گڏ، هو مارچ 1940ع واري پاڪستان ريزوليشن ۽ آل انڊيا مسلم ليگ جي آئين ۾ خصوصي طور بيان ڪيل اغراض و مقاصد مطابق، سنڌي قوم لاءِ، پاڪستان جي هڪ شريڪ قوم طور، Autonomy (خود حڪومت) ۽ Sovereignty (ڪل اختياريت) جي درجي ۽ حيثيت جو واضح لفظن ۾ شرط رکڻ! اُن کان اڳ منهنجو انگريزي ڪتاب، ”Save Sind“ Save the Continent- From Feudal Lords, Capitalists and their Communalisms (سنڌ بچايو، براعظم بچايو - جاگيردارن، سرمايه دارن ۽ انهن جي فرق پرستين کان!) به شايع ٿي چڪو هو. جنهن چئي سزا طور آءٌ پنهنجي مادر علميءَ جي ملازمت کان علحده ڪيو ويو هوس.

(4)

انهن ئي ڏينهن ۾ پوءِ آءٌ ڪامريڊ حيدر بخش سان پهريون ڀيرو روبرو ملڻ جو سوچي، ۽ کين اڳواٽ اطلاع موڪلي، حيدرآباد جي (هاڻوڪي) ”حيدر چوڪ“ وٽ سندن گهر تي (جيڪو تڏهن به ”حيدر گهر“ سڏبو هو) وڃي حاضر ٿيس. پاڻ مون سان وڏي جذبي سان مليا. منهنجي خوش قسمتي هئي، جو اُن موقعي تي پاڻ منهنجي پوءِ بنهه جگري يار بڻيل، ميان محمد عثمان ڏيپلائيءَ کي به گڏجاڻيءَ ۾ شريڪ ٿيڻ لاءِ دعوت ڏيئي گهرايو.

هٿائون. ۽ پوءِ اسان ٽنهي ڪافي گهڻي دير ويهي، ۽ دليون کولي، ڪچهري ڪئي. پنهنجي پنهنجي مطالعي جون ڳالهيون ڪيونسين، اصولن ۽ عقيدن جو ذڪر نڪتو، ۽ آل انڊيا سياست جي چڪر ۾ پنهنجا سنڌي سياستڪار ۽ سياستدان جنهن ڪمال صفائيءَ سان رڌ ڪڍائي، رڳو پنهنجي ذاتي آنا ۽ طبقاتي مفادن جي پٺيان المبت تي، پاڻ کي ۽ پنهنجي وطن ۽ قوم کي اوڙاهه ۾ اچي رهيا هئا بلڪ اچي چڪا هئا، اُن لاءِ پاڻ تي، انهن تي ۽ دنيا جهان ۽ اُن جي سڄيءَ ’ڪارسازيءَ‘ ۽ ’ڪارفرمائيءَ‘ تي پنهنجي خاص ڪاريگريءَ ۽ قدرت جي دعويٰ دارن تي خوب چوهه چنڊياسين. انهيءَ طرح، انساني عقل ۽ آسماني عقل، ۽ ٻنهي جي پهچ ۽ معتبريءَ جي ڪچ-تور به ڪٿيسين، ۽ سڄيءَ اُن ڏکئيءَ صورتحال (The sorry state entire) جي سمجهڻ ۽ اُن جي ڪنهن قدر پورائيءَ بلڪ تلافيءَ لاءِ جو ڪجهه ٿي ٿي سگهيو، اُن تي آچارو ويچاروسين، اُن موقعي تي، ڪامريڊ حيدر بخش کان مون کي هڪڙي ڪنهن گمنام ڏاهي جي هڪ املهه ڳالهه به ملي، جيڪا مون سدائين لاءِ پنهنجي ڳنڍ ٻڌي ڇڏي:

“The serenity to accept the things

I cannot change;

“The courage to change the things

I can; and

“The wisdom to know the difference.”

يعني: ”اُهو صبر جيڪو قبول ڪري شيون، جن کي بدلائي نٿو سگهان؛

اُها همت جنهن سان بدلايان شيون، جن کي بدلائي نٿو سگهان؛ ۽

اُها ڏاهپ جيڪا انهن ٻن ڳالهين جو فرق مون کي سمجهائي!“

ڪامريڊ حيدر بخش سان پوءِ مون ڊاڪٽر آنتي بيسنت جي ”Public

“Spirity“ واري ليڪچر جي ڳالهه ڪئي، ۽ منهنجي خوشيءَ جي حد نه

رهي، جڏهن پاڻ ٻڌايائون ته اهو ڪٿا پڇو سندن پڙهيل هو، بلڪ سندن قومي

شعور جي اوڻائي دور ۾ خاص طرح، مٿن اُن جي خيالن جو تمام گهڻو اثر

رهيو هو! اُن کان پوءِ، پاڻ مون کان خاص ٻن انگريزيءَ ڪتابن- ٿامس پين

جي ”Age of Reason“ ۽ اينگرسال جي Essays- بابت پڇيائون: ڇا، اُهي

مون پڙهيا هئا! ٿامس پين جي سوانح ۽ فڪر متعلق انهن ڏينهن جي ٻئي

مشهور انگريزي ڪتابن جي سلسلي "The Living Thoughts Library" جو ڪتاب "Tom Paine" منهنجو پڙهيل هو، جنهن ۾ ٻين جي ٽن مشهور ڪتابن "Common Sense"، "Rights of Man" ۽ "Age of Reason" بابت گهڻو ڪجهه لکيل هو؛ پر "Essays of Engersall" منهنجو پڙهيل نه هو. ڪامريڊ حيدر بخش، اهو ٻڌي، فوراً اٿيو، ۽ پنهنجي ذاتي لئبرريءَ مان اهو ڪتاب کڻي آيو ۽ مون کي ڏيئي، ان جي پڙهڻ جو خاص تاڪيد ڪيائين، ۽ خوش خوش، پاڻان ٻڌايائين ته ان ڪتاب جي پڙهڻ جو پهريون ڏس کيس ڊاڪٽر دائودپوٽي ڏنو هو. منهنجي ۽ ڪامريڊ حيدر بخش ۽ ڏيپلائيءَ جي وچ ۾، ان ڏينهن واريءَ ان پهرينءَ گڏجاڻيءَ جي ياد، روحاني گانڊاپي طور، پوءِ اسان تنهنجي دلي ۾ هميشه موجود رهي، ۽ مون وٽ به اها سدا بهار ياد اچي ٻي انهيءَ طرح ئي محفوظ آهي - ۽ جيستائين اها مون وٽ ائين آهي تيستائين سچ ته ٻين منهنجن يارن سان گڏ اهي ٻئي يار به مون کان ڪڏهن الڳ نه آهن.

(5)

30 ۽ 31 مئي 1948ع تي، رتي ديري جي ڪُل سنڌ هاري ڪانفرنس ۾، آءٌ به سائين جي. ايم. پيڊسان گڏجي، شريڪ ٿيس، جتي ڪامريڊ حيدر بخش پهريون ڀيرو سنڌ هاري ڪاميٽيءَ جو صدر چونڊيو ويو. ان ڪانفرنس ۾ سائين جي. ايم. سيد جي چوڻ تي مون ٽي ٺهراءَ انگريزيءَ ۾ لکيا، ۽ سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪيم، جيڪي ڪامريڊ حيدر بخش کي به بيحد وڻيا، ۽ سندن صدارت هيٺ اهي ٺهراءَ پوءِ ڪانفرنس ۾ پاس ٿيا، جي پريس کي موڪليا ويا، پر کتي به ڪنهن اخبار ۾ اهي ڇپجي نه سگهيا - پاڪستان ۾ شروع کان ئي، خاص طور سنڌي عوام جي قومي مفاد جي سلسلي ۾، پريس بنديءَ جو اهو حال هو. سنڌ ۽ سنڌي قوم لاءِ هن ٺهراءَ جي تاريخي اهميت جو احساس رکندي ۽ انهن جي ڪامريڊ حيدر بخش سان ان موقعي جي نسبت سبب، انهن جو سنڌي متن هتي پيش ڪرڻ بيجا نه ٿيندو.

ٺهراءَ پهريون:

سنڌ متعلق (On Sind)

”سنڌ جي هارين جي هيءَ ڪانفرنس هن پخته راءِ جي آهي ته جيڪڏهن پاڪستان کي مستحڪم ۽ مضبوط بنائڻو آهي ته اهو فقط پاڪستان ۾ شامل

ٿيل سمورن صوبن جي رضامندي ۽ رضاڪارانه تعاون سان ئي ٿي سگهي ٿو. آل انڊيا مسلم ليگ جي لاهور واري ٺهراءَ جي بنياد تي ئي پاڪستان حاصل ڪيو ويو آهي. ان ٺهراءَ ۾ پاڪستان ۾ شامل ٿيندڙ سمورن صوبن لاءِ 'خود حڪومت ۽ ڪُل - اختياريت' جا حق تسليم ٿيل آهن، ۽ ائين پاڪستان هڪ وڌيڪ قومن جي اجتماع جي صورت ۾ ٿي تصور ڪيو ويو هو، ۽ ان ئي بنياد تي هاڻي سندس تنظيم ۽ تعمير ڪري سگهجي ٿي ۽ ڪرڻ گهرجي. پاڪستان ۾ رهندڙ سنڌي، پنجابي، بنگالي، بلوچستاني ۽ سرحدي ماڻهو، باوجود انهيءَ جي ته هو سڀيئي مسلمان آهن، بين الاقوامي سياست جي سمورن تسليم ٿيل قانونن ۽ اصولن پٽاندر پنهنجو پنهنجو مستقل قومي وجود رکڻ ٿا، ڇاڪاڻ ته منجهانئن هر هڪ کي پنهنجو مخصوص وطن، پنهنجي مخصوص زبان ۽ ادب، تاريخ ۽ تهذيب و تمدن، ۽ پنهنجا مخصوص سياسي، سماجي ۽ اقتصادي مسئلا، پسندگيون ۽ مفاد آهن. انهيءَ ڪري منجهانئن هر هڪ وٽ پنهنجي پلائيءَ لاءِ پاڻ فيصلي ڪرڻ جو حق محفوظ آهي، ۽ هو اها دعويٰ پوري حق ۽ انصاف جي بنياد تي ڪري سگهن ٿا ته انهن جي اها حيثيت پاڪستان جي وفاقي رياست جي آئين ۾ ڪنهن به رڪ رکاءَ کان سواءِ ۽ پوريءَ وضاحت سان تسليم ڪئي وڃي.

”مٿي بيان ٿيل حقائق جي روشنيءَ ۾ سنڌ جي هارين جي هيءَ ڪانفرنس اعلان ٿي ڪري ته سنڌ جا ماڻهو، خاص قوميت جي مالڪ هجڻ جي حيثيت سان، اهو نه متجذدڙ ۽ ناقابل ترديد حق رکن ٿا ته:

(الف) هو هر قسم جي ٻاهرين ۽ سياسي، اقتصادي ۽ ثقافتي بالادستيءَ کان پنهنجي آزاديءَ جي ماڻڻ ۽ ان کي محفوظ رکڻ جو اعليٰ مقصد سامهون رکن ۽ ان لاءِ جدوجهد ڪن؛

(ب) هو هر اهڙي اقدام کي رد ڪن ۽ ان جو مقابلو ڪن، جيڪو سڌيءَ يا اڻ سڌيءَ طرح هنن جي وطن جي علائقائي يا اقتصادي يڪجهتيءَ کي ٽڪر ٽڪر ڪرڻ لاءِ تجويز ڪيو وڃي يا ڪيو وڃي؛

(ج) هو پاڪستان ۾ هر شامل قومي اڪائيءَ سان مرڪز ۾

نمائندگيءَ جي معاملي ۾ برابريءَ جي درجي، ۽ پنهنجي قومي زندگيءَ جي اندروني ۽ گهرو دائري جي حدن اندر پنهنجي ڪل - اختياريت ۽ خود حڪومت جي ماڻڻ جي دعويٰ ڪن ۽ اُن لاءِ جدوجهد ڪن.

نھراءَ ٻيو:

هندو زميندارن جي ڇڏيل زمينن بابت

(Lands abandoned by Hindu Zamindars)

”سنڌ جي هارين جي هيءَ ڪانفرنس، اهو ڄاڻندي ته حڪومت پاڪستان جي سامهون سڀني مسئلن تي ترجيح مشرقي پنجاب مان نڪتل، قسمت جي ماربل لکين پناهگيرن کي آباد ڪرڻ ۽ آجهي ڏيڻ جي آهي، ۽ پڻ ائين مڃيندي ته اُن مسئلي جو واحد حل هيءُ آهي ته پاڪستان جي مغربي پنجاب ۽ ٻين صوبن ۾ سڄي زرعي زمين کي قومي ملڪيت ۾ ورتو وڃي، حڪومت طرفان سنڌ ۾ اُن مسئلي جي سلسلي ۾ جيڪي بلڪل اُبتا طريقا ۽ ذريعا اختيار ڪيا ۽ ظلمي انداز سان عمل ۾ آندا پيا وڃن، تن تي پنهنجي وڏي صدمي، بيحد ڏک ۽ ڪاوڙ جو اظهار ڪري ٿي، ڇو ته اُنهن ئي ذريعن ۽ طريقن جي نتيجي ۾ سنڌ جا اصولڪا هاري زمين تان بيدخل ۽ پنهنجي ئي وطن ۾ پناهگير ۽ خان بدوش بڻجي رهيا آهن ۽ بڻايا پيا وڃن.

”پنجاب جا جاگيرداري مفاد اڄ هڪ گنيپر چئلينج جي مُنهن مقابل آهن: سندن پارٽو ۽ سڙيل سڄو زمينداري نظام اڄ مشرقي پنجاب کان نڪتل اُنهن لکين بي گهر ۽ بي زمين پناهگيرن جي دٻاءُ هيٺ آهي. پنجاب جا هي جاگيرداري مفاد اڄ پوريءَ انهيءَ ڪوشش ۾ آهن ته هو ان معاملي ۾ پنهنجي ذميداريءَ جو سڄو بار سنڌ جي ڪُلهن تي اڇلي وڃهن ۽ ائين سنڌي هارين جي قيمت تي اُتان جي زميندار شاهي پنهنجي سڄي ان بحران کي حل ڪرڻ گهري ٿي.

”سنڌي هارين جي هيءَ ڪانفرنس، هن موقعي تي هڪ نهايت خطرناڪ غلط فهميءَ کي دور ڪرڻ چاهي ٿي، جيڪا هونئن پنجاب جي جاگيردار حڪمرانن جي مٿين اجوڳ مقصد جي حمايت ۾ استعمال ڪئي

پئي وڃي، آها غلط فهمي هڪ بنهه ڪوڙي ۽ پُر فریب دليل تي بيٺل آهي ته پناهگيرن کي سنڌ ۾ هندو زميندارن جي ڇڏيل زباني زمين تي آباد ڪيو پيو وڃي ۽ ڪري سگهي ٿو؛ جڏهن ته حقيقت هيءَ آهي ته اهڙيون سڀ زمينون سنڌ ۾ اڳي ئي ۽ شروع کان وٺي سنڌي مسلمان هارين جي پوکي ۽ هيٺ آهن، ۽ انهيءَ طرح پناهگيرن کي انهن زمين تي آباد ڪرڻ جي ڪوشش ۾ اُنان جا اُهي سنڌي مسلمان هاري ئي زوريءَ بي دخل ۽ خانمان برباد ڪيا پيا وڃن - ترتيبدارن جي ڪراڻي ڳوٺ جو سانحو اهڙي پٽي پٽ ظلم جو هڪ ثبوت آهي.

”هيءَ ڪانفرنس انهيءَ ڪري متعلقه اختياريءَ وارن کي صورتحال جي حقيقت کان آگاهه ڪري ٿي ۽ اُن جي پوشيده بيان ڪرڻ تي خبردار رکڻ گهرجي ٿي جيڪي سنڌ ۾ پناهگيرن جي آبادڪاريءَ جي انهيءَ طريقي ڪار جو لازمي حصو آهن، ۽ واسطيدار صوبائي ۽ پڻ مرڪزي حڪومت کان گهرجي ٿي ته اهڙيون زمينون پٽي تي سنڌي مسلمان هارين وٽ ئي رهڻ ڏيون وڃن ۽ کائڻ ليز جي قيمت جي ڏهه في صدي رقم فوراً ۽ بقايا فصلن جي ڪٽڻ مهل وصول ڪئي وڃي.“

نهرائي ٿيون:

سياسي صورتحال

(Present Political Situation)

”سنڌ جي هارين جي هيءَ ڪانفرنس سنڌ ۾ پيدا ٿيل نهايت اڄوڳ ۽ غلط سياسي صورتحال تي پنهنجي شديد ڳڻتيءَ جو اظهار ڪري ٿي، جيڪا مرڪزي حڪومت جي آڻ وڃايل ۽ ڪوتاهه بين تازن فيصلن ۽ اقدامن جو نتيجو آهي؛ مثلاً سنڌ کان ڪراچيءَ جي علحدگيءَ جو اُهو زورائون قدم، سنڌي هارين جي سندن هارپ هيٺ زمين ۽ گهرن گهاٽڻ مان بيخالي ۽ انهن جي جاءِ تي زوريءَ پناهگيرن جي آبادڪاري، ۽ اُن مقصد لاءِ حڪومت سنڌ کان پناهگيرن جي آبادڪاريءَ جو محڪمو ٿي ڪسي ڇڏڻ، وغيره؛ ۽ متعلقه اختيار ۽ اقتدار جي صاحبن کان مطالبو ٿي ڪري ته هو پنهنجا اهي قدم روڪين، ۽ ان باري ۾ سنڌ جي ماڻهن جي متفق طور اظهارِ خواهشن،

اُمنگن ۽ سندن بنيادي مفادن کي نظر انداز ڪرڻ ۽ انهن ڳالهين ۽ مسئلن ۾ ائين انهن جي هٽڪ ۽ نظر اندازي ڪرڻ کان باز اچڻ. پاڪستان جي مرڪزي اختيار جا اهي فيصلا ۽ اقدام قومن جي اخلاقي ۽ سڀني عادلانه اصولن جي خلاف ورزيءَ جا واضح مثال آهن، جن مان ائين ظاهر ٿو ٿئي ته ان سلسلي ۾ سنڌ جي ماڻهن لاءِ ٻيو ڪو رستو ڇڏيو نٿو وڃي، سواءِ هڪ جي ته هو مرڪزي حڪومت کي ڌارين حڪومت سمجهي، پنهنجن قومي حقن جي مڃتا ۽ حفاظت جي طلب ڪن ۽ انهن جي حاصلات لاءِ جدوجهد ڪن.

”سنڌ جي هارين جي هن ڪانفرنس جو انهيءَ ڪري پختو رايو آهي ته پاڪستان ۾ قوميت جو مسئلو ۽ ان مان وقت بوقت اُتڌڙ ٽڪراءُ جا اسباب، غلط فهميون ۽ اختلاف، مارچ 1940ع جي پاڪستان نهرءَ جي بنياد تي، صلاح مشوري سان ۽ پرامن طور فقط انهيءَ راج نيتيءَ ۽ حڪمت عمليءَ سان حل ٿي سگهندا ۽ ٿيڻ گهرجن، جنهن تي عمل ڪندي سوويت يونين پنهنجي قوميت جي اهڙي ئي بلڪ ان کان وڌيڪ مشڪل مسئلن کي حل ڪري سگهي آهي.“

(6)

انهن ئي ڏينهن ۾ مون کي ميونسپل هاءِ اسڪول، ٺٽي، جي هيڊ ماستري ملي، ۽ ترٽ ٿي پوءِ جڏهن اهو اسڪول سنڌ گورنمينٽ جي تحويل ۾ آيو، ته منهنجي بدلي حيدرآباد ۾ ٽريننگ ڪاليج فارمين ۾ استاد طور ٿي، جتي ڪامريڊ حيدر بخش سان گڏجڻ جا مون کي لڳاتار موقعا ملندا رهيا. هونئن ته سائين 1947ع جي پهرينءَ گڏجاڻيءَ کان پوءِ، ڪيئي سندن يادگيريون، ذاتي توڙي قومي نوع جون، منهنجي دل ۾ محفوظ آهن، پر خاص ڪن هڪ ٻن جو ذڪر ڪرڻ هتي واجب ٿو سمجهان. ڪامريڊ سان منهنجا ايترا ته ويجهڻا ٿيا هئا، جو هڪ ڀيري، 1949ع جي آخر ۾ شايد، پنهنجي وڏي پٽ غلام مصطفيٰ خان کي صبح سویر مون وٽ وٺي آيا- تڏهن آءٌ حيدرآباد جي ٽنڊي ولي محمد ۾ ڪاليج جي هاسٽل نمبر 6 جو هائوس ماسٽر هوس- ۽ پاسيرو نيٺي چيائون ته، ”مصطفيٰ جي دل ڪجهه اٿيل لڳي ٿي، توهان دل ريڊل اٿس، هڪ ٻه ڏينهن پاڻ سان رهائينس ته من ڪجهه

سائنس ۾ اچيس. ”ڪامريڊ جي غلام مصطفيٰ خان سان ڏاڍي دل هوندي هئي - هو تڏهن بي. اي. لاءِ پڙهندو هو، شعر و شاعريءَ سان شوق هوندو هوس، ۽ ڪامريڊ سان سياسي ڳالهين ۾ به واڳيل رهندو هو. سو، ڏينهن اڃا لڙيو ٿي مس ۽ پڪيون سانجهيون ٿي نه لٽيون ته ڪامريڊ موٽي آيو! اُن وچ ۾ غلام مصطفيٰ خان کي مون وٽ ننڊ کڻي ويهي هئي، ۽ ڪامريڊ هُن کي ائين آرامي ڏسي ڏاڍو خوش ٿيو، ۽ ٻيءَ ڪوئيءَ ۾ ڪچهريءَ ۾ مون سان ويهي رهيو، دير دير تائين اويارين لهورين ۾ لڳي وياسين، تان جو رات جو ماني کاڌيسين، ۽ پوءِ پياري مصطفيٰ جي به اک کلي، ۽ پيئي پيءُ پٽ گڏجي، کلي، خوش ٿي پنهنجي گهر ويا. اُن موقعي تي ٻين ڳالهين سان گڏ ڪامريڊ جي ڪتاب ”زميندار شاهي عرف ڪمدار جا ڪارناما“ جي رٿا طئي ٿي، ۽ پاڻ مون کان اُن ۾ شامل ڪرڻ لاءِ پنهنجي ڪنهن تحرير کين ڏيڻ جو پڪو واعدو به ورتائون. سندن اهو، سنڌي ادب ۾ پنهنجي نوع جو پهريون ڪتاب، پوءِ 1953ع ۾ شايع ٿيو، ۽ اُن ۾ منهنجو لکيل، پنجن منظرن وارو، مختصر ناٽڪ ”هاري ۽ تعليم“ جي عنوان سان پاڻ شامل ڪيائون.

غالباً 1951ع ۾ سنڌ پرائمري ٽيچرس ايسوسيئيشن پنهنجي صدر - ڪامريڊ جان محمد جماليءَ جي اڳواڻيءَ ۾، سنڌ سرڪار جي تعليم کاتي آڏو پنهنجا ڪافي پراڻا ۽ مضبوط مطالب رکندي، عام هڙتال جو اعلان ڪيو. ڪامريڊ جمالي تن ڏينهن ۾ ٽريننگ ڪاليج فار مين، حيدرآباد جي پريڪٽسنگ اسڪول ۾ نائب ماستر هو. هُن سان، پيشي جي ناٽي، ٽريننگ ڪاليج ۾ ساٿي هجڻ جي ناٽي، ادب توڙي سياست جي ڳالهين ۾ ڪافي ڪجهه هم خياليءَ جي ناٽي، منهنجي گهڻي ويجهڙاپ هئي. هُن کي سنڌ جي استادن جي اُن جدوجهد جي رٿا ۽ حڪمت عمليءَ ۾ شروع کان ۽ سڄو وقت ڪامريڊ حيدر بخش جو ساٿ حاصل هو. ان عرصي ۾، ٽريننگ ڪاليج مان منهنجي بدلي سنڌي ادبي بورڊ جي سيڪريٽريءَ طور ڪراچيءَ ٿي چڪي هئي، جتي مون کي سيد هاشم رضا، سيڪريٽري تعليم، حڪومت سنڌ، جي ماتحت ڪم ڪرڻو ٿي پيو. سنڌي ادبي بورڊ جا ميمبر توڙي منهنجا سرڪاري بالادست، هاشم رضا صاحب سميت، منهنجي ڪم مان

پوريءَ ريت خوش هئا. اُن وقت تائين اسين بورڊ جي پرنٽنگ پريس ۽ بورڊ جو هڪ بڪ اسٽال حيدرآباد ۾ قائم ڪري چڪا هئاسين. بورڊ جا ڪتاب ڇپجڻ شروع ٿي ويا هئا. بورڊ جون تصنيف و تاليف ۽ ترجمي جون رٿائون ٺهي راس ٿي چڪيون هيون ۽ تعميل لاءِ تيار هيون. آءٌ پنهنجي آڏو سڄو اهو ڪم ائين وڌندي ڏسي گد گد ٿي رهيو هوس ۽ اُن کي فوري پنهنجي زندگيءَ جو ڪارج خاص (Mission) ٿي سمجهيم. تيستائين پرائمري ٽيچرس جي اسٽرائيڪ جي مسئلي جي ڪنهن طرح حل ٿي وڃڻ کان ڪجهه ڏينهن پوءِ، سيد هاشم رضا صاحب، جنهن جي وڏن سرڪاري عملدارن مان ناموس اها به هئي ته هو ترقي پسنديءَ ۽ روشن خياليءَ ڏانهن مائل هو، مون کي اوچتو هڪ ڏينهن پنهنجي آفيس ۾ گهرايو، ۽ ڪجهه رسمي ڳالهه ٻولھ کان پوءِ پڇيائين، ”مسٽر جوبا، اوهين ڪامريڊ حيدر بخش جتوئيءَ سان ڪيئن واسطي ۾ آهيو؟“ مان ڪجهه دهلجي ويس، پر دل جهلي، مون کين جواب ڏنو ته ڪامريڊ حيدر بخش جتوئيءَ کي مون پنهنجو بزرگ ۽ دوست سمجهيو ٿي؛ سائن منهنجي ڪا تنظيمي وابستگي نه هئي؛ سياست ۾ منهنجي دلچسپي فقط تعليمي ڳالهين تائين محدود هئي. هاشم رضا صاحب منهنجي ڳالهه ٻڌي، مون کي چيو، ”مون کي اوهان جي ڳالهه تي اعتبار آهي. اوهان هڪ مٺا ٿي ڪم ڪيو.“ هيءَ گفتگو زباني هئي ۽ زباني ئي رهي، ۽ مون پهرين سائين جي. ايم. سيد کي اُن کان واقف ڪيو— ڇو ته سائن منهنجي ذاتي نيازمنديءَ کان علاوه پاڻ سنڌي ادبي بورڊ جا باني ميمبر ۽ اُن وقت بلڪل ئي روح روان هئا، ۽ منهنجي لاءِ بورڊ جي ڪم جي سلسلي ۾ وڏو ڀرجهلو هئا؛ ۽ پوءِ اُهو احوال ڪامريڊ حيدر بخش سان به ڪيم؛ ۽ ٻنهي انهن منهنجن محترم بزرگن سڄيءَ اُن ڳالهه ۾ منهنجي مؤقف جي تائيد ڪئي.

(7)

ڪامريڊ حيدر بخش ۽ منهنجي وچ ۾ پهرينءَ ملاقات کان وٺي هيءَ به ڪو آڻ- ٻولي ۽ آڻ- لکيل وڃن ٿي ويو هو ته جيڪا ڪا اسان جي لکت ڇپي (يا ٽائپ ٿيندي) سا هڪٻئي کي پهچائينداسين. ائين آءٌ ڪراچيءَ ۾

هوندو هوس يا حيدرآباد ۾، جيڪب آباد ۾ يا لاهور ۾، ڪوهاٽ ۾، خيرپور يا ڪٽي به، ته ڪامريڊ جا ڪتابچا، پترا، وضاحتون، بيان ۽ خط وغيره، جيئن به هو پڌرا ڪندو هو، انهن جون ڪاپيون مون کي کانئس ضرور پيون ملنديون هيون. ائين آءُ ڪوهاٽ ۾ هوس ته هڪ ڏينهن ڪامريڊ جي ٻن تائيپ ٿيل خطن جون ڪاپيون مون کي اچي پهتيون: اُهي مون وٽ اڄ به موجود آهن. ڏهين مئي، 1967ع تي ڪامريڊ جي ٻن تازه رچيل نظمن ”حيوان انسان“ ۽ ”سلامر سنڌ“ جي خلاف دسترڪت مڃسٽريٽ حيدرآباد، ڪامريڊ تي امن عام جي آرڊيننس 1960ع هيٺ ذاتي طور ڏهن هزارن جي ضمانت نامي ۽ وڌيڪ اُن لاءِ ٻن ضامنن کان ڏهن ڏهن هزارن جي الڳ الڳ ضمانت نامن داخل ڪرڻ جو آرڊر تعميل ڪيو هو، ۽ 23 مئي تي حڪومت ويسٽ پاڪستان جي هوم سيڪريٽريءَ، لاهور مان ڪامريڊ تي اُن سلسلي ۾ ويسٽ پاڪستان آرڊيننس 1963ع هيٺ ڪو فائينل نوٽيس به ڪڍيو هو. ڪامريڊ جا اُهي ٻه خط جيڪي هڪٻئي پٺيان پاڻ هوم سيڪريٽريءَ ڏانهن جواباً موڪليا هئائون، تن ۾، ٻين ڳالهين سان گڏ، پنهنجن انهن ٻن نظمن جون خالص ادبي ۽ علمي سمجهاڻيون ڏنيون هئائون. اُهي ٻئي خط انگريزيءَ ۾ هئا، ۽ سڌا سرڪار-حيدرآباد جي دسترڪت مڃسٽريٽ ۽ لاهور جي هوم سيڪريٽريءَ- ڏانهن ويل هئا، ۽ اُتان جي مُرده دلين جي سردخانن ۾ مشڪل هو ته انهن ٿورڙي به ڪا ڪوساڻ پيدا ڪئي هجي، ۽ اُتان کان ٻاهر جي دنيا ۾ به نتوچڻي سگهجي ته سواءِ ڪن ٿورن جي اُهي ڪن ڏٺا هجن. انهيءَ ڪري- اڄ جڏهن انهن کي لکڻي ورهيه گذري ويا آهن، ۽ جنهن درد پيريل دل ۽ اُن جي ترقف ۽ ڌڪ ڌڪ سان اُهي لکيا ويا هئا اسان جا پوڙا ڪن اُها ٻڌي نٿا سگهن- سنڌيءَ ۾ انهن جو ترجمو، منهنجي خيال ۾، سنڌي ادبي ۽ علمي دنيا کي ڪافي ڪجهه ڏوڏيندو ۽ اُن لاءِ سبق آموز ثابت ٿيندو. هنن خطن جو ترجمو هتي ڏيڻ ان ڪري به ضروري آهي، جو جنهن جاگيرداري هيج ۽ حيوانيت ۽ مذهبي تاريخ ڪٽيلي ۽ دقيانوسيت گڏجي، سنڌ ۽ سنڌي قوم تي تاريخ جو هيءُ پيرن ڪٽيل غفريتي طور طاري ڪيو آهي، جنهن جي پردي- کول ۽ مقابلي لاءِ ئي ڪامريڊ جو هيءُ سڄو شعر-

شروع کان آخر تائين - رڇيل آهي ۽ سڄو سندس فڪر ۽ سڄو سندس جدوجهد مخصوص ٿيل آهي، اُن سندس شعر ۽ اُن جي پيغام ۽ سڄي سندس مقصد حيات تي موت ۾ هِن عفريتي دور ۽ اُن جي داعين ۽ حامين جيڪا به تنقيد ۽ تنقيص ڪئي آهي، ۽ جيڪي به حملا ڪيا آهن ۽ زخم رسايا آهن، تن سڀني جو جواب ڪامريڊ جي پنهنجي قلم سان سندس هِن پَن خطن ۾ اسين ڏسي ۽ پڙهي سگهون ٿا.

پهريون خط:

حيدرآباد سنڌ - 22 مئي 1967ع

امنَ عامَ جي حفاظت لاءِ آرڊيننس 1960 هيٺ نڪتل آرڊر بابت

.....

.....

”ابتدا طور: شاعريءَ جي فن جون پنهنجون حدبنديون آهن، تنهن سان گڏ اُن جا نبارُ ۽ اوچا اُمنگ ۽ تصور به آهن. مثلاً، اُن ۾ لفظ رهاڻي ڇڏجن ٿا، ته جيئن ٻڌندڙ يا پڙهندڙ پنهنجي خيال مان انهن جو پورا ٿو ڪري؛ اُن ۾ تاثر ۽ تاڪيد لاءِ استعاري ۽ وڌاءُ کان ڪم وٺجي ٿو؛ اُن ۾ لفظن کي نيون معنائون ملن ٿيون ۽ ان ڪري اُنهن جا تعبير ڪرڻا پون ٿا. شاعري سڌي، خشڪ ۽ تڙ نثر کان مختلف ٿئي ٿي، جيتوڻيڪ ڪو نثر به پنهنجي عڪس پذيريءَ ۽ سحر بيانيءَ سبب شعري بلندين تائين پهچي وڃي ٿو. جيڪڏهن شاعريءَ کي رواجي، عدم تصوراتي معيارن سان ماپي سگهجي ها، ته گهڻا اعليٰ شاعر تڏهوڪو سوريءَ چڙهي وڃن ها، ۽ هيءَ دنيا ثقافتي ۽ جمالياتي طور سڄي سڪئي ۽ بيڪار بڻجي وڃي ها. پر خوشقسمتيءَ سان ان ڳالھ ۾ انسانن جو فيصلو مختلف رهيو آهي؛ شاعر انسانيت جو شان سَمجھيا ويا آهن، بلڪ لائق پرستش شمار ٿيندا رهيا آهن.

”ڏسجي ٿو ته هيءُ [خط جي حوالي ۾ ڄاڻايل] ’آرڊر‘ ۽ اُن جي ثبوت ۾ ’دليلن‘ جو لکندڙ شاعرن جي ٻوليءَ کان پورو باخبر نه آهن؛ هو شاعريءَ ۽ نثر جو فرق به نٿو ڄاڻي! حقيقت هيءَ آهي، جنهن ڏانهن تيان نه ڏٺو ويو آهي، ته ’حيوان انسان‘ ۽ ’سلام سنڌ‘ به نظم آهن - برابر جدا جدا ڇپيل، پر

پمفليت (Pamphlets) نه آهن، رڳو پترا (Leaflets) آهن، هر هڪ رڳو هڪ ڀيرو بيٺي ٿيل ڪاغذ تي؛ 'آرڊر' ۾ اُنهن جي سلسلي ۾ لفظ 'Phrase' ڪم آيل آهي، جيڪو نثر لاءِ لکيو آهي، 'Stanzas' نه، جيئن ئي شعر جي حالت ۾ صحيح ڳالهه آهي.

”گذارش: (الف) پهرئين نظم ’حيوان انسان‘ ۾ مون سورهن مختصر بندن ۾ انسان جي تاريخ، هُن جي ارتقا، جيوت جي ادنيٰ صورت مان اُڀري باشعور انسان جي درجي تائين هُن جي رسائيءَ جي سڄي منظر، جو جائزو ورتو آهي، ۽ هُن جي اُن ’اعراج‘ [مٿي اُڀرڻ جي عمل] کي ضمانت چيو اٿم [بند 8، شعر 3 ۾] اِن ڳالهه جي ته هو اڃان به مٿي اُڀرندو، تان جو فوق الانسان جو رتبو وڃي ماڻهندو! اها ڳالهه چوندي، مون تاريخ جي دردمند ۽ دياوان شخصن کي ساراهيو ۽ ڪنورن ۽ ظالمن کي ننڍيو آهي؛ جتي گهڻن شاعرن گلن ۽ بلبليين ۽ شخصي محبتن ۽ حسن پرستين جي ڳالهه ڪئي آهي، اُتي مون اعليٰ فنڪارن، سائنسدانن، عظيم جدت ڪارن ۽ جدوجهد ۾ مصروف انسان ذات جي محسنن جا ڳڻ ڳايا آهن.

”مارشل لا حڪومتون: ائين عمومي نموني ۾، مون مارشل لا جي نظامن لاءِ پنهنجي ناپسنديءَ جو اظهار به ڪيو آهي، جيڪي، اسان جي اها بدنصبي آهي، اسان لاءِ چئن روزمره جا دستور ٻڌجي پيا آهن. انسان جو ضمير هن ’قانون‘ کان بغاوت ٿو ڪري، جو قانون ڪونهي. خود اِن جا مبلغ ۽ پڪا حامي به اُن کي رڳو عارضي اقدام طور جائز چوڻ جي هامي ڀري ٿا سگهن. ڇا، خود صدر ايوب 7 آڪٽوبر 1958ع تي اعلان نه ڪيو هو ته جيترو جلد ٿي سگهيو اوترو جلد مارشل لا ٿو ويندو؟ ۽ پوءِ هُن اهو واعدو پورو نه ڪيو ڇا؟

”مون مارشل لا کي ننڍيو آهي، خاص طور جڏهن اهو ملڪ جي دستوري ۽ دائمي قانون جي صورت وٺي بيهي ٿو. پاڪستان ۾ خاص اها اڄ صورت به ڪانهي، جو اُن صورت ڏانهن يا اهڙي ڪنهن خاص شخص لاءِ ئي چيل سمجهي سگهجي.

”مون رڳو مارشل لا جي خصوصيتن جو عمومي اظهار طور ذڪر ڪيو

آهي. مون چيو آهي ته فوجي ڊڪٽيٽر ملڪ (دراصل ’گهر‘) جي دفاعي ذميدارين جي پوري ڪرڻ بدران سڄي ملڪ جو قبضو وٺي ويهي ٿو رهي. وڌيڪ مون چيو آهي ته مارشل لا جي دوران دليل کي زور ڏيئي ۽ ڀڄڻي ٿو ڇڏي. مون چيو آهي ته مارشل لا ۾ زبانون ڪڙجي وڃن ٿيون. مان پٺيان ٿو ته ٿورا ئي ڪي ماڻهو هوندا، جيڪي منهنجي انهن ڳالهين سان اختلاف ڪندا، ڇو ته اهو ئي اصل ۾ سچ جو هڪ انصاف ڀريو تفسير آهي.

”مون کي افسوس آهي ته منهنجن نظمن کي پوريءَ طرح سمجهيو نه ويو آهي، ۽ انهن جا لفظ غلط ترجمو ڪيا ويا آهن، بلڪ بگاڙيا ويا آهن، جيئن آءٌ ان ڳالهه ڏانهن هيٺ ڏيان ڇڪائيندس. سچ ته مون تي ڪنهن قدم کڻڻ جي فيصلي کان اڳ ڪنهن قابل مترجم جون خدمتون ورتيون وڃن ها ته بهتر ٿئي ها.

(ب) ”سلام سنڌ“: ’شڪار‘ (بندانون)

’هي ڇا جي لئه شڪار آه، جهنگ ۾ بزار آ؛

’ڇو عيش برقرار آه، ڏيهه ۾ ڏڪار آ!

’غريب سنڌ جي مٿان هي بارُ بارُ آ؛

’هي رشوتن، نوازشن، غلامين جو چارُ آ!

’هي لهُو لعب جرم جي وسيع واردات آ!

’اي سنڌ، تو مٿان سدا سلام آصالات آ!

آءٌ پنهنجي طبيعت کان مجبور هڪ صلح - پسند ماڻهو آهيان، منهنجو ايمان آهي ته انساني زندگيءَ جو آخري مقصد ۽ آدرش جنگ نه پر دائمي امن هجڻ کپي. اهو سچ آهي ته ڪي ماڻهو ان جي ابتڙ سوچ رکن ٿا، ۽ مارڻ واريءَ پنهنجي حيواني جبلت کي خوش ڪرڻ لاءِ ’شڪار‘ کي پسند ڪن ٿا. اهڙا ماڻهو ڀلي اهڙن پنهنجن ’مشغلن‘ (Games) ۾ پاڻ وندرائين، پر انهن ۾ ايترو ماڻهپو هئڻ کپي ته سندن ڪنور تي ڪو تنقيد جا ٻه لفظ چوي يا لکي ته هو اهي برداشت ڪن.

”اسان وٽ حڪومت جي آڌار تي هلندڙ ’حيوانن‘ تي ظلم جي روڪ لاءِ سوسائٽيون به آهن. جيڪڏهن حيوانن کي مارڻ ظلم نه آهي ته پوءِ ظلم ڇا آهي؟

”هتي مون شراب نوشيءَ، رشوت ستانيءَ ۽ عيش ڪوشيءَ کي به نڏيو آهي. پاڪستان ۾ انهن کي نڏڻ اڃا ڪو ڏوه ڪونهي - مثلاً بند 9 ۾:

’غريب هي ديار آ، غليظ هت شڪار آ؛

’مدار ملڪ جو مڙئي گداگري اڏار آ؛

’تيو چنبي سامراج ۾ شڪاري اڄ شڪار آ!

’شڪار سان شراب آگڏ ته شر شرار آ؛

’هيءَ صاف صاف بات آ، بيان واقعات آ!

’اي سنڌ تو مٿان سدا سلام آ صلات آ!’

پهرينءَ مصرغ جو ترجمو [اوهان جي ’آرڊر‘ ۾:] 'This poor land has become filthy prey' غلط آهي، مصرع جو مطلب آهي: ’هيءَ ملڪ غريب آهي، هتي شڪار جو شغل غليظ ڪم آهي‘.

”اسان سڀني پاڪستانين کي پنهنجي گهرجن ۽ هٿ ۾ پيسن يعني پنهنجن وسيلن کي نظر ۾ رکندي، سڀني معادن تي انتهائي ڪفايت کان ڪم وٺڻ گهرجي. ’شڪارن‘ تي هزارها روپين جي خرچ کي نه ته به بيجا زبان ته ضرور چئي سگهيو!

”اجايا خرچ اسان جي اقتصادي قوت کي ڌڪ هڻڻ ٿا ۽ اسان کي مجبور ڪن ٿا ته ڌارين سامراجين کان امدادن ۽ قرضن جا خيرات گهرون، جيڪي هو پنهنجن سياسي مقادن جي سڌ ڪرڻ کان سواءِ اسان کي هرگز ڪونه ٿا ڏين. اهي خيال اسان جي صدر پاڪستان جي وائان به هر هر ٻڌجي رهيا آهن. ان سلسلي ۾ قوم کي پنهنجين ذميدارين جي ياد ڏيارڻ لاءِ مون تي ڏوهن مڙهڻ بدران مون کي لائق آفرين ٿي ڳڻڻ گهرجي.

”هاڻي آءٌ ڏهين بند جو (جنهن کي غلطيءَ کان ’آرڊر‘ ۾ 9 عدد ڏنو ويو آهي) هتي [مرڳوئي] اردو ترجمو ڏيان ٿو:

’شڪار عيش بند هو، ڪلام حق بلند هو؛

’علوم ڪا، فنون ڪا، شعاع هو سڱند هو؛

’حسين ڪاروبار سي هر ايڪ ارجمند هو؛

’مزرور هاري پائي حق جهڏ مڃن سي قند هو!

عمل قدم حيات اور عيش مين ممت هي!

’اي سنڌ تجھ ۾ جاودان سلام هي صلات هي!’

منهنجي سمجھ ۾ نٿو اچي ته هن مصرعن ۾ اعتراض جي يا ملڪ دشمنيءَ جي ڪهڙي ڳالهه آهي، جنهن تي مون کي سزائن کائڻ يا ڏنڊن ڀرڻ جا ڌڙڪا ملن!

”[هونئن به] ون - يونٽ نظام سياسي يا انتظامي سرشتي جي دنيا ۾ ڪو آخري حرف ڪونهي. ان جي جمهوري مخالفت کي ڪو قانوني ڏوهه به ڪونه چيو ويو آهي. هيءُ نظام اعتراض جوڳن طريقن سان قائم ڪيو ويو هو، ۽ آئيني ذريعن سان بهرحال، ختم ڪري سگهجي ٿو. پاڪستان جي اسلامي ريپبلڪ جي هاڻوڪي اسلامي آئين ۾ پڻ، ڏاهپ کان ڪم وٺندي، ان [سلسلي عمل] جي گنجائش رکي ويئي آهي.

”گذريل ڏهن سالن ۾ ون - يونٽ جي ڪارڪردگيءَ مان ثابت آهي ته هن نظام ۾ اسان سنڌي ماڻهن ڪيترو ڪجهه سٺو آهي! اسان جي زمين جون ڍلون اسان کان شمالي علائقن وارن ڀائرن کان وڌيون وصول ٿين ٿيون، جيتوڻيڪ اسان جي زمينن مان اسان کي پيدائش گهٽ ٿئي ٿي. وڏين نوڪرين ۾ اسان جو جيترو حصو هئڻ کپي ان کان تمام گهڻو گهٽ آهي، ۽ سرڪاري ۽ نيم سرڪاري خودمختيار ادارن ۾ اسين ته نالي ماتر به ڪي مشڪل ٿا ڏسجن. گذريل 15 سالن کان، ڪنهن نه ڪنهن بهاني، اسان جا آفيسر پڪا ڪونه ٿا ٿين، ۽ پوئتي کان پوئتي ڏڪجندا ٿا وڃن. اسان جي سنڌي ٻولي سرڪاري طور تسليم نٿي ٿئي، ان کي دٻايو ۽ هيسايو ٿو وڃي؛ ’سنڌ‘ جو نالو نقشن مان ڪڍيو ويو آهي. سنڌ جون زمينون، جن تي بي زمين سنڌي هارين کي پهريون حق آهي، وڏا واکڙ ڏيندڙن ٻاهرين کي نيلا ڪيون پيون وڃن.

”ائين چوڻ ته ڏاڍي وڻندڙ ڳالهه آهي ته، ’اسين سڀ پاڪستاني آهيون، اسين سڀ مسلمان آهيون، اسين سڀ ڀائر آهيون؛ سنڌين، بلوچن ۽ ڀنڀڻن جي نالن ۾ اسين ڇو سوچيون؟‘ پر هن بي ترس، حساسي ۽ تاجر سماجي ۾ اها سچي ۽ اصلي ڀائيپي ڪٿي آهي؟

”ڇا، سنڌين سان روا رکيل سچي اها مٿي بيان ڪيل هلت ڀائيپيءَ جي هلت سنڌي سگهجي ٿي؟ ڇا، ائين بهتر نه آهي ته ڏٺو وڃي ۽ سمجهيو وڃي ته

’صوبہ پرستيءَ‘ جون اصل پاڙون ڪٿي آهن ۽ ڪهڙيون آهن؟
 ”جيڪي ڏکوڻيا، سي ضرور دانهن ڪندا. صحيح ڳالهه ته هيءَ آهي ته
 ڏک جا سبب هٿايا وڃن، ائين نه ته دانهيندڙ کي دٻايو ۽ مرڳو ئي واردات تان
 غائب ڪيو وڃي.

”آرڊر“ ۾ جيڪي شعر ڏنا ويا آهن، اُهي لکي مون رڳو سنڌين جي آواز
 ۽ اُنهن جي جذبن جو اظهار ڪيو آهي. منهنجي ان نظم جي 11، 12 ۽ 13 بند
 کي ان پس منظر ۾ پڙهڻ گهرجي.

”انهن شعرن ۾ مون درخواستون وڌيون آهن، منٿون ڪيون آهن-
 ڪٿي ڪٿي استعاري ۽ وڌيڪ لفظن ۾- اُن ظلم ۽ اُن گهٽ ۽ بُست جي
 ڪارستانين خلاف جيڪي مختلف نمونن سان اسان تي روا رکيون پيون
 وڃن- انهيءَ اميد سان ته ڏاهپ ۽ ذميداريءَ جي روش ورتي ويندي، ۽ اسان
 جي دانهن جي اسان کي معقول موت ملندي، ۽ ائين اسان جون پريشانيون
 ختم ٿينديون ۽ اسان جا مسئلا حل ٿيندا! اهي شعر (پنهنجي ڪچي ڦڪي
 اردو ترجمي سان) آءٌ هيٺ وري اوهان جي مطالعي لاءِ ڏيان ٿو:
 [ڪامريڊ پنهنجي هن جوابي خط ۾ پوءِ اهي ٽي بند اردو ترجمي
 سميت، ڏنا آهن-

”بند-11، چو سنڌ سان آ دشمني، قديم پاڪ نام سان!...“

”بند-12، اي بي صبر ستمگرا! اسان سان جنگ بند ڪر،...“

۽ ”بند-13، اُٿو اُٿو اي سنڌيو! ڪلهن مٿي ڪفن ڪيو!..“

جيڪي سندن نظم ’سلام سنڌ‘ ۾ سندن شعري ڪليات ”جيئي
 سنڌ! جيئي سنڌ!“ جي صفحي 151-147 تي ڏسي سگهجن ٿا. م.ا.ج.]

”هن شعرن مان ڏسي سگهجي ٿو ته انهن ۾ هڪ منٿ آهي، هڪ اپيل
 آهي ته ’سنڌ‘ جو مقدس نالو نه مٽايو! سنڌي ماڻهن جي خلاف وڙهڻ بند
 ڪريو! 12 بند جي ٻئي شعر ’سڏائي ڀاءُ ڀاءُ تي تير تنگ بند ڪر!‘ جي
 سرڪاري معنيٰ ۾ ’چمڙا پوش ڪيل ڀاءُ‘ (Brother in disguise) جو اصطلاح
 غلط آهي. سڄي شعر جو صحيح مفهوم آهي: ’ڀاءُ کي ڀاءُ سڏائي، تون
 پنهنجي ڪهاڙي ۽ بندوق ڀاءُ تي آڻي نه ڪر!‘ منهنجي سڄي ان بند جو روح

ٿي هيءُ آهي ته، 'پاڻرو! پنهنجن پائرن تي ڪنور نه بڻجوا! پاڻرو! اسان کي پنهنجي ظلم جي مشق جو نشانو نه بڻايو! اسان سان انصاف ڪريو!'

”ڪٿي به مون تشدد يا اڳرائيءَ ۽ وڳوڙ جي تبليغ نه ڪئي آهي. جيڪڏهن مون ڪا تبليغ ڪئي آهي ته قربانيءَ جي، پاڻ مٽائڻ جي، صلح پسند هئڻ ڪري ۽ حيوانن جي دنيا لاءِ به نرم دل رکندي، پنهنجن انساني پائرن خلاف- سائن پوءِ ڪيترا به منهنجا اختلاف هجن- تشدد ۽ مارڪٽ جي تبليغ ڪرڻ منهنجي طبيعت جي ئي خلاف ڳالهه آهي. آءٌ برابر بهتريءَ لاءِ تبديلي گهران ٿو، پر آئيني طريقن سان، يعني پارلياماني عمل ۽ اقدام جي سلسلن سان.

”اظهار جي آزادي هڪڙو بنيادي انساني حق آهي، ۽ جيڪڏهن ڪابه حڪومت ماڻهن کي ان جي استحصال کان روڪي ٿي ته نه رڳو فردن کي نقصان رسي ٿو پر سڄي سماج جو ان ۾ هاجو ٿئي ٿو. پنهنجن مخالفن ڏانهن ۽ سندن ديانندارن لاءِ سمپ جو جذبو- انساني سماج ۾ ماڻهن جو هڪڙو ٻيو اخلاقي حق ۽ پڻ فرض اهو آهي. منهنجا نظم فوجداري توڙي شهري ڏوهن جي درجي ۾ اچي نٿا سگهن، ۽ نه اهي عام جي سلامتيءَ، عام جي مفاد يا امن عام جي خلاف ورزيءَ جي دفعي ۾ شمار ٿي سگهن ٿا، [جيئن ’آرڊر‘ ۾ انهن لاءِ چيل آهي].

”2- مون کي باغيانه ڪارواين ڪرڻ جي ڪا نيت ڪانهي ۽ نه ڪنهن فساد جي قسم جي ڪتابچن ڪڍڻ جي رٿا اٿم، جيئن اوهان پنهنجي ’آرڊر‘ ۾ مضبوط انديشو ظاهر ڪيو آهي.

”3- هتي منهنجي خلاف اوهان وٽ پهچندڙ ’معتبر ذريعن کان مخفي اطلاع‘ جو به ڪو سوال ڪونهي. منهنجون لکيتون ڇپيل دستاويز آهن ۽ اهي بلڪل کليل ۽ واضح شعر جي صورت ۾ رچيل آهن.

”ضمانت ناما (Bonds): ’آرڊر‘ ۾ مون کي چيو ويو آهي ته ڏهن هزار روپين جو ضمانت نامو آءٌ پاڻ ۽ ٻين ٻن شخصن جا الڳ الڳ اهڙا ڏهن ڏهن هزارن جا ضمانت ناما آئنده لاءِ پنهنجي چڱيءَ چال واسطي داخل ڪريان. مون کي افسوس آهي، جو اڃان ’آرڊر‘ جي پيروي نٿو ڪري سگهان- جنهن

جو سڌو سادو سبب اهو به آهي ته اهي رقمون مهيا ڪرڻ منهنجي وس ۾ نه آهن، ۽ ڊپ اٽم ته ڪنهن سي. آءِ. ڊي پوليس جمعدار جي ’مخفي رپورٽ‘ تي مون کان ۽ منهنجي دوستن کان بي دريافتا سڃا سارا ٽيهه هزار روپيا ڏنڊ طور وصول ٿي ويندا. اهو ’آرڊر‘ آپيشاهيءَ جو آرڊر آهي ۽ غير منصفانو آهي، ۽ هن وضاحت نامي ۾ پيش ڪيل سببن ۽ دليلن جي روشنيءَ ۾ ان کي واپس ورتو وڃي.

”حرف آخر: آءِ 66 سالن جي عمر جو آهيان. هن عمر ۾ منهنجو مکيه ڪم هن علائقي جي هارين کي اٿاري پنهنجي پيرن تي بيهارڻ جو آهي. آءِ سنڌ هاري ڪاميٽيءَ جو صدر آهيان. هارين جا مسئلا گهڻا آهن. سنڌ جو 1950ع وارو هارپ جي حقن جو قانون، هارين جي بیدخليءَ ۽ بئتيءَ ۾ سندن جائز حصي جي سلسلي ۾، اسان وٽ هڪ بيجان اڪر بڻجي چڪو آهي. ان بابت منهنجو لکيل ۽ تازو شايع ڪيل پترو * اوهاڻ جي پڙهڻ لاءِ هن گڏ پيش ڪريان ٿو، جنهن ۾ مون زميندارن ۽ عملدارن کي اڀيل ڪئي آهي ته هو هارين کي پنهنجا حق ڏين ۽ سائن انصاف سان هلن.

جيڪڏهن سرڪار واقعي هارين جي ڏکوئيندڙ حالت کي سڌارڻ جي خواهش رکي ٿي ته سرڪار کي، منهنجي انهن فرض ڪيل غلطي جي باوجود، مون سان تعاون جو هٿ وڌائڻ گهرجي. آءِ به هڪ انسان آهيان، انسان کان، خطائن جي گهرهڻ سبب، خطائون ٿي سگهن ٿيون، ۽ ان ناتي تحقيق آءِ به خطائون ڪري سگهان ٿو.

”- حيدر بخش جتوئي، حيدرآباد سنڌ، 22 مئي 1967ع.“

ٻيو خط:

(حيدرآباد سنڌ 25 مئي 1967ع)

ويست پاڪستان پريس ۽ پبليڪيشن آرڊيننس 1963ع هيٺ نوٽيس بابت
.....

”مون 10 مئي 1967ع جي ’آرڊر‘ جي جواب ۾ 22 مئي 1967ع تي هڪ وضاحت نامو پيش ڪيو آهي. ان جي اضافي طور آءِ هتي فقط منهنجي نظم

* "Hari's Petition of Rights"

’سلام سنڌ‘ جي رهيل اعتراض ورتل ٻن آخري بندن بابت پنهنجي سمجهاڻي پيش ڪريان ٿو. بند-15:

’جهان ۾ ڪيئي ظالمن جا قيد ڪوٽ اُڏي ويا!
 ’سپاهي هئا ڪ شير هئا، دلير گهوت اُڏي ويا!
 ’هو حق پرست جي هٿارون کائي چوٽ اُڏي ويا!
 ’سهي سگهيا تہ بت شڪن جي هڪ مروت، اُڏي ويا!
 ’جلايو جت بہ سومناٿ، لات آ منات آ!
 ’اي سنڌ تو مٿان سدا سلام آ صلات آ!‘

”فقط ظالم ۽ بت پرست ئي هنن شعرن تي اعتراض ڪري ٿا سگهن،
 ’لات‘ ۽ ’منات‘ جا بت پيغمبر اسلام صلي الله عليه وسلم ناس ڪيا هئا، ۽
 ’سومناٿ‘ جا بت محمود غزنويءَ!

”بند-16:- هيءُ منهنجي نظم جو پويون بند آهي، جنهن ۾ منهنجو
 تخلص آيل آهي. ان ۾ شاعرانه تعلّيءَ جا دستوري لفظ بہ آيل آهن، جيڪي
 نظر انداز ڪرڻ جهڙا آهن. هن بند ۾ اهم خيال هيءُ آهي:

’جو سنڌ لاءِ عذاب آه، ناس سو نظام ٿئي!‘

اها حتمي نہ پر شرطيه بد دعا آهي - انهن لاءِ جيڪي واقعي سنڌ لاءِ
 عذاب آهن يا سنڌ کي عذاب ڏين ٿا.

”اسين سنڌي ماڻهو ون - يونٽ نظام جي هٿان عذابن ۾ آهيون يا نہ -
 اهو برابر هڪ داخلي امر آهي.

”ائين ٿو ڏسجي تہ جيڪي ون - يونٽ جي نظام کي هر قيمت تي قائم
 رکڻ گهرن ٿا، اهي ’سنڌ‘ جو رڳو نالو ٻڌڻ بہ نٿا گهرن. سندن آڏو ان جو رڳو
 اُچارڻ بہ انهن لاءِ خود بخود هڪ باغيانو قدم آهي! افسوس، سنڌ ۽ سنڌين
 جي تقدير اها ۽ اتي اچي بيٺي آهي! سنڌي ماڻهن، سنڌ جي ويڃاري محمد
 علي جناح سميت، پاڪستان لاءِ ڪم ڪيو - هڪ آزاد رياست لاءِ. ڇا، اهو
 انصاف آهي تہ اُتي سنڌي ماڻهو - انهن جا محب وطن جوان ۽ شاعر - بس
 جيلن ۾ ڳرندا ۽ مردئي رهن!

”آخر ۾، ڇاڪاڻ تہ دليل هتي شمار ۾ نٿا اچن، آءٌ پنهنجي هيءُ مزيد
 وضاحت بت شڪن محمود جي درٻار جي شاعر، جهوني فردوسيءَ، جي

’آيا شاه محمود ڪشور ڪُشا،
 ڪ آڙ ڪس نه ترسي بترس از خدا!
 [اي بادشاهه محمود، دنيا جا فتح ڪندڙ!
 جي ڪنهن کان نٿو ڊڄين، ته خدا کان ته ڊڄ!]

— حيدر بخش جتوئي، حيدرآباد سنڌ، 25 مئي 1967ع

”حيوان انسان“ ۽ ”سلام سنڌ“ جي پنهنجي ”انساني خطا“ لاءِ ضمانت نامن جي هن ڪوڙڪي سان ائين بي باڪ مقابل ٿيڻ کان تقريباً ٻارنهن مهينا پوءِ، مئي 1968ع ۾ ڪامريڊ حيدر بخش کي راج ڊوهيءَ جي ٻين الزامن سان گڏ پنهنجي لازوال نظم ’جيئي سنڌ!‘ — خاص اُن جي هيٺئين بند — جي ڏوهه ۾ بي دريافتا 9 مهينا مَڃ ۽ ڪراچي جيلن جا ڪاٿا پيا:

’جيئي هند ۽ جيئي سنڌ، جيئي جيءُ منو هر هنڌ!
 ’پيار بهار ٿئي عام ۽ جامر! جيئي سنڌ! جيئي سنڌ!‘

(8)

تڏهن آءُ اڃا ڪوهاٽ ۾ هوس. پر مَڃ جيل مان به ڪامريڊ جي هڪڙي اُمَل نشاني مون کي اُتي پهتي — 23 بندن جو طويل نظم بعنوان ’ون — يونتي پنجاب مرده باد!‘ جنهن جي ان عنوان هيٺان اُتي ئي ڪامريڊ فوراً هي نوٽ لکيو هو: ’هيءُ نظم انهن پنجابين متعلق آهي، جي ون — يونٽ جا باني ۽ حامي آهن!‘ هيءُ نظم ڪامريڊ جي ڪليات ۾ شامل نه آهي — مَڃ مان اُن جون وڌيڪ ڪاپيون شايد ٻاهر نه اچي سگهيون هيون ۽ ڪليات جي ترتيب وقت هيءُ نظم مرتب کي دستياب ٿي نه سگهيو! اُن جا پنج بند لائق پڙهندڙن جي فيضانِ طبع لاءِ بهرحال هتي پيش آهن — جن مان پڻ ڪامريڊ جي روشن ذهن ۽ منصفانه مزاج ۽ حق پسند طبيعت جي ڄاڻ ملي ٿي، جنهن کي مَڃ جيل جهڙي صبر آزما صورتحال ۾ به پنهنجي هٿان وڃڻ نه ڏنائون:

ستمگر سامراجي سازشي پنجاب مرده باد!
 غريبان مار ۽ منڪار ۽ ڪذاب مرده باد!
 هي دشمن عام جا ۽ نامر جا نواب مرده باد!
 هي مرده باد، مرده باد، يا احباب مرده باد!

ٿيا زخمي هٿن جي چاٻڪن کان رهنما پنهنجا!
هٿن جي وحشي چنڊن کان ٿيا ڪيئي فنا پنهنجا!
هٿن جي ڪارنامن داستان ڪارا ڪيا پنهنجا!
هي ڪارا قلب جا ۽ ظاهري مهتاب مرده باد!

هتان ئي آئي ون- يونٽ جي آفت ۽ زبردستي!
مٿائن ٿا ستگر سنڌ سونهاريءَ سنڌي هستي!
وسائن ٿا گهرن اڄ پنهنجو گهر ۽ باغ ۽ بستي!
هي ون- يونٽ جا باني، حامي ۽ اسباب مرده باد!

پلائي وينا ٻلا شاه، وارث شاه، فریدن کي!
منو آواز جن جو ٿو وڻي انسان کي، وڻ کي!
قلندر کي، سکندر کي، پورس کي، برهمڻ کي!
هي انساني آخوت جا عد و احباب مرده باد!

هي هڪ پيغام آ پنجاب ڏي هڪ نعرهءَ حيدر!
”ٿيو انسان، رهو خوش پائرن کي ڪيو خوشتر!
”مُبدل ٿي وڃي هي شعر، بريا عيد ٿئي گهر گهر!
”بلوچستان زنده باد ۽ پنجاب زنده باد!
”سنڌائين سنڌ زنده باد، پاڪ آداب زنده باد!

ان 9 مهينن جي بي دريافتي بند کان تر تڏي پوءِ آگسٽ 1969ع ۾ ڪامريڊ حيدر بخش کي سائين جي. اي. سيد جي ڪراچيءَ واري گهر مان، بنگله بندوءَ شيخ مجيب الرحمان، ۽ ٻين پاڪستان جي صفِ اول جي سياسي اڳواڻن جي پريءَ مجلس مان سڏي، گرفتار ڪري، وٺي ويا- ڏوهه؟ رڳو هيءُ ته ڪامريڊ کي تازو جيل مان آزاد ٿيڻ تي، جيئن سنڌ ۾ هر هنڌ تيئن نواب شاهه جي شهر واسين مان ڏٺو ۽ ’جيئي سنڌ‘ جا نعرا هليا! ڪوهاٽ مان وٽڪيشن تي تڏهن آءُ سنڌ ۾ آيل هوس، ۽ ڪامريڊ جي گرفتاريءَ جي موقعي تي اُتي موجود هوس. اهو هانءُ- نيوزينڊر منظر- سنڌ جي هن عظيم ۽

محترم سپوت جو پوليس حراست ۾ ائين بيوس جهلجي ويڃڻ وارو - ڏسي، پنهنجي قومي هيٺائيءَ تي مان روئي ويٺو هوس. اُن کان پوءِ ڪامريڊ محترم پنهنجي جسد خاڪيءَ ۾ اسان وٽ باقي ڪي ڏهاڪو مهينا ئي رهڻو هو - مئي 1970ع ۾ کين اسان کي خيرباد چئي، اسان کان ۽ پنهنجي پياريءَ سنڌ جيڳل کان هميشه لاءِ موڪلائي ويڃڻو هو! منهنجو هڪ بزرگ دوست - حسام الدين راشدي، جيڪو ابتدا ۾ ته ڪامريڊ حيدر بخش جو مخالف رهيو هو، پر پوءِ هن جو مداح بلڪ عقيدتمند بڻجي ويو هو، ائين مون کي روئندي ڏسي، اُتان ٻاهران ئي پنهنجي گهر 'بيت الضيا' عامل ڪالوني نمبر 2 ۾ وٺي ويو هوم، ۽ ڪافي دير تائين آءُ وٽس ويٺو رهيو هوس، ۽ اسان ٻنهي جي واتان ڪابه ڳالهه اُڪلي نه سگهي هئي.

(9)

ڪامريڊ حيدر بخش جي شعري ڪليات ۾ سندن سڄو شعر آيل ٿو معلوم ٿئي - سواءِ ڪن هڪ ٻن نظمن يا رباعين جي، مثلاً خاص طور، ”ون - يونتي پنجابي مرده باد!“ واري نظم جي. ڪامريڊ شاعر هو، سگهارو نثر نويس هو. لاجواب ڳالهايندڙ هو، پر سڀ کان وڏو هڪ آڻ - ٿڪ عملي ماڻهو هو. خاص طرح ائين ڀانئجي ٿو ته شاعريءَ لاءِ وٽن گهڻي فرصت ڪانه هئي، ۽ نه اُن لاءِ عام طرح جي اشاعت جو ڪين گهڻو خيال به هو، مثلاً اخبارن، رسالن يا راڳ رَس ذريعي؛ ۽ اُن جا ڪيئي سبب - خاص طرح سياسي ۽ سماجي فضا جو ناموافق هجڻو به - ٿي سگهيا. پر هڪڙو وڏو ۽ اهم سبب سندن شعر جو ’بيغامي‘ يا ’تبليغي‘ (Didactic) هجڻ ۽ سُرودي (Lyrical) نه هجڻ به هو، ۽ اُن جي، يعني شعر جي، کين بمقابله نثر جي، خاص ضرورت به محسوس ڪانه ٿي ٿي. اِن طرح ڏسڻ سان، ڪامريڊ جي سڄي شعري تخليق ٽن الڳ الڳ دورن ۾ ورهائجي سگهي ٿي؛ پهريون دور سندن ڪاليجي زندگيءَ ۽ فوراً اُن کان پوءِ جو، جنهن ۾ پاڻ 1930ع تائين ”تحفه سنڌ“ جا نظم ۽ رباعيون، پنهنجي مشهور فڪري ڪاوش - ”شڪوه“ جي طويل نظم سميت، اسان کي ڏنائون؛ ٻيو دور 1945ع ۾ ملازمت کي سندن خيرباد چوڻ کان وٺي ڏهن سالن کن جي مدت وارو جنهن

۾ پاڻ ”آزاديءَ قوم“ جو طويل نظم (1947ع) ۽ ”هاريءَ جو زمانو“ (1948ع)، ”سُٺڻ جا ساھ ۽ سردار ۽ دلبر هاري!“ (1948ع) ”اٽم بام“ (1953ع) ۽ ”سُنڌ پياري“ (1954ع) نظم تخليق ڪيائون؛ تيون سندن شاغريءَ جو دور سنڌي ادبي بورڊ جي ٽماهي رسالي ”مهراڻ جي نئين سر اجراء“ (1955ع) کان پوءِ شروع ٿيل ۽ سندن وفات جي سال 1970ع تائين تقريباً 15 سالن جي مدت وارو، چئي سگهجي ٿو، ۽ اُن سان، سندن ڪاليجي زندگيءَ کان تقريباً تيهارو سال پوءِ، شايد پهريون ڀيرو ٻيهر سندن ڪنهن شعري تخليق جي اشاعت - هن پيري، سندن هڪ غزل ”تي پلي اها ئي قسمت، نه سهي وصال ٿئي ها...“، سان مهراڻ - 1، 1959ع ۾ ٿي. اُن کان پوءِ سندن ٻيو غزل ”نصيب منهنجي تي هر ڪنهن کي ڇو نه ارمان ٿئي“ وڃي به ”مهراڻ“ ۾ ئي شايع ٿيو. تقريباً اُنهن ئي ڏينهن ۾ پاڻ ٽي وڌيڪ غزل - ”تو مرد مرد ٿئي ڪجهه تنگ تير سهي...“، ”اسان حق جي بات چوندا رهياسين...“، ۽ ”اي بادشاهه عالم! سجدو نماز ڇا لئه...“ رچيائين، جن مان پويان به رسالي ”ڪونج“ ۾ ڇپيا. اُن کان پوءِ جيڪي نظم پاڻ تخليق ڪيائون - 1967ع ۾، ”سلام سنڌ“، ”اي سنڌي وڏيرا ڪجهه انسان ٿي!“، ”حيوان انسان“، ”جيئي سنڌ! جيئي سنڌ!“، ”بلوچستان زنده باد!“ ۽ ”اي مٺي جيجل! اي سنهاري سنڌ“، 1968ع ۾ ”تون هر دم منهنجي دل ۾ مصطفيٰ ماءُ!“ ۽ ”پاڪستان زنده باد!“ ۽ 1970ع ۾ ”هوش محمد“، ”پيامر امن“، ۽ سڀ کان آخر ۾، ون - يونٽ جي خاتمي جي اعلان تي خوشيءَ ۾ ”اجها عيد آئي“ - اُهي تقريباً سڀ پاڻ الڳ الڳ پترن جي صورت ۾ هڪ ٻئي پٺيان ڇپائي پڌرا ڪيائون.

(10)

مون ساڻن پهرين ڇڏهن هڪ ملاقات ۾ ”مهراڻ“ لاءِ سندن ڪنهن شعري تخليق جي ڳالهه ڪئي، ته پاڻ هڪ گهڙيءَ لاءِ حيرت ڏيکاريا ٿيون، ۽ پوءِ ڏاڍي گنجير ۽ ڏکياري لهجي ۾ شڪايت ڪيائون ته سنڌي اديبن ۽ نقادن (”جيڪي ڪي پاڻ وٽ هئا يا آهن“) ۽ سنڌي پڙهندڙن سندن شعر سان انصاف نه ڪيو هو. مون کين جواب ڏنو ته، ”ڪامريڊ! پنهنجي شعر ڏانهن

اوهين پاڻ به ته روادار نه رهيا آهيو!“ پنهنجي هڪ خاص چمڪ اکين ۾ آئيندي ۽ پڙ بهار هڪ ننڍڙو تهڪ ڏيندي، چيائون، ”تون ئي ٻڌاء، مان ڇا ٿو ڪري سگهان؟“ - ”شعر کي اوهان پنهنجي مقصد سان پائيند ڪري رکيو آهي. پنهنجي دل سان پائيند ڪيوس ئي نٿا!“ - ”ته ڇا منهنجي دل منهنجي مقصد سان پائيند ڪانهي؟“ - ”مقصد سان آهي، پر شعر سان ناهي! ڪجهه اُن سان به پيچ رکوس!“ ڪجهه مونجه ۾ اچي چيائون، ”اها دل ٻل جي ڳالهه پر اتي آهي، آجائي آهي - چون ۾ پُرڪشش، پر اصل ۾ غلط! پر ’مهراڻ‘ لاءِ اوهان کي شعر ڏيندس!“ اهي هٿا چار ٻول اسان جي ڳالهين جا، جيڪي آءٌ سمجهان ٿو ته ڪامريڊ جا وري به اهي ڳرا ۽ فلسفيانه رهيا! انهن جي خاص حسن ۽ عظمت جي ڪشش ۽ تاثر انهن جي خاص پڙهڻ ۽ سمجهڻ سان آهي. بهرحال ادب جي تحريڪ ۾، اُن وقت، جيڪو اُپار ۽ زور هو، اُن جو اهو ڪرشمو ٿو ڀانئجي، جو ڪامريڊ پنهنجي انقلابي مقصد لاءِ، خاص طور اُن پوئين دور ۾، پنهنجي معمول کان ڪجهه زياده، پنهنجي شعر کي ڪم آندو - پر پوءِ به جي ڏسبو ته، اُن سڄي دور (1955-70ع) ۾ رڳو مقدار جي خيال کان به سندن شعر سندن نثر جي سَوَين ۽ ٻيٽي ۾ مَس آيندو. انهيءَ ڪري سنڌي قوم جي تاريخ ۾ ڪامريڊ حيدر بخش جي ڪردار جي، سندن ادبي تخليقات مان، جانچنا ۽ ڪٽ ڪرڻي آهي، ته اُن لاءِ سندن نثر کي وڌيڪ اهميت ملندي.

سندن سڄيءَ شاعريءَ کي ٻيءَ هڪ طرح ٻن وڏن دفعا ۾ به رکي سگهجي ٿو، هڪ ۾ سندن مشڪل اصطلاح ۾ رچيل، فلسفيانه نوع جو شعر - جيئن سندن غزل، رباعيون، ۽ ”شڪوه“، ۽ ”آزاديءَ قوم“ جي عنوانن وارا طويل نظم؛ ۽ ٻئي دفعي ۾ سندن سليهن، سدا سانا، وطن دوست ۽ انقلابي نوع جا نظم، جن مان گهڻا پاڻ پنهنجي شاعريءَ جي نئين دور ۾ رچيائون.

ڪامريڊ حيدر بخش جي شعري ڪليات جي نئين سر مطالعي لاءِ جڏهن انهن کي هن ڇپيل صورت ۾ هڪ ئي جاءِ تي پڙهڻ ويٺس، ته انهن کي ڏسي ۽ پڙهي مون کي خوشي به ڏاڍي ٿي، پر بعضي جاين تي انهن جي پڙهڻ ۽

سمجھڻ ۾، معمول کان ڪجهه زياده ڏکيائي به محسوس ڪيم - سبب؟ هڪڙو هيءُ ته اسين پنهنجي ٻوليءَ جي ڇپائيءَ (توڙي لکائيءَ) ۾ حروف علت (Vowels) اڪثر ڪم ڪونه ٿا آڻيون؛ سواءِ الف، واو ۽ بي (ا، و ۽ ي) جي، ٻيا حروف علت، مثلاً زير، زير، پيش وغيره، جيڪي به اسان جي ٻوليءَ جي الف - بي جو حصو آهن، اسان لاءِ ڄڻ وجود يا افاديت ئي نٿا رکن. بيهڪ جون نشانينون (مثلاً، : ، ؛ ، - ؛ ؟ وغيره) جيڪي جيتوڻيڪ انگريزيءَ تان اسان جون ورتل آهن، پراچ اسان جي 'الف - بي' جو حصو آهن، پوريءَ طرح اهي به اسين ڪم نٿا آڻيون. شعري توڙي نثري مضمون کي ڪاغذ تي آڻڻ لاءِ گهربل ترتيب ۽ رٿا جون ٻيون به ڪيئي تقاضائون هجن ٿيون، جن جو به اسين گهڻو خيال ڪونه ٿا رکن. دراصل، تحرير جي انهن سڀني امدادي نشانين ۽ اهماتن ذريعي اسان لاءِ پنهنجي ٻوليءَ جي ٽي لکيل يا ڇپيل مواد جي پڙهڻ، سمجھڻ ۽ اُن جو پورو لطف ماڻڻ ۾ آساني ٿئي ٿي. مثلاً، 'مهراڻ' (1955) ۾، پورن 25 سالن کان پوءِ، سنڌيءَ جي لافاني شعر جي هڪ مثال طور ڇپيل ڪامريڊ حيدر بخش جو نظم 'درياهه شاهه' کين ڏيکاريو ويو، ته ڏسي ۽ پڙهي، اُن جي نڪريل ۽ سُوڌيل ترتيب ۽ ڇپائيءَ تي بيحد خوش ٿيا، ۽ چوڻ لڳا: 'ڳڻي ٿو، هيءُ مان اڄ پهريون ڀيرو ٿو پڙهان!'. ته ڪامريڊ جي هيءُ ڪليات، جيئن اها هيئن ڇپيل آهي، پڙهڻ ۽ سمجھڻ ۾ لائق پڙهندڙن کي به برابر ڪٿي ڪٿي مشڪل لڳندي - جنهن لاءِ ڪنهن نظم ۾ شاعر جي ڪم آندل ٻولي به ذميدار آهي. پر ڪليات جي انهن فلسفيانه دقيق حصن جو به هر نظم ۽ ٻيو نظم جو هر بند ڇيڻ پڙهڻ ۽ سمجھڻ گهرجي، تيئن جي پڙهيو ۽ سمجھيو وڃي ته مون کي يقين آهي ته جيئن مون انهن کي پڙهي، محسوس ڪيو تيئن اسان جا لائق پڙهندڙ به محسوس ڪندا ۽ پورو انهن جو لطف ۽ مائيندا - اصل ائين ڄڻ ڪنهن جي من جي بند دري کلي پوي، ڄڻ ڪنهن جون پوريل اکيون پٽجي پون ۽ سامهون وسيع منظر ڏسي هن جي دل بهار بهار ٿي پوي! سچ پچ ته نٻار خيال ۽ اعليٰ تصور ماثموءَ جي ذهن کي ائين ئي کولين ٿا، ائين ئي اُن کي روشن ڪن ٿا، ۽ ائين ئي اُمنگ ڀريل هن جي من کي آزاد ۽ بيخوف اوچن آدرشن جي آسمانن ڏانهن اُڏائي نيئن ٿا.

(11)

زندگيءَ جي آخري ڏينهن ۾ ڪامريڊ بيماريءَ جي بستري تي هو، سندس وفات 21 مئي 1970ع تي ٿي، فقط ٻه مهينا اڳ کانئن پڇيو ويو ته، 'اوهين پنهنجي شاعريءَ جي ڪهڙن شهبازن کي وڌ ۾ وڌ پسند ڪريو ٿا؟' جواب ۾ چيائون: 'شڪوه، آزاديءَ قوم، حيوان انسان، پيار امن ۽ بيون ڪي رباعيون.' انهن سان اسين سندن پڙهندڙ سندن ٻيون تخليقون، پنهنجي فائدي جون ۽ پنهنجي پسند جون، شامل ڪري سگهون ٿا. ايترو ته موت ۾ اسان مان هر سمجهدار تي پنهنجن بزرگن جي ڇڏيل ورثي کي، پنهنجي ئي چڱائيءَ لاءِ، جانچڻ پرکڻ ۽ پنهنجو ڪرڻ فرض ٿئي ٿو!

انهيءَ ئي موقعي تي جڏهن کانئن پڇيو ويو ته، 'سندن لاءِ، هارين لاءِ، دوستن لاءِ، اسان سڀني لاءِ' سندن ڪهڙو پيغام هو، ته وراثيائون: "منهنجو پيغام [اوهان سڀني لاءِ، جيڪي منهنجا آهيو ۽ مون کي پنهنجو سمجهو ٿا] اهو ئي آهي، جو ڪجهه مان پاڻ ڪري رهيو آهيان!" ائين چئي، پوءِ انگريزيءَ جا چار لفظ اُچارايائون: Courage, Discipline, Vigilance, Hard-working - يعني خطرن کي للڪاريو! نظم ۽ ضبط پيدا ڪريو! سدا سجاڳ رهو! لڳاتار جاکوڙ ڪريو! انگريزيءَ جي انهن چئن لفظن جي اُچارڻ کان پوءِ پاڻ چيائون: 'آزاديءَ قوم' ۾ جو مون چيو آهي، سو ياد رکو! "ائين چئي، ان نظم جو پاڻ هيٺيون بند پڙهيائون:

"سنڌي فرزند، اُٿي زور نظر پيدا ڪر!

"جو وجهي ٿرڻلو، دنيا ۾ اثر پيدا ڪر!

"نئون چراغ، نئون خورشيد و قمر پيدا ڪر!

"نئون گلزار ۽ هُڪار ۽ ڪَر پيدا ڪر!

"جو انهيءَ سان ئي همراز آ آزاديءَ قوم!"

سندن وفات کان پوءِ، سندن ٿڌي تي، سندن تغزبي ڪتاب ۾، جيڪي به اکر پنهنجي تاثر جا، پنهنجي عقيدت جا، مون لکيا، اُهي ساڳيا، آخر ۾، هتي، اوهان دوستن کان اجازت وٺندي، وري پڙهي ٻڌائڻ گهران ٿو - چو ته چڱن لاءِ ۽ چڱن جي چڱاين لاءِ مڃتا جا اکر هر ۾ هر هنڌ چوڻ پاڻ

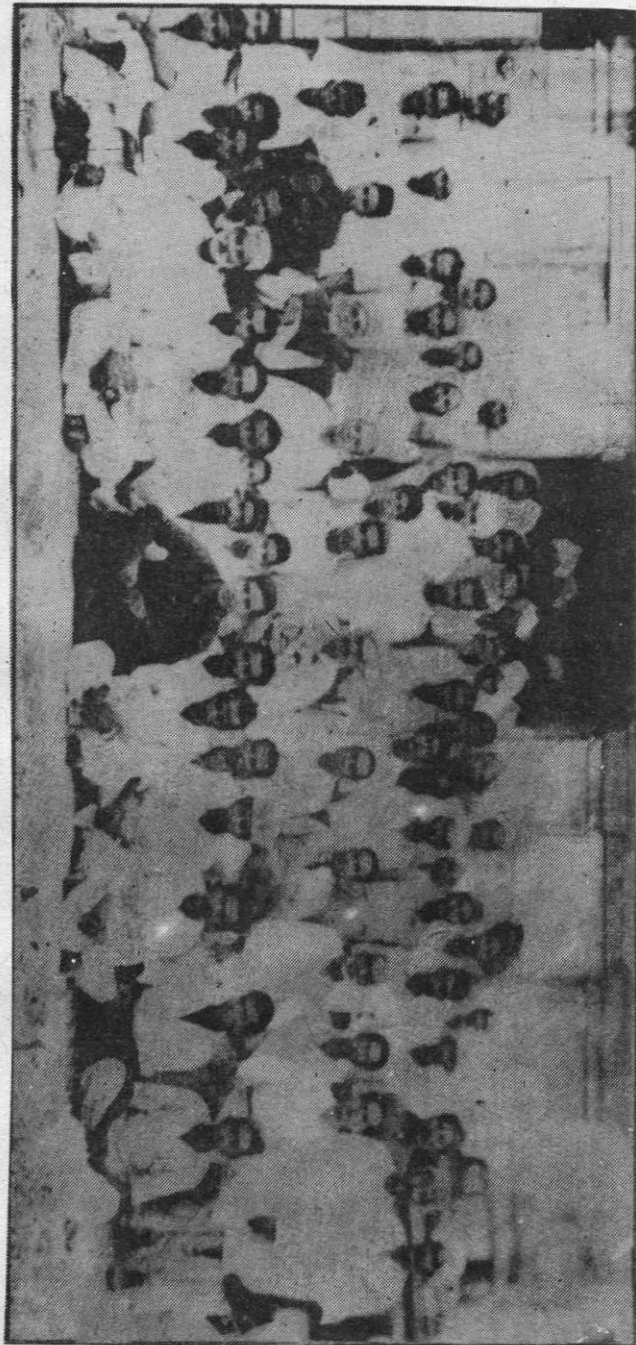
ڪي چڱو ڪرڻو آهي ۽ پنهنجو ئي شان وڌائڻو آهي؛
 ”زندگيءَ جي سڄي اهميت ۽ سڄي عظمت اُن جي مقصد سان آهي.
 جيترو اوچو ۽ اعليٰ مقصد زندگيءَ جو قائم ٿئي ٿو، اوتري ئي اوچي ۽ اعليٰ
 اُها زندگي سڌجي ٿي. اسان جو محترم پيارو بزرگ ۽ دوست، ڪامريڊ حيدر
 بخش زندگيءَ جي اعليٰ کان اعليٰ مقصد کي پاڻ لاءِ قائم ڪري ويو. اُن لاءِ
 پنهنجو سمورو جيئن ۽ مرڻ وقف ڪري ڇڏڻ جو سبق اسان لاءِ ڇڏي ويو.
 ”سند ۽ سنڌ جون سموريون آئنده پيڙهيون ڪامريڊ جي انهيءَ بي مثال
 آدرشي ڪردار کي پنهنجي لاءِ مشعل راه طور سامهون رکي، انفرادي توڙي
 اجتماعي طور دنيا جي اڳيان پنهنجي لاءِ اعليٰ مقام پيدا ڪري سگهن ٿيون.
 ”جيئري به اسان جو هيءُ بي غرض ۽ نمائو ڪامريڊ اسان لاءِ پنهنجون
 سموريون طاقتون ۽ صلاحيتون خرچ ڪندو رهيو، ۽ اسان کان وڇڙي وڃڻ
 کان پوءِ به هو اسان جو ذهني ۽ عملي طور لافاني ۽ بي مثال رهبر آهي.“
 ”زندگيءَ جي جيڪا به معنيٰ ۽ مطلب ۽ اُن جي جيڪا به اهميت ۽
 نيڪي آءُ سڪي ۽ سڃاڻي سگهيو آهيان، اُها مون ڪامريڊ حيدر بخش جي
 زندگيءَ ۾ ڏني. آءُ هميشه سندن پوئلڳ ۽ پرستار ٿي رهيس، شال اڳتي به آءُ
 سندس نقش قدم تي هلندو رهيان!“

”سنڀريو جيان ڳالهيون پريم تنهنجون،

ڪهڙا ڳڻ ڳڻيان، ٿورن مٿو ٺاه ڪو.“ (شاهه)

— محمد ابراهيم جويو

24 آڪٽوبر 1988ع تي ڪامريڊ حيدر بخش جتوئيءَ جي شعري ڪليات-
 ”جيئي سنڌ! جيئي سنڌ!“ جي مهورت جي موقعي تي پڙهيل تقرير. هن
 تقرير جو متن انهيءَ ساڳئي عنوان سان ”سنڌ فرينڊز سرڪل“ حيدرآباد
 طرفان سن 1989ع ۾ ڇپيو.

سندھاري ڪاميٽي ڪائونسل جي عهديدارن ۽ ڪارڪنن جو حيدر محفل، حيدر
چورڪ، حيدرآباد سامهون نڪتل گڏيل فوٽو.

هڪ آدرشي انسان

”باباءِ سنت“ - حيدر بخش جتوئي ’حيدر‘ جي عظيم ۽ آدرشي شخصيت انهن تاريخي ۽ آدرشي انسانن ۾ شمار ڪري سگهجي ٿي، جن کي ”تاريخ ساز“ چيو ويو آهي. ’حيدر‘ جي انقلابي ۽ آدرشي شخصيت پنهنجي علمي ۽ عملي جدوجهد جي خيال کان، منهنجي نظريه ۽ تحقيق موجب - ”دودي ۽ درياء خان“ جي هم پايه شخصيت آهي.

- ’دودي‘ يادشاهه هو، ۽ ’درياء خان‘ وزيراعظم ۽ سالار جنگ هو. وٽن وسيلن ۽ ذريعن جي ڪابه اثاث ڪانه هئي. انهن جي مقابلي ۾ ’حيدر‘ زماني جي ضرورتن جي خيال کان، توڙي ظاهري وسيلن ۽ ذريعن جي لحاظ کان آزاد به هو مستعني به هو. ”درياء خان ۽ دودي“ جي عظمت انهن جي مجاهدانه ڪردار ۾ مضمر آهي، جو ڪردار لشڪرن ۽ فوجن، سامان ۽ دولت جي موجودگيءَ ۾ ادا ڪيو ويو، پر ’حيدر‘ جو ڪردار ظاهري طور تي نه لشڪرن ۽ فوجن جو محتاج رهيو ۽ نه ساز ۽ سامان جو گهرجائو رهيو. ’حيدر‘ نه دولت ۽ سرمائي جو محتاج رهيو ۽ نه انقلاب پسند سائين جو محتاج رهيو. ’حيدر‘ پوري زندگي ”دل ۽ دماغ، قلم ۽ علم“ جي هٿيارن سان جهاد ڪندي گذاري ڇڏي. لشڪر ۽ هٿيار، ساز ۽ سامان، دولت ۽ ذريعا فقط چار هئا: ”دل، دماغ، قلم ۽ علم.“

- انساني تاريخ ۾ تمام ٿورا تاريخ ساز انسان نظر اچن ٿا، جي تنها نموني ۾ تاريخ ساز معيار ۽ اقدار جا حامل رهيا. ’حيدر‘ به اهڙن تاريخ ساز انسانن ۾ شمار ڪري سگهجي ٿو.

- جديد نفسيات جي ڄاڻن، ڪن عظيم شخصيتن کي غير معمولي صلاحيت، عمل ۽ ڪردار، اخلاق ۽ آدرش جي خيال کان ”عقري“ ۽ ”جينيس“ قرار ڏنو آهي. اهي پنهنجي دؤر کان گويا صديون اڳ ٿا پيدا ٿين. انهن جو ”ڪردار ۽ پيغام“ حال کان صدي کن پوءِ واري دؤر لاءِ انقلابي ۽

آدرشي نصب العين ڪري قبول ڪيو وڃي ٿو. 'حيدر' جي "جينئس" شخصيت ۾، عبقریت جا لازوال آدرش ۽ نقوش ملن ٿا.

- "حيدر"، علم جديد ۽ قديم جو پنهنجي معاصر دوستن کان وڏو عالم ڪري مڃيو ويو آهي. 'حيدر' شاعرانه دل ۽ دماغ وارو حساس ۽ سباجهو انسان هو. 'حيدر' تحرير ۽ تقرير جي ميدان ۾ شعله خيز ۽ باطل سوز "بيان" جو مالڪ هو. 'حيدر' اخلاقي حيثيت سان، بلند ڪردار شخصيت جو ائين دار هو، سندس فقط هڪ "روپ" هو، هو ائين الوقت اڳواڻن ۽ قومي خدمت گذارن جي دعوائن واري "پهروپ" کان گهڻو بلند هو، هو سياسي ليڊر نه هو، پر هڪ قسم جو "مصلح ۽ رفارمر" هو، ان ڪري سندس حق گوئي ۽ حق پسنديءَ ۾ ڪوبه فريب ۽ ريب نه هو. 'حيدر' لاطمع هو ۽ مرد قلندر هو، کيس ذاتي شهرت ۽ مقبوليت، ذاتي تعريف ۽ توصيف، ذاتي وڏا مڙهڻا ۽ ذاتي وجاهت، بصدارت ۽ امارت کان نفرت هئي.

- 'حيدر' درويش صفت هو، سندس اخلاقي اوصاف صوفين ۽ درويشن، تارڪن ۽ زاهدن وارا هئا، سندس لتو ڪپڙو به سادو، اٿڻ ويهڻ به سادو، ماڻهن سان ملڻ جو ڍنگ به سادو، سفر ۾ به سادو، ته حضر ۾ به سادو. اها سادگي، سندس "فطري اخلاص" مان پيدا ٿي هئي. جديد نفسيات جي ماهرن جي راءِ موجب - ان قسم جو انسان، پنهنجي طبعي جبلت موجب، پنهنجي زمانه ساز دؤر ۽ ان دؤر جي منافقانه وضع داريءَ جي خلاف "حقيقت پسند ۽ صالحيت پسند، صداقت پسند ۽ اخلاق پسند" ٿئي ٿو. 'حيدر' ۾ نه ٿا، ناڻگر ڏٺوسون ۽ نه آڪٽر شاڪر ڏٺيسين. 'حيدر' ۾ نه نفاق ڏٺوسون ۽ نه ريب فريب ڏٺوسون. 'حيدر' جا به ڳالهه ڪئي، سا سورنهن آنا سڄي، پوءِ اها ڪڙي چو نه هجي!

سچ ٿا مرد چون، ڪنهن کي وڻي نه وڻي!

تخته دار تي به حق چيائين، جيلن ۾ به حق چيائين. مارشل لا جي دؤر ۾ به سچ چيائين، ۽ ڪورٽن ۾ به سچ ٻڌايائين. مرڻدي دم تائين سچ چيائين. سنڌ جي هن عظيم سورهيي سورمي جو بيان توڙي تحرير، عمل توڙي ڪردار، سڀ 'سچ' جي مرڪز تي قائم رهيا.

’حيدر‘ جي شخصيت جي تشڪيل ۽ تعمير ۾ اهڙا اخلاقي عناصر ڪيئن پيدا ٿيا؟ اهو هڪ جدا بحث آهي. اگر مختصر طور چئجي ته پوءِ رڳو ائين چئي سگهندس ته، ’حيدر‘ ان درويشانہ مسلڪ واري خاندان جي سلسلي جي پيداوار آهي، جنهن مسلڪ ۽ مذهب کي فلسفہ حيات، تہڙي ’فلسفہ تصوف‘ ۾ وڏي حيثيت حاصل آهي. ’حيدر‘ جو فقيرانو خاندان، سنڌ جي ڪلهوڙن حاڪمن جي سهروردي طريقي سان وابستہ رهيو آهي. ڪلهوڙا حاڪم فقير بہ هئا ۽ حاڪم بہ هئا ۽ فڪر ۽ ذڪر، سوز ۽ سماع جا صاحب هئا. لطيف خوب فرمايو آهي:

ڏينھان ڏورن ڏٺ سين، راتيون ڪن رھان،

عمر تنين ڪاڻ، منهنجو روح رڙيون ڪري.

- فقر ۽ اخلاق، ذهر ۽ ترڪ دنيا، خلق جي خدمت ۽ انسان سان محبت، تصوف جو اهو عالمگير اثر آهي، جنهن کي نفسيات جا ماهر بہ مڃين ٿا. حيدر ”توارث“ جي راہ کان اهڙا، ”اوصاف ۽ آثار“ موجود هئا، جن کيس دولت جي قريب ۽ وجاهت جي ڪشش ۾ قابو نہ ڪيو. ’حيدر‘ من جي دنيا ۾ مست رهيو. پيو ته ’حيدر‘ جي اوائلي زندگي، ”مولانا روم“ جي ”الهامي جذبات“ ۽ ”فلسفيانہ واردات“ سان تشڪيل پذير ٿي. رومي فقط ”مغز ۽ ڳر“ جو ڦاٽل آهي، هو مذهبن جي ٻاهرين رسمي ”ڪل تي مغز“ کي ترجيح ٿو ڏئي. ان طرح رومي، مذهبن ۽ انهن جي ”معمولات ۽ رسومات“ کي فقط ”وسيلو ۽ ذريعو“ قرار ٿو ڏئي، جي ڪنهن ”خاص مقصد“ ۽ ”خاص آدرش“ لاءِ مخصوص ڪيا ويا آهن. ’حيدر‘ - مولانا روميءَ جي اندر نظريہ جو زنده مثال هو. جديد علم بہ پڙهيائين، ڪميونزم ۽ سوشلزم جو مطالعو ڪيائين، پر ”مذهبيت ۽ لامذهبيت“ جي دائرن ۾ رهندي، روميءَ جي چوڻ موجب، هميشہ ”مغز ۽ حقيقت“ جو ڳولائو رهيو ۽ رسم ۽ ڪل کان ڏور رهيو.

- ’حيدر‘ جي ’عبقريت‘ وارن اوصافن ۾ سندس ”بھادرانہ شخصيت“ کي وڏي اھميت حاصل آهي. ”حق ۽ صداقت“ کي تحرير ۾ آڻڻ ۽ زبان سان پيش ڪرڻ کي ڪردار ۽ فلسفہ حيات جي عملي دنيا ۾ ”دعويٰ“ چئبو آهي، ان زباني ۽ بياني ”دعويٰ“ جي ”تائيد ۽ تصديق“ جي دنيا اڃا اڳيرو آهي. رڳو

زيان سان ڪلمه گوئي به مسلمانيءَ جو ڪمال ناهي. لطيف چيو آهي:

ان پر نه ايمان، جئن ڪلم گو ڪوٺائين،
دعا تنهنجي دل ۾، شرڪ ۽ شيطان،
منهن ۾ مسلمان، اندر آڏرو آهڻين.

سوءِ بهادرانه حيثيت، رڳو زباني دعويٰ، ڪتابن جي تصنيف تاليف پڙهڻ ۽ ڳالهين ڪرڻ ۽ ٻڌڻ سان پيدا نه ٿي ٿئي. ڪتابن جي پڙهڻ سان ته رڳو عقل ٿو وڌي، جو ”عمل ۽ شجاعت“ جو ازلي ۽ ابدي دشمن آهي. عقل، هميشه حيله ساز ۽ بهانه ساز ”ٿو رهي، ڪڏهن به عقل واري بزدليءَ کان ٻاهر پير نه رکيو آهي، پر ان جي مقابلي ۾ ”عشق“ هر محاذ تي ”باطل شڪن ۽ باطل سوز“ ٿو رهي. دماغ جي رهنمائي، سود و زيان ۽ نفع نقصان جي دائري اندر محدود ٿو رهي، پر عشق جي امانت ۽ امامت، لطيف سائينءَ جي ارشاد موجب:

هڻ ڀالا وڙه ڀاڪرين، آڏي ڍال م ڍار،
مٿي تيغ ترار، مار ته متارو ٿئين.

جي مصداق، پالن هڻڻ سان، ڀاڪرين وڙهڻ سان، ترار جي مٿان ترار وهائڻ سان وابسته آهي.

عشق ناهي راند، جيڪي ڪيڏن ڳيرو،
سسي نيزي پاند، اچل ته اڌ ٿئي.

سو عقل آهي حيله جوئي ۽ عشق آهي تخت دار کي سينگارڻ. ’حيدر‘ هميشه عشق جي دنيا ۾ رهي، باطل کي للڪاريو ۽ سوريءَ کي سينگارڻ. چي:

سوري آ سينگار، عاشقن جو!

— ’حيدر‘ هميشه شاه شهيد، جهوڪ ڏئيءَ جي هن شعر:

سر بر قدم يار، فدا شد، چم بجا شد،
اين بار گران بود، ادا شد، چم بجا شد.

تي عمل ڪيو. ان ايتري ۽ عظيم قربانيءَ لاءِ قوم کان ڪوبه انعام نه گهريائين. هڪ پيري چند دوستن جي موجودگيءَ ۾ سندس عظيم

شخصيت لاءِ مختلف قسم جا لقب چونڊجي رهيا هئا. ان وقت ”مهراڻ“ رسالي جو تازو پرچو مون کين موڪليو هو، ان تي لکيو هوم. ”باباءِ سنڌ“ - حيدر بخش جتوئي جي خدمت ۾ - ”فرمايائين، ”مولانا گرامي جو تبرڪ طور چيل لقب ”باباءِ سنڌ“ ئي ڪافي آهي.“ بس اهو آهي سندس قربانين جو صلوع انعام!

• - سو عرض پئي ڪيم، ته ’حيدر‘ هر محاذ تي عشق کي امام بنايو، سندس بهادرانه بصيرت هر ميدان تي عشق کي اڳواڻ بنايو ۽ ڪنهن به ابن الوقتيءَ جو شڪار نه ٿيو.

- ’حيدر‘ سائنس ۽ اقتصاديات جي مطالعي کان پوءِ به ”حيله تراش ۽ بهانه ساز“ نه رهيو، پر بيباڪ ۽ بي پرواهه رهيو. سائنس ۽ اقتصاديات وٽر سندس جنون ۽ عشق کي وڌايو.

اها عشق واري بهادري ۽ بصيرت - روميءَ جي مطالعي مان ظهور پذير ٿي، جا آخر تائين قائم ۽ دائم رهي. دنيا ڏسي ورتو ته ’حيدر‘ پنهنجي نصب العين ۽ جدوجهد کي پاڻ تڪميل تي پهچڻ واري سلسلي ۾ هڪ قابل تعريف ”سنگ ميل“ بڻجي، ”ڪاروانِ حيات“ کان جدا ٿي ويو! بيشڪ ’حيدر‘ حب الوطنيءَ ۽ انسان دوستيءَ جي هڪ عظيم علامت بنجي چڪو آهي. جيسين سنڌ جيئري آهي، تيسين ’باباءِ سنڌ‘ به زنده آهي - ”جيئي سنڌ“ ”جيئي باباءِ سنڌ!“

- ليکڪ: غلام محمد گرامي

”حيدر“ جي شاعريءَ جو فڪر ۽ پيغام

حيدر بخش جتوئي جي شخصيت، سنڌ جي ماڻهن آڏو هڪ محب وطن شاعر ۽ هڪ دلير سياسي اڳواڻ جي حيثيت ۾ اُڀري. ٻنهي صورتن ۾ سندس شخصيت جي انفراديت پيئي بکي. ”حيدر“ هڪ شاعر، ۽ ”جتوئي“ هڪ سياستدان. ٻنهي جا نظريا انوکا ۽ نرالا، ٻنهي جي شخصيت محبت، ڪينڊڻ لاءِ قربانيون ڏيڻ لاءِ هر دم تيار! جي ’شاعر‘ حيدر، ”تحفہ سنڌ“ ڌرتيل ۽ پاڻ جي حمايت ۾ شڪو ڪندي ڪتاب ضبط ڪرائي ٿو ته، ’سياسي‘ حيدر بخش جتوئي، هاري پارٽيءَ جي صدر جي حيثيت ۾ گرفتار به ٿئي ٿو. هن جي زندگي، شاعر توڙي سياسي رهبر جي حيثيت ۾، سنڌ ۽ سنڌ جي غريب ۽ محنت ڪش مظلومن لاءِ وقف آهي. هر جلسن ۾ وڃي سنڌ جي سڪ جي چٽنگ ماڻهن جي دليين ۾ ڏکائي ٿو، ته مشاعرن ۾ ”پلي آئين، جي آئين، درياھ شاهه“ پڙهي، ماڻهن جي دليين ۾ وطن پرستيءَ جي مقدس جذبي جون جُولون اٿارڻو چٽوئي.

اصل وطن بکو ڏيرو ضلعو لاڙڪاڻو اٿس، هاڻ مستقل طور حيدرآباد ۾ رهي ٿو. سندس ابتدائي بود و باش ڪراچيءَ ۾ ٿي، جتي شعر چوڻ شروع ڪيائين. شعر جي شروعات ته سندس ڳوٺ ۾ ئي ٿي، پر پڪو ۽ پختو شعر ڪراچيءَ ۾ چوڻ لڳو. ڪراچي شهر جي مجلسي ماحول ۾ جيڪي احباب مليس، سي خوش قسمتيءَ سان اڄ به آسمانِ ادب جا چمڪندڙ ستارا آهن. رات ۽ ڏيهن جو وڏو حصو، علمي ۽ شعري ادب جي باريڪ نُڪتن کي حل ڪرڻ ۾ گذرندو هون. علامه دائود پوٽي، سيد ميران محمد شاهه ۽ ٻين اهڙن عالمن ۽ باڪمال شخصيتن جو اهو دؤر اڄ به ڪاليجن ۽ اسڪولن ۾ شال موٽي اچي!

حيدر جتوئي، سن 1900ع ۾ پيدا ٿيو؛ ابتدائي تعليم پنهنجي پياري ڳوٺ بکو ديري ۾ حاصل ڪيائين، جتي جي حالت کيس گهڻو متاثر ڪيو. هن جي ابتدائي شعرن ۾ ڏسبو ته ماحول جو رنگ گهڻو نظر ايندو. چوندا آهن

تہ ’هر هڪ انسان تي ماحول جو اثر پوندو آهي‘۔ انهيءَ نظريي جي ماتحت، ”حيدر“ کي قريب قريب چئن قسمن جي ماحول سان واسطو پيو آهي. لاڙڪاڻي ضلعي جي نمايان وصف اتي جي زرعي ۽ آبي برتري آهي. وڏي کان وڏا زميندار ۽ ننڍي ۾ ننڍا هاري اتي اوهان کي نظر ايندا. ”حيدر“ جڏهن هوش سنڀاليو، ته آس پاس رڳو سرسبز ۽ جهوليندڙ ٻنيون ۽ پوکون ڏٺائين، دل کي مست ڪندڙ پاڻيءَ جي رواني ۽ هن ننڍڙي لڪل شاعر کي پاڻ ڏانهن متوجه ڪيو؛ مگر رنگارنگي فضا جي پردي پٺيان غريب ۽ بيڪس هارين جي مظلوم حالت، هن جي ڪچڙيءَ دل مان سڀ خوشيون ڪافور ڪري ڇڏيون؛ اهو ننڍيڻ جو ذهني عڪس، وڏيءَ عمر تائين به سندس دل ۽ دماغ تي قائم رهندو آيو آهي، ۽ سالن گذرڻ کان پوءِ به تازو پيو ڏسجي. هو انساني زندگيءَ جا ٻه متضاد پهلو ڏسي، ذهني ڪشمڪش ۾ مبتلا ٿي پيو. ان کان پوءِ هو ڪراچيءَ ۾ شهري تهذيب جي روشنيءَ ۾ اچي رهيو. شهرن جا جديد ترقيءَ جا منظر ڏسي، ڪير به ائين نه سمجهندو ته سنڌ جي لندڙين ماحول ۾ ڪا اهڙي پيانڪ ييمزگي هوندي. يقيناً، ڪوبه انسان اهڙيءَ حالت ۾ سنڌ جا دل ڏکوئيندڙ نظارا گهڻو وقت ياد نه ڪري سگهندو آهي. اهڙي وقت به ”حيدر“ کان پنهنجي سنڌ ۽ سنڌ جا نظارا، ڳوٺ ۽ وطن، دل تان نه لٿا. مثلاً، ڪراچيءَ ۾ ويهي قنبر کي ياد ڪري ٿو ۽ اتي جي ٻهن، سڳداسي چانورن، پاڻيءَ ۽ پيٽ جي تعريف ۾ مست ٿي وڃي ٿو.

سڳداسي سنڌي سنهڙا، چانديءَ مثل ٿا چلڪن،
هڪار ۾ مٺر، ڪن ٿا تمام ’قنبر‘،
مٿيون پيٽ جون ڏوڏيون، ٻهه بيشمار آهن،
ڪائن وڏا ننڍا ٿا، سڀ عام جام ’قنبر‘.

ماڻهن جي ساراھ هيئن ٿو ڪري:

ڪهڙا نمڪ- پريا هن، قنبر جا آدمي سڀ،
پاڻي نمڪ- پريو ٿا، پيئن مدام قنبر،
پاڻن سفيد ڪپڙا، جهرا هميشه جهرا،
ڪهڙو ڪلر جو آهي، تاثير تار ’قنبر‘!

ڪراچيءَ ۾ تعليم حاصل ڪندي ”حيدر“ کي مطالعي جو ڪافي موقعو مليو، جنهن ۾ هن ادبيات سان گڏ سياسي ڪتاب به نظر مان ڪڍيا. تنهن کان سواءِ، ان وقت ڪراچي به متحده هندوستان جي ٻين وڏن شهرن وانگر سياسي مرڪز هو ۽ سياست جا چڱا چڱا ماهر ۽ علمي ڪم ڪندڙ اتي موجود ۽ ايندڙ ويندڙ هئا. انهن کي سمجهڻ ۽ انهن جي خيال تي غور ڪرڻ جو وجهه به ”حيدر“ کي ڪراچيءَ ۾ مليو.

انهيءَ ۾ ڪوشڪ نه آهي ته شاعر کي شروع ۾ مجازي عشق ئي اڳتي وڌائيندو آهي، ۽ سندس دل جا جذبا ۽ اُمنگ پيدا ڪندو آهي؛ مگر ”حيدر“ جي شروعاتي شاعريءَ کان ئي ڏسبو ته سندس ڪلام ۾ سوز ۽ عشق نالي ماتر به موجود نه آهي؛ دستِ ناز، تير مزگان، برقي جمال، وغيره جهڙن لفظن جي بجاءِ، هاري، هر، ڏاٽو ۽ ڪوڏر جهڙا لفظ نظر ايندا. معشوق سان بيوفائيءَ جي شڪايت ڪرڻ جي بجاءِ، قومي پائرن جي ڏک سبب خدا سان شڪو ڪري ٿو. اهڙيءَ طرح، سندس ڪلام ۾ فراق ۽ عشق جي برخلاف ملڪي ۽ قومي سوز نظر اچي ٿو— اها سندس امتيازي خوبي آهي. سندس جيڪو پهريون نظم ”درياه شاهه“ آهي، تنهن ۾ سندو درياه سان قومي حب ۽ محبت جو جذبو بيحد ڀريل آهي.

پلي آئين، جي آئين، درياه شاهه!
 ٿي ’راوي‘ اچي تنهنجي ديدار تي،
 ۽ ’ستلج‘ ۽ ’جهلم‘ نمسڪار تي؛
 ٽين مست ٿيون تنهنجي للڪار تي،
 ڪرڻ تنهنجي قدمن جي اڏار تي؛
 ٽين توتي قربان، فنا پنهنجي ڪن جان،
 ڏين پاڻ پنهنجو، لهن وصل تنهنجو.
 جو ميلو سمايل فنا اندر آه—
 پلي آئين، جي آئين، درياه شاهه!

ٿي سانون ۾ توکي بهاري ٿئي،
 بهاريءَ ۾ خوش خلق ساري ٿئي؛
 ٿي 'ساري' سان ڌرتي به ڪاري ٿئي،
 ٿي هرڪا زمين پوک واري ٿئي؛
 بنيوڙ ريج کائن، سگهو ان اُپائين،
 پرن واه ريلا، ڪري جهنگ پيلا؛
 ٿئي جهنگ جهر پاڻي ٿو چار ماه-
 پلي آئين، جي آئين، درياھ شاھ!

1927ع ۾ بي. اي. امتياز سان پاس ڪري، ”حيدر“ سرڪاري نوڪريءَ ۾ گهڙيو، ۽ مختيارڪار جي حيثيت ۾ ملازمت ڪندو رهيو. روينيو کاتي ۾ قصو آهي ٿي هارين ۽ زميندارن جو، ڍلن ۽ پوکن جو؛ ”حيدر“ جي دل ۾ ننڍي هوندي ئي اهي نظارا گهر ڪري ويا هئا، وِتر سنڌ جي جدا جدا حصن ۾ تبديلي ۽ مسافري ڪرڻ سان وڌيڪ حالتن کان روشناس ٿيو، ۽ زندگيءَ جا ابتدائي جذبا ۽ گذريل نقشا وري دل تي تري آيس. دورانِ ملازمت ۾ به شعر و شاعريءَ جو شوق بدستور جاري هوس. جدا جدا هنڌن تي سڄي چيل ڪلام کي گڏ ڪري 1930ع ڌاري ”تحفہ سنڌ“ جي تالي سان شايع ڪرايائين. ان وقت ”حيدر“ بدين ۾ مختيارڪار هو. ان ڪتاب تي ڪيترن عالمن ۽ بلند پايي جي شاعرن سخت اعتراض اُٿاريا. اهو ساڳيو زمانو هو، جڏهن ’شڪوه‘ لکڻ سبب علامه اقبال تي هندوستان جي عالمن اعتراض اُٿاريا هئا؛ سال به قريب قريب ساڳيا هئا. يائنجي ٿو ته خود ”حيدر“ کي ان مخالفت جو اڳي ئي احساس هو، چو ته ڪتاب جي پيش لفظ ۾ لکي ٿو:

”مان هي ٿورا شعر پنهنجن دوستن جي اڳيان پيش ٿو ڪريان، ليڪن پانيان ٿو ته هي شعر گهڻن کي پسند نه ايندا، بلڪ ڪي دوست به منهنجا دشمن ٿي پون ٿا ته عجب نه آهي- مگر اهي سڀ محبت ۽ جستجوئي حق جو نتيجو آهن.“

محبت ۽ حق جي جستجو جي نتيجي ۾ لکيل انهيءَ ڪتاب جو هر شعر صحيح قسم جي جذبات تي مشتمل ۽ اعتدال جي اندر آهي؛ سواءِ ’شڪوه‘

چئي ڪن شعرن جي، سموري ڪتاب ۾ ڪو هڪڙو شعر به اهڙو نه آهي، جنهن ۾ چڻياٺ جو ڪو ايڏو شديد اظهار ڪيو ويو هجي، جنهن کي اعتراض ۽ اختلاف چوڳو نهرائي سگهجي.

1934ع تاري، علامه عمر بن محمد دائودپوٽي ”سرها گل“ جي نالي سان شعرن ۽ ڪافين جو هڪ انتخاب شايع ڪرايو هو، ان ۾ حيدر بخش جو احوال لکندي علامه صاحب فرمائي ٿو:

”- سندس فطري لاڙو شعر ۽ تفڪر ڏي آهي، ۽ نظم پختو ۽ سنجيده لکي ٿو. تازو پنهنجي شعر جو ڪجهه حصو ’تحفه سنڌ‘ جي نالي هيٺ ڇپائي، مخالفت جو طوفان اٿاريائين.“

”حيدر“، ”شڪوه“ جي مخالفت ڏسي ’جواب شڪوه‘ لکڻ جو ارادو ڏيکاريو؛ ازان سواءِ، بقيه ڪلام به شايع ڪرائڻ جو خيال هوس، پر مخالفت ۽ ٻين وجوهاٽ سبب شعر نه ڇپايائين، بلڪ خاموشيءَ سان ۽ پنهنجي وس آهر فن ۽ ملڪ جي خدمت ڪندو رهيو. انهيءَ دوران، ٻين الاقوامي حالتن ۾ ۽ خود سنڌ ۾ ڪيترا انقلاب آيا ۽ چڱي اُٿل پٿل ٿي. سنڌ جا شاعر، يا خاموش هئا يا روزگار جي مسئلن ۾ ڦاٿل هئا. حيدر بخش ان وقت مطالعي ۾ محو هو، ۽ هو عالمگير حالتن ۽ سياست جو گهريءَ نظر سان اڀياس پڻ ڪندو رهيو. انهيءَ وچ ۾ ”حيدر“ ترقي ڪري، لاڙڪاڻي ضلعي ۾ جتي سندس ننڍپڻ گذريو هو، ڊپٽي ڪليڪٽر ٿي آيو؛ مگر سندس آزاد طبيعت کي حقيقي سڪون بلڪل نصيب نه ٿيو. جنگ عظيم جي پيدا ڪيل حالتن ملڪ جي هر هڪ طبقي کي اڌ-مٿو ڪري ڇڏيو هو. غير ملڪي حڪومت عوام جو رت پي انهن کي پيڙي ڇڏيو هو، ۽ انهيءَ جو ڏوڏو ڀڙهارين تي پئجي رهيو هو؛ ٻين سان گڏ خود سندن ڀائر- زميندار ڪين صدقي جي بڪري سمجھي مڏي چريءَ سان ذبح ڪري رهيا هئا. ”حيدر“ جي شاعرانه ۽ انقلاب- پسند طبيعت اها روئداد ڪٿي ٿي برداشت ڪري سگهي؟ حالين کيس ايڏو ته ڏک پهچايو، جو شعر ۾ پاڻ کي ملامت ڪرڻ لڳو!

حيف ”حيدر“ هي ڪلام آه، مگر آهي ڇا؟
 پاڪ آزادي مٿان اهڙي نظر آهي ڇا؟
 تون ته آزاد طبيعت هئين، پر آهي ڇا؟
 هي غلاميءَ ۾ غلاميءَ جو اثر آهي ڇا؟ -
 جنهن ڪرايئي نظر انداز آ آزاديءَ قوم!

شعر ههڙي کان ته هئي توکي خموشي بهتر،
 تنهنجي بڪ بڪ جي ڳلا، ٿي هلي گهر گهر، در در؛
 هاڻ ڪجهه طرز سخن ڦير ۽ آڻ اهڙو اثر،
 جو مُدبر به چون مست ٿي ”حيدر“ ”حيدر“ -
 - نظم هي ٺاه، هي اعجاز آ آزاديءَ قوم!

ٻئي طرف، وڏيرا شاهي ۽ ڪامور شاهيءَ طرفان سنڌ جي هارين مٿان
 لڳاتار ظلمن ۽ عقوبتن کي ڏسندي، سندس انسان - دوست فطرت ۽ آزاد ذهن
 ڄڻ تڙپي اُٿيا ۽ هاڻي هو ڪنهن عملي جدوجهد جون صورتون سوچڻ لڳو.
 جڏهن به ڪنهن بيدار دل ۽ صحيح دماغ رکڻ واري انسان کي پنهنجي آسپاس
 تي سوچڻ جو ويچار ٿئي ٿو، ته ان جي ردعمل ۽ نتيجي ۾ هو ضرور اها ئي راهه
 اختيار ڪري ٿو، جيڪا انسان جي اصل عظمت ڏانهن رهنمائي ڪري ٿي، ۽
 ان کي ذلت ۽ زيونيءَ، ظلم ۽ ڏاڍ کان پاڻ ڇڏائڻ جا حوصلا بخشي ٿي؛ حيدر
 بخش اهو ئي سوچيو ۽ ائين ئي ڪرڻ جو فيصلو ڪيو.

بالآخر هو 1943ع ۾، انگريزي حڪومت جي نوڪريءَ مان استعفيٰ
 ڏيئي، اڳو پوءِ ملڪي خدمت ۾ لڳي ويو، ۽ ”سنڌ هاري ڪاميٽيءَ“ ۾
 شريڪ ٿي ڪم ڪرڻ لڳو. دوستن سمجهايس، پنهنجن منع ڪيس ته
 انهيءَ مان ڪجهه ڪين ورندي، پر هن ڪونه مڃيو، پنهنجيءَ ڏن ۾ مست
 رهيو. اڪثر هٿ تنگ رهڻ لڳس، ۽ بعضي ته لنگهڻ به ڪڍڻا پيس. پٽ ست
 ڪري شعرن جو طويل مخمس ”آزاديءَ قوم“ لکي شايع ڪرايائين، جنهن
 ۾ پاڻ قوم - پرست جي حيثيت ۾ غلاميءَ تي خوب چوهن ڇنڊيا اٿس. لفظ
 لفظ ۾ هڪ جوش ۽ سختي آهي - اهو هن ڪري ته زماني جو تلخ تجربو.

تيس. صوبي سنڌ جي تاريخ ۾ اهو طويل نظم، قومي نقطه نگاهه کان پنهنجي قسم جو واحد نظم آهي، جنهن جهڙو هن کان اڳ ڪنهن به نه چيو آهي. البت، دقيق ۽ ڪثرت سان عربي ۽ فارسي الفاظ ڄاڻ بچاءُ ڪتب آندا اٿس، جنهن ڪري پڙهڻ ۾ سو ڪافي تڪليف ٿئي ٿي.

”حيدر“ کي ادبيات ۽ سياست جو ڪافي ۽ وسيع مطالعو هو، ويترهاڻ واندو ٿي عملي طرح سياست ۾ ڪم ڪرڻ لڳو. انهيءَ سال هاري ڪاميٽيءَ جو صدر ٿيو، ۽ ”هاري حقدار“ نالي هفتيوار اخبار جاري ڪيائين، جنهن جو ايڊيٽر به پاڻ ٿيو. سندس زندگيءَ ۾ جيئن بناوٽ ۽ وڌاءُ ڪونهي، تيئن شعر ۾ به خلوص کان ڪم وٺندو آهي. هر ڪا ڳالهه صاف صاف بيان ڪرڻ جي عادت اٿس. 1956ع ۾ ”سنڌي ادبي سنگت“ حيدرآباد پاران، ’بيسنٽ هال‘ ۾ شاهه عبداللطيف ڀٽائي عليه رحمت الله عليه جي ورسِي ملهائي ويئي؛ صدارت محترم عبدالله چنا ڪري رهيو هو؛ حيدرآباد جا سڀ اديب ۽ شاعر اُتي موجود هئا، ۽ دستور موجب سڀني ’شاهه‘ جي ڪلام جون خوبيون ٻڌائيندي ان جي شخصيت سان عقيدت جو اظهار ڪيو؛ جڏهن حيدر بخش جو وارو آيو، ته هن ڳالهائيندڙ حضرات جو هن ڳالهه ڏانهن ڌيان ڇڪايو ته، ”شاهه صاحب جي شاعري ختم نه سمجهو، بلڪ ان کان پوءِ به بلند پايي جا شاعر ٿيا آهن، ۽ اهو هينئر به ناممڪن نه آهي، جو ڪو اهڙو ئي وڏو شاعر پيدا ٿئي.“ ان تي ڪن وڏن اديبن اعتراض ڪيو، ۽ ”حيدر“ کي تقرير اڏ ۾ بند ڪري ويهڻو پيو.

”حيدر“ جڏهن پهرين پهرين شاعر جي حيثيت سان ادب جي محفل ۾ آيو، ته هو بلڪل نئون ۽ نرالو پئي لڳو- ائين نئون، ائين نرالو، جيئن ڪنهن وڏي ساري اونداهي ميدان ۾ اڪيلو بيٺل روشنيءَ جو منارو؛ چؤطرف گلن ۽ بلبلن جا صدين کان سٽيل ڪٽيل موضوع، قافين ۽ ردِفنن جي چستيءَ جا چرچا؛ نه ادب ۾ اندر جي اُٿل، نه وري ڪا جذبن جي اپتار؛ ائين پئي لڳو جڻ ادب انسانن جي زندگيءَ کان رُسي ويو آهي. ”حيدر“ رُٿل ادب کي پرچائي، اُن کي انسانن جي محفل ۾ وٺي آيو؛ ادب ۽ انسانيت جو هڪ ٻئي سان تعارف ڪرايو. بيشڪ، سنڌي ادب کي موجوده ماحول بخشڻ ۾ حيدر بخش جي

حيثيت نهايت اهم ۽ نهايت بلند آهي. ساڳيءَ طرح، سياسي دنيا ۾ به هن جو وجود اوڀرو پئي لڳو. سندس خيال نه اڳ ٻڌل ۽ نه سندس تصور جي دنيا ڪنهن جي ڏنل؛ نه ڪنهن کيس سمجهيو، نه سڃاتو. سنڌ جي سياست، جيڪا ’وزارت جي جوا‘ هئي، سان اچي ڊني. هن کي گرفتار ڪيائون، درٻار ڪيائون، ليڪن هن جي دل ۾ جيڪا هارين جي همدرديءَ ۽ سجاڳيءَ جي چڱنگ ڏڪيل هئي، ان سان ويو انسانن جون دليون جرڪائيندو، ڏيئي مان ڏيئا ٻاريندو؛ تان جوا هن جي تحريڪ، هاري پارٽي، سنڌ جي ستايلن جي اڪيلي همدرد جماعت آهي.

جڏهن 1947ع ۾ ملڪ آزاد ٿيو، ته ”حيدر“ ڏاڍو خوش ٿيو ۽ هڪ نظم چيائين، جنهن ۾ هن طرح پنهنجي خوشيءَ جو اظهار ڪيو اٿس:

سوز ۾ جان سڙي خاک ٿي، ڇا ڇا نڪتا-

”حيدر“ اکين مان سندن باهه جا شعلا نڪتا!

ذري ذري مان اُهي خاک مان واکا نڪتا:

’ديس جا جيڪي به دشمن هئا، نڪتا نڪتا!‘

ڪراچي ملڪ هي ممتاز- آ، آزاديءَ قوم!

هاڻي ”حيدر“ جي زندگيءَ جو هي چوٿون دؤر شروع ٿيو. اهو چوٿون دؤر نه رڳو هن جي زندگيءَ جو آهي، پر خود سنڌس شاعريءَ جو به آهي؛ ڇاڪاڻ ته سندس زندگيءَ جي وڏي مدعا ۽ تمنا زندگيءَ ۾ ئي پوري ٿي، ۽ ملڪ آزاد ٿيو. هن وقت سندس خيال ۽ جذبا هاڻي فقط هڪ مقصد کي مڪمل ڪرڻ ۾ لڳل آهن- ۽ اهو مقصد آهي ”سنڌي هارين ۾ اصلاح آڻڻ“. هن وقت هو پنهنجي انهيءَ مقصد لاءِ قلمي ۽ عملي طور پاڻ پتوڙي رهيو آهي. ان مقصد سان، تازو هڪ گيتن جو مجموعو ”هاري گيت“ مرتب ڪيو اٿس، جنهن ۾ سندس مشهور نظم ”هاريءَ جو زمانو“ پڻ شامل آهي. هن ۾ هاريءَ سان جنهن محبت ۽ سوز سان مخاطب ٿيو آهي، اهو ”حيدر“ جو ئي حصو آهي. پڙهندڙ کي سنڌي هاريءَ جي مڪمل تصوير اکين اڳيان تريو اچي، ۽ دل ۾ هڪ ڌڪ ۽ همدرديءَ جو جذبو بيدار ٿيو وڃي. هاريءَ کي ”سنڌ جو سردار“

سڏيندي، چوي ٿو:

سنڌ جا ساهه ۽ سردار ۽ دلبر هاري،
 قوم جا هار ۽ سينگار ۽ زيور هاري،
 تنهنجي احسان جي هيٺ آهه بشر هر، هاري،
 ٿيا زمانو ۽ زمين تنهنجا ثناگر، هاري،
 قوم ساري ٿي هيئر ڳائي ترانو تنهنجو،
 اٿس اي هاري، اجهو آيو آ زمانو تنهنجو!

هاريءَ جي محنت کي ساراهيندي وڌيڪ چوي ٿو:

تنهنجي محنت ٿي ڪري ڪڻڪ ۽ جوئر پيدا،
 ڌوڙ مٽيءَ منجهان موتي ۽ جواهر پيدا،
 باغ باغات گلستان مَطر پيدا:
 آهي ڇا ڇا نه ڪيو ڏاتي ۽ ڪوڏر پيدا؟
 هي جهان آهه ڪرامت ۽ فسانو تنهنجو،
 اٿس اي هاري، اجهو آيو آ زمانو تنهنجو!

آخر ۾ هاريءَ کي دعا ڪري ٿو، ۽ سنڌ جي قديم روايت وانگر پنهنجي
 مادرِ وطن کي به دعا کان خالي نٿو ڇڏي.

هاري! تنهنجو هي نظام اشرف ۽ آباد رهي،
 جو به بيڪار آ بدڪار آ، برباد رهي،
 جو مزدور آ، هاري آ، سدا شاد رهي،
 ديس سرسبز رهي، زندهه ۽ آزاد رهي!
 سوين ”حيدر“ جيان ڳائڻ جڻڻ گانو تنهنجو-
 ڏس اي هاري، اجهو آيو آ زمانو تنهنجو!

”حيدر“ زندگيءَ جي چوٽين دؤر ۾ خوشيون به ڏٺيون، ته مصيبتون به
 سٽيون. اختلاف راءِ رکڻ سبب به دفعا کيس بنا دريافت جيل ۾ قيد پڻ
 ڪيائون. پر هي مجاهد مڙس جيل جي سختين کان به سخت ۽ محڪم
 نڪتو. هڪ دفعي، ”هاري حقدار“ آفيس ۾ ٻاهر چٽڪار ڪرايو ڪرسيون ۽
 کٽون وجهايو ويٺو هو: آسپاس پٽڪن ۽ ميرن ڪپڙن سان هاري ويٺا هئا،

جن سان اهڙي ته نموني پائيداري جون ڳالهيون پئي ڪيائين، جو مون سان گڏجي آيل دوست کي جڏهن اها خبر پيئي ته حيدر صاحب اڄ جيل مان ڇڏي آيو آهي ۽ آءٌ ساڻس گڏجڻ آيو آهيان، ته هو سخت حيران ٿي مون کي چوڻ لڳو، ”هن کي ته ڄڻ ڪو واقعو ٿي پيش ڪونه آيو آهي!“ حالانڪ ”حيدر“ جيل ۾ هو ته پويان سندس پٽ سخت عليل ٿي پيو هو، ۽ اخبارن ۾ سندس رهائڻ جي تقاضا ڪئي پئي ويئي - پر ”حيدر“ جي منهن تي ملولائيءَ جو ڪو معمولي اهڃاڻ به هجي، سو بنهه نه!

”حيدر“ جي ڪلام جو ڪجهه نمونو وٺڻ لاءِ آءٌ سندس جاءِ تي هڪ دفعو ويس، ته مون کي پنهنجي ذاتي ڪتب خاني ۾ وٺي ويو ۽ اهو هٿ - لکيل بياض مون کي ڏنائين، جنهن ۾ شاگرديءَ جي زماني کان وٺي اڄ جو ڪلام پنهنجن هٿ - اکرن ۾ قلمبند ٿيل اٿس. گهڻو ذخيرو انگريزي ڪتابن جو هو، جن ۾ به گهڻو تعداد فلسفي ۽ سياست جو هو. هن عمر ۾ به ڇهه ڇهه ڪلاڪ مسلسل مطالعي ۾ مصروف رهندو آهي. شال هي سنڌ جو سورهيه سپوت اڃا گهڻي ڄمار مائي، ۽ ان طرح سنڌ جو پنهنجي شخصيت تي فخر قائم رهي!

نموني طور، ”حيدر“ جي ڪلام مان ڪي چيزون پيش ڪريان ٿو. هم او است:

هر شيءِ ۾ حسن تنهنجو، يا رب نظر اچي ٿو،
انڌين اکين جي آڏو، پردو مگر اچي ٿو؛
گلشن ۾ حسن تنهنجو، بلبل کي تنهنجي سودا،
جنهن جي زبان مان دم دم لعل ۽ گهر اچي ٿو.
فاني زمانو:

هر ڪنهن کي هلو آهي هي فاني وطن ڇڏي،
پيارا عزيز دوست ۽ گلشن چمن ڇڏي؛
هن تخت ۽ زمين کي هزارين وڃن ڇڏي،
هرڪو وڃائي وارو وڃي انجمن ڇڏي؛
جڏهن ٿو روح پاڪ معطر بدن ڇڏي،
دنيا ۾ تنهن کي ڪونه گهڙي هڪڙي کن ڇڏي.

الله جو رستو وڏي مشڪل ۾ ڏنم،
مسجد ۾، ٽڪاڻي ۾، نه ديول ۾ ڏنم؛
هت بحث ۽ منطق جو نه ڪچ آهر ضرور،
مولا کي ڏنم جي تر سچيءَ دل ۾ ڏنم.
*

- ليکڪ: ابن الياس سومرو

---

* تماهي ”مهراڻ“ حيدرآباد، سنڌ، ”سوانح حيات نمبر“ 1957ع

”باباءِ سنڌ“ جي سنڌ لاءِ جدوجهد

سنڌ ۾ آسي سيڪڙو آبادي هارين جي رهي ٿي، جيڪي رات ڏينهن، سرديءَ گرميءَ ۾ زمين جو سينو چيري، پاڻ کي بکيو ۽ ننگو رکي به پين لاءِ، رات ڏينهن محنت ۽ مزدوري ڪري ڪين زنده رکن ٿا. اهڙن ماروڙن کي سنڌ جي زميندار، جاگيردار، نواب، پير، مير ۽ سردار هميشه پنهنجو غلام ڪري ڇڏيو هو. اهڙي صورتحال ڏسي، جناب جي. ايم. سيد، جناب عبدالقادر ايم. خان، جناب چينمل پرسرام، جناب جمشيد مهتا، جناب قادر بخش نظاماڻي، جناب نور محمد پليجي ۽ ٻين مخلص رهنماڻن سال 1930ع ۾ سنڌ هاري ڪميٽيءَ جو بنياد وڌو، ۽ اُن وقت جي حالات مطابق آهستي آهستي جماعت جو ڳاڏو هلايو. ان بعد جيئن جيئن ورڪرن جو تعداد وڌندو ويو، تيئن ڪم جي رفتار به اڳتي وڌڻ شروع ڪيو.

ڪامريڊ عبدالقادر ايم. خان، جيڪو ”سنڌ هاري ڪاميٽيءَ“ جو مکيه اڳواڻ هو، انهيءَ مون کي ٻڌايو ته ڪامريڊ حيدر بخش جتوئي، جنهن وقت سرڪاري ملازم هو، تڏهن پنهنجي يگهار مان اسان جي مالي امداد ڪندو رهندو هو. پاڻ چوندو هو ته مان نوڪري ڇڏي، هاري ڪاميٽيءَ ۾ اچي ڪم ڪندس.

”باباءِ سنڌ“ آخر سال 1945ع ۾ ڊپٽي ڪليڪٽريءَ جي عهدي تان استعفيٰ ڏيئي، باقاعديءَ سان ”سنڌ هاري ڪاميٽيءَ“ جو ميمبر ٿيو. کيس شروع ۾ ”سنڌ هاري ڪاميٽيءَ“ جو جنرل سيڪريٽري ڪيو ويو ۽ پوءِ پڇاڙيءَ تائين سنڌ هاري ڪاميٽيءَ جو صدر ٿي رهيو.

”باباءِ سنڌ“ جي هاري ڪاميٽيءَ ۾ اچڻ کان پوءِ جماعت انقلابي رخ اختيار ڪيو، ۽ هارين جي حقن کان سواءِ سنڌ جي هر مسئلي لاءِ جدوجهد شروع ڪري ڏني؛ جنهن جو نتيجو اهو نڪتو، جو ”سنڌ هاري ڪاميٽيءَ“ وڏو مقام حاصل ڪري ورتو.

مان پنهنجي هن مختصر مضمون ۾ چاهيان ٿو، ته ”باباءِ سنڌ“ ۽ سندس هاري ڪارڪن - هارين ۽ سنڌ جي حقن لاءِ جيڪا جدوجهد ڪئي آهي، تڪليفون ۽ مصيبتون سٽيون آهن، انهيءَ جو مختصر خاڪو پيش ڪريان. جيئن اهل سنڌ وارا ڏسن، ته ”باباءِ سنڌ“ ۽ سندس هاري ڪارڪن، سرمائيدارن ۽ زميندارن جي دؤر حڪومت ۾ همت ۽ حوصلي سان ان وقت جي جابر ۽ ظالم حڪومت سان پنهنجي جائز حقن حاصل ڪرڻ خاطر ڪهڙي جدوجهد ڪئي آهي.

هارين لاءِ جدوجهد

سنڌ جي مسڪين هاريءَ تي صدين کان زميندارن، جاگيردارن جو جيڪو بي پناه دٻاءُ هو، انهيءَ کي ختم ڪرڻ، خوف ۽ هراس جو خاتمو آڻڻ ۽ هارين کي پنهنجي جائز حقن کان واقف ڪرڻ لاءِ ”باباءِ سنڌ“ ۽ سندس هاري ڪارڪن، سنڌ جي ڳوٺ ڳوٺ ۾ وڃي هارين سان ڪچهريون شروع ڪري ڏنيون. ڳوٺن ۽ شهرن ۾ هاري جلسن ۽ جلوسن جو سلسلو وڌي پيماني تي شروع ڪري ڏنو ۽ گهر گهر ”هاري حقدار“، ”زمينداري - بربادي“ ۽ ”جيڪو ڪٿي - سو کائي“ جو نعرو عام ڪري ڇڏيو.

1950ع کان اڳ ۾ هارين لاءِ ڪوبه اهڙو قانڊو قانون موجود نه هو، جنهن تحت هاري عدالت مان انصاف حاصل ڪري سگهي. جيڪڏهن ڪو قانون به هو، ته اهو زميندار جو ڏنڊو هو. جيئن چاهي، تيئن هاري تي استعمال ڪري.

”باباءِ سنڌ“ هارين جي لاءِ قانون پاس ڪرائڻ لاءِ تحريڪ شروع ڪئي. قانون جو مسودو (سنڌ ٽيننسي ايڪٽ) تيار ڪري حڪومت سنڌ جي حوالي ڪيو. مگر حڪومت ۽ اسيمبليءَ اندر سڀ جا سڀ وزير ۽ ميمبر - زميندار، جاگيردار، مير ۽ پير هئا، جن انهيءَ پيش ڪيل ايڪٽ کي نظر انداز ڪري ڇڏيو.

اپريل 1950ع ۾ سنڌ اسيمبليءَ جو اجلاس ڪراچيءَ ۾ ٿي رهيو هو. ان وقت سنڌ جو وڏو وزير مسٽر يوسف هارون هو. ڇاڪاڻ ته هو زميندار نه هو، تنهن ڪري هن هارين سان همدردي ڏيکاري. ”باباءِ سنڌ“ سنڌ جي هارين ۽

هاري ڪارڪنن کي 3 اپريل 1950ع تي هڪدم ڪراچيءَ پهچي وڃڻ جو حڪم ڏنو. سنڌ جي ڪنڊڪڙچ مان هزارن جي تعداد ۾ هاري ۽ هاري ڪارڪن ڪراچيءَ پهچي ويا ۽ پروگرام مطابق سنڌ اسيمبليءَ جو جيڪو اجلاس بندر روڊ واري بلڊنگ ۾ ٿي رهيو هو، انهيءَ بلڊنگ جو گهيراڙ ڪيو ۽ محمد ايوب ڪهڙي جو جنازو تيار ڪري عمارت کي چوڌاري پيئي ڦيرايو. هارين اسيمبليءَ بلڊنگ کي اهڙو مضبوط گهيراڙ ڪيو، جو ڪنهن به وزير خواه ميمبر جو نڪرڻ مشڪل ٿي پيو.

”هاري حقدار“ جي نعرن اسيمبليءَ جي ڪارروائي هلائڻ ناممڪن بنائي ڇڏي. حڪومت طرفان فوج ۽ پوليس گهرائي ويئي، مگر هاري رهنمائن ۽ هارين تي ڪوبه اثر نه ٿيو. آخر حڪومت ”باباءِ سنڌ“ ۽ ٻين ڪارڪنن سان اسيمبليءَ ۾ ڳالهائون ڪيون ۽ ”سنڌ ٽيننسي ايڪٽ“ پاس ڪيو. حالانڪ انهيءَ ايڪٽ ۾ هارين جو ڪو وڏو بچاءُ نه ڪيو ويو هو، مگر ايڪٽ ۾ هارين جي حقن جي تحفظ لاءِ به گهڻائي قانون موجود آهن. انهيءَ کان سواءِ سنڌ لاءِ ٻي جيڪا به جدوجهد ڪئي ويئي آهي، اها مختصر هن ريت آهي:

ڪراچيءَ کي سنڌ کان ڌار ڪرڻ

پاڪستان جي اُن وقت جي حاڪمن - ڪراچيءَ کي سنڌ کان جدا ڪري، پاڪستان جي گادي بنائڻ لاءِ ڪوشش ڪئي ۽ آخر ڪراچي - سنڌ کان جدا ڪئي ويئي. مگر سنڌ مان ڪنهن به انهيءَ خلاف آواز نه اٿاريو. ”باباءِ سنڌ“ انهيءَ مسئلي تي احتجاج ڪيو. 31 مئي 1948ع تي رتوديري ضلع لاڙڪاڻي ۾ سنڌ هاري ڪاميٽيءَ جو اسپيشل اجلاس سڏايو، جنهن ۾ هيٺيان تاريخي ٺهراءُ بحال ڪري، حڪومت پاڪستان کي موڪليا ويا.

ٺهراءُ پهريون

سنڌ جا باشندا هاڻي هن يقين تي پهتا آهن، ته ڪراچيءَ جي سوال لاءِ صرف ٻه رستا آهن. يا ته ڪراچي، سنڌ کي واپس ملي، يا ته پاڪستان پنهنجي دارالحڪومت ڪنهن ٻئي پاسي کڻي وڃي.

ٺهراءُ ٻيون

هيءُ اجلاس زوردار لفظن ۾ هن راءِ جو آهي، ته جيڪڏهن حڪومت پاڪستان کي مضبوط ۽ پڪي حڪومت بنائڻي آهي ته ان لاءِ رستو فقط اهو آهي، ته هر هڪ علائقي کي رضامنديءَ ۽ نيڪ نيتيءَ ۽ تعاون جي بنيادن تي ڳنڍيو وڃي. پاڪستان حڪومت، جا آل انڊيا مسلم ليگ جي سن 1940ع واري لاهور جي قرارداد جي بنياد تي حاصل ڪئي ويئي هئي، ۽ جنهن موجب هن علائقي کي خودمختياريءَ ۽ حڪومت جو حق آهي، ان موجب پاڪستان هڪ فيڊرل بنياد تي هلي سگهي ٿو.

سنڌي، پنجابي، بنگالي، بلوچ، پٺاڻ - اهي بين الاقوامي قانون ۽ سياست موجب خاص قوميتون آهن. هر هڪ کي پنهنجو وطن، زبان، ادب، تاريخ، تمدن ۽ روايت آهن، ۽ هر هڪ کي علحده سياسي، معاشي، اقتصادي مسئلا، خواهشون ۽ جذبات آهن. هر هڪ علائقي کي حق آهي، ته ان جو ”حق خود اراديت“ آئين پاڪستان ۾ شامل ڪيو وڃي.

ٺهراءُ ٽيون

هيءُ اجلاس تقاضا ٿو ڪري ته جلد ۾ جلد، هر عاقل ۽ بالغ مرد ۽ عورت کي ووٽ جي حق جي بنياد تي، پاڪستان لاءِ هڪ جمهوري آئين تيار ڪيو وڃي، جنهن موجب 18 سالن جي بالغ کي ووٽ جو حق هجي ۽ تمام حڪومت ۽ قاندي سازيءَ جي واڳ عوام جي هٿ ۾ رهي.

”باباءِ سنڌ“ 13 ڊسمبر 1953ع تي تبديلي ڄام ۾ سنڌ هاري ڪاميٽيءَ جي سالياني اجلاس ۾، پاڪستان اسيمبليءَ طرفان پاس ڪيل آئين خلاف احتجاج ڪيو ۽ هيٺيون ٺهراءُ پاس ڪيو ويو.

ٺهراءُ

هيءُ اجلاس موجوده غير نمائنده دستور ساز اسيمبليءَ جي پاس ڪيل آئين کي متفق طور رد ڪري ٿو، ۽ اهو آئين ڪڏهن به سنڌين ۽ پاڪستانين لاءِ قابل قبول نه آهي.

اسلامي لفظن جي پرڏي ۾ اهڙو دستوري خاڪو ٺاهيو ويو آهي جو ڊڪٽيٽر شاهيءَ ۽ عوام دشمنيءَ سان ڀريو پيو آهي، جنهن جو مقصد فقط اهو

اهي ته موجوده حڪمران، جن هن کي وجود ۾ آندو آهي، اهي هميشه انهيءَ اقتدار تي قائم هجن. سنڌ ۽ پاڪستان جو عوام انهيءَ آئين کي هرگز قبول نه ڪندو.

ون يونٽ خلاف جدوجهد

سنڌ ۽ ٻين صوبن جي علائقائي خودمختياريءَ کي ختم ڪري هڪ يونٽ بنائڻ واريءَ سازش کان ”باباءِ سنڌ“ ڀرپور خبزدار رهيو. سنڌ هاري ڪاميٽيءَ جي ڪيترن اجلاس ۾ انهيءَ سازش خلاف ٺهراءُ پاس ڪرايو. گورنر جنرل غلام محمد جڏهن ڏنڊي ڄڻي زور تي ”ون يونٽ“ جو بل پاس ڪرايو، تنهن وقت کان وٺي ”باباءِ سنڌ“ آرام سان ٽنڊن ڪئي ۽ سنڌ هاري ڪاميٽيءَ جو اجلاس سڏائي اهو تاريخي اعلان ڪيو ته، ”جيستائين ون يونٽ جو خاتمو نه ايندو، تيستائين آرام نه ڪبو.“ هڪ طرف هاري ڪارڪنن کي حڪم ڏنائون ته ون يونٽ خلاف سنڌ ۾ جلسن ۽ جلوسن جو سلسلو جاري رکيو وڃي، ۽ ٻئي طرف پمفليت لکي دنيا وارن کي ڏيکاريو وڃي ته سنڌ سان هيءَ ناحق ڪيو ويو آهي. انهيءَ سلسلي ۾ ”باباءِ سنڌ“ ون يونٽ خلاف ڪيترائي انگريزيءَ ۾ پمفليت لکيا، جنهن ڪري کيس ڪيترائي ڀيرا جيل ۾ بند ڪيو ويو. ٻئي پاسي جڏهن ون يونٽ خلاف نعرو هڻڻ ڏوهه سمجهيو ويندو هو، اهڙي ڪن وقت ۾ سنڌ جي هاري ڪارڪن ڳوٺ ڳوٺ ۾ جلسا جلوس ڪڍي ون يونٽ خلاف آواز بلند ڪيو. آخرڪار ”باباءِ سنڌ“، پنهنجي حياتيءَ ۾ ون يونٽ جو خاتمو ڏنو ۽ پوءِ اسان کان موڪلايو.

ون يونٽ جي سلسلي ۾، سنڌي هاري ڪاميٽيءَ طرفان ”باباءِ سنڌ“ جي صدارت هيٺ 11 نومبر 1954ع تي حيدرآباد ۾ ٿيل اجلاس ۾ هيٺيان ٺهراءُ پاس ڪيا ويا:

ٺهراءُ پهريون

هيءَ اجلاس هن راءِ جو آهي ته سنڌ، بلوچستان ۽ فرنٽيئر علائقن کي ويسٽ پاڪستان جي هڪ يونٽ ۾ ٺاهڻ جو تحرڪ پنجاب جي سرماييدارن ۽ عملدارن طرفان هلايل آهي، ته جيئن ننڍن صوبن جي وسائل، زمين، تجارت

ء نوڪرين تي قبضو ڪيو وڃي.

هيءَ تحريڪ بلڪل ناجائز ۽ نامناسب آهي، جنهن ذريعي پنجاب جي عوام ۽ سنڌ جي عوام ۾ نفرت ۽ عام طرح پاڪستان ۾ اندروني خانہ جنگي جو باعث ٿيندو، جنهن مان خطرناڪ نتيجا لازمي آهن.

سنڌ هزارين سالن کان هڪ خاص تهذيب، زبان ۽ روايتن جي مالڪ آهي. اُن کي پاڪستان ۽ اسلام جي نالي ۾ مٿائڻ ناممڪن ۽ ظالمانہ ڪارروائي ٿيندي. اهڙي ناپاڪ تحريڪ کي سنڌ جو عوام ڪڏهن به قبول نه ڪندو. هيءَ اجلاس مسٽر غلام محمد، گورنر جنرل کي اپيل ٿو ڪري ته هن معاملي کي وڌيڪ چڪتاڻ کان سواءِ ختم ڪري، پاڪستان تي مهرباني ڪري.

نھراء بيو

هن ڪائونسل جو اجلاس سنڌ اسيمبليءَ جي اُنهن ميمبرن تي ناراضگيءَ جو اظهار ٿو ڪري، جو اُنهن ڀنڊوق جي چانو ۾ پوليس ۽ ملٽري کان هيسجي ڪيو آهي. اهو ڪيل فيصلو عوام جو فيصلو نه آهي. ڇاڪاڻ ته سنڌ اسيمبليءَ جي ووٽرن جڏهن انهن ميمبرن کي ووٽ ڏنا هئا، تڏهن انهن جي اڳيان ون يونٽ جو سوال ٿي ڪونه هو. تنهن کان سواءِ اهو فيصلو 1940ع جي لاهور واري تاريخي نھراء جي قطعي خلاف آهي.

”باباءِ سنڌ“ - پاڪستان کان پوءِ سنڌ جي عوام مٿان جيڪي به ظلم، زبردستيون ۽ ناانصافيون ٿينديون رهيون، انهن خلاف قلم کنيو. ڪافي محنت ۽ خرچ ڪري، سنڌ جي سڀني مسئلن تي انگريزي ۾ پمفليت لکيا جن اُن وقت جي حڪومت اندر هڪ قسم جو وڏو ٽرٽلو مچائي ڇڏيو. دوست توڙي دشمن سڀ دادُ ڏيڻ لڳا. مان هتي انهن سڀني پمفلٽن جو اختصار پيش ڪريان ٿو:

(1) ”پاڪستان ۾ جمهوريت يا آمریت؟“ - جلد پهريون

(Democracy or Dictatorship in Pakistan, Vol-1)

تاريخ اشاعت، ڪراچي، 7 آگسٽ 1955ع، صفحا 21

مٿين نالي وارو پمفليت ”باباءِ سنڌ“ اُن وقت قلمبند ڪيو، جنهن

وقت پاڪستان سخت سياسي مونجھاري ۾ مبتلا هو. جمهوريت کي ڪڇڻ لاءِ آمرانه قوتون زور آزما هيون ۽ عام ماڻهن جي جائز حقن جي پوئواري ڪرڻ وارو ڪو ورلي هو.

انهيءَ پمفليت ۾ جمهوريت ۽ آمريت جي چڱائين ۽ اوڻائين بابت تفصيلي ذڪر ڪيو ويو آهي. هن پمفليت لکڻ جو وڏو سبب اهو هو، ته ان وقت عوام کي پيش ايندڙ مشڪلاتن ۽ جمهوريت کي ڪامياب ٿيڻ کان روڪيندڙ طاقتن جو مقابلو ڪيو وڃي. انهيءَ پمفليت ۾ جمهوريت ۽ آمريت جا سڀ پهلو ظاهر ڪري ڏيکاريل آهن ۽ اهو ثابت ڪري ڏيکاريل آهي ته جمهوريت جي ڪري ملڪ ۾ ترقي ۽ خوشحالي اچي سگهي ٿي. ان پمفليت ۾ اولهه پاڪستان جي سڀني صوبن کي زوريءَ ملائي ”ون يونٽ“ بنائڻ واري منصوبي جو تفصيلي ذڪر ڪيل آهي. پمفليت جي آخر ۾ انهيءَ گڏيل بيان جو متن پڻ ڏنو ويو آهي، جيڪو 28 جولاءِ 1955ع تي محترم شيخ عبدالمجيد سنڌي، ”باباءِ سنڌ“ حيدر بخش جتوئي ۽ محمد محمود (عوامي ليگ) جي صحيحن سان جاري ڪيو ويو هو، جنهن ۾ ان وقت جي سنڌ جي وڏي وزير- محمد ايوب ڪهڙي جي ڪرتوتن جو تفصيل سان ذڪر ڪيل آهي.

(2) ”پاڪستان ۾ جمهوريت يا آمريت؟“ - جلد ٻيو

(Democracy or Dictatorship in Pakistan, Vol-II)

(تاريخ اشاعت: ڪراچي 22 آگسٽ 1955ع، صفحا 24)

”باباءِ سنڌ“ - اهو مٿيون پمفليت سنڌ مٿان ون يونٽ جي عذاب مڙهڻ جي خلاف، اعلان جهاد طور لکيو. ان پمفليت ۾ ون يونٽ بل جو تفصيلي جائزو ورتو ويو آهي. گورنر جنرل غلام محمد طرفان 24 آڪٽوبر 1954ع تي آئين ساز اسيمبليءَ کي ٽوڙڻ واري قدم جو تجزيو پڻ ورتو ويو آهي. پمفليت ۾ ڏيکاريو ويو آهي ته سنڌ هر لحاظ کان پنهنجي پيرن تي بيهي سگهڻ جي لائق آهي. انهيءَ جي ايراضي ۽ آبادي دنيا جي ڪيترن ئي ملڪن کان وڌيڪ آهي. پمفليت جي آخر ۾ ون يونٽ مان سنڌ ۽ ٻين صوبن کي پهچندڙ نقصان

جو تفصيلي جائزو ورتو ويو آهي ۽ اُن وقت جي آمرانه حڪمرانن کي چيو ويو آهي، ته انصاف ۽ جمهوريت خاطر ون يونٽ جهڙي غلط منصوبي کي عمل هيٺ نه آڻيو.

(3) "پاڪستان ۾ جمهوريت يا آمريت؟" جلد ٽيون

(Democracy or Dictatorship in Pakistan, Vol-III)

(تاريخ اشاعت: ڪراچي، 10 سيپٽمبر 1955ع، صفحا 28)

مٿين نالي واري پمفليت ۾ ”باباءِ سند“ - ون يونٽ واري بل تي ميان ممتاز محمد دولتان طرفان پيش ڪيل تقريرن ۽ دلائل جو نقطه به نقطه جواب ڏنو آهي ۽ مسٽر دولتان جي لغو دليلن کي نهايت منصفانه طريقي سان غلط ثابت ڪري ڏيکاريو آهي.

انهيءَ پمفليت ۾ محمد ايوب ڪهڙي جي پير علي محمد راشدي جي ون يونٽ جي تائيد ۽ پٺڀرائي ڪرڻ کي سخت اکرن ۾ ننڍيو ويو آهي ۽ اهو ثابت ڪري ڏيکاريو ويو آهي ته هو پنهنجي ذاتي مفاد خاطر سند کي هر وقت قربان ڪرڻ لاءِ تيار آهن.

(4) ”جمهوريت ۽ چيف جسٽس جو انصاف“

(Democracy and Justice of the Chief Justice)

(تاريخ اشاعت: ڪراچي، 25 ڊسمبر 1956ع صفحا 24).

”باباءِ سند“ انهيءَ مٿين نالي وارو پمفليت، پاڪستان فيڊرل ڪورٽ جي چيف جسٽس - مسٽر محمد منير جي انهيءَ تاريخي فيصلو جي خلاف لکيو هو، جنهن مطابق جسٽس منير ان وقت جي گورنر جنرل غلام محمد جي طرفان پاڪستان ۾ جمهوريت جي خاتمي لاءِ مختلف قدم کنيا هئا ۽ جنهن جي پٺڀرائي جسٽس منير پنهنجي فيصلي ۾ ڪئي هئي.

هيءُ اهو دؤر هو، جڏهن گورنر جنرل غلام محمد پاڪستان کي تباهه ڪرڻ خاطر سڀ ليڪا لنگهي ويو هو. آئين ساز اسيمبليءَ کي ٽوڙيو ويو هو. صوبائي ۽ مرڪزي حڪومتون ختم ڪيون ويون هيون. اهڙي غير

قانوني قدم خلاف مولوي تميز الدين، جيڪو ائين ساز اسيمبليءَ جو اسپيڪر هو ۽ هن سنڌ چيف ڪورٽ ۾ رٽ داخل ڪئي هئي، جنهن گورنر جو اهو حڪم رد ڪري ڇڏيو - انهيءَ فيصلي خلاف پاڪستان حڪومت فيڊرل ڪورٽ ۾ اپيل داخل ڪئي، جنهن جو چيف جسٽس محمد منير هو. ۽ هن سنڌ چيف ڪورٽ جو فيصلو رد ڪري، گورنر جنرل جي حڪم کي بحال رکيو. ”باباءِ سنڌ“ هن پمفليت ۾ لکيو آهي ته جيڪڏهن جمهوريت کي پاڪستان ۾ قائم رکڻو آهي، ته پوءِ جمهوريت جي عوام دشمن قوتن کي ضروري نقاب ڪڍڻو پوندو. پاڻ لکي ٿو ته چيف جسٽس پاڪستان وڏي ۾ وڏي عدالت جو سربراھ آهي، ان جي فيصلي خلاف ڪابه وڌيڪ اپيل نٿي ٿي سگهي؛ تنهنڪري مان هن پمفليت ذريعي پنهنجو موقف پاڪستان جي عوامي عدالت اڳيان رکان ٿو، جيڪا آخري وڏي ۾ وڏي طاقتور اپيل جي عدالت آهي.

(5) ”ڇا سنڌي ٻولي ڪراچيءَ ۾ قائم رهندي يا نه؟“

(Shall Sindhi Language stay in Karachi or not?)

(تاريخ اشاعت: 9 جنوري 1957ع، صفحا 18)

هن پمفليت ۾ ”باباءِ سنڌ“ - سنڌي ٻوليءَ جو ڪراچيءَ ۾ مستقبل جي باري ۾ لکيو آهي ۽ ثابت ڪيو ويو آهي ته ان وقت جا حڪمران نه فقط سنڌي ٻوليءَ جي واڌاري ۾ ناخوش هئا، پر سندن مرضي اها هئي ته سنڌي ٻولي هميشه لاءِ پوئتي پيل هجي.

(6) ”سنڌ ۾ زميني ڪٿ جو غير منصفاتي طريقو ڪار“

(Injustice Land Assessment Rates in Sindh)

(تاريخ اشاعت: حيدرآباد، 15 جون 1957ع)

مٿين نالي واري پمفليت ۾ ”باباءِ سنڌ“ - سنڌ جي ضلعن ۾ غير منصفاتي نموني ۾ ڍلن جي بستگيءَ خلاف لکيو آهي. ۽ اهو ثابت ڪري ڏيکاريو آهي، ته سنڌ جي ضلعن ۽ ٻين صوبن جي ضلعن جي مقابلي ۾ ڳريون

ڊلون ورتيون وڃن ٿيون، جنهن ڪري سنڌ جي زراعتي معيشت کي گهڻو نقصان پهتو آهي. خاص ڪري ننڍا ڪاٽيدار تباھ ٿي ويا آهن. سنڌ ۾ رائج ڪيل سلائيڊنگ اسڪيل هيٺ ڍل جي وصوليءَ خلاف تفصيلي انگن اکرن سان بحث ڪيل آهي.

پمفليت ۾ صوبه پنجاب جي زمين جي حالت، پيداوار ۽ پاڻيءَ جي گهٽائيءَ ۽ سنڌ جي زمين جي حالت، پيداوار ۽ پاڻيءَ جي کوٽ جي پيٽ ڪيل آهي ۽ ثابت ڪري ڏيکاريو ويو آهي، ته سنڌ ۾ پاڻيءَ جي کوٽ، زمين جي حالت گهٽ ۽ پيداوار ٿوري هئڻ باوجود به ڍل ۽ پاڻيءَ جي قيمت پنجاب جي آبادگار کان گهٽ ۽ سنڌ جي آبادگار کان ٿورو ڊگھي فصل تي وڌيڪ وصول ڪئي ٿي وڃي.

(7) "سنڌ جون زرعي زمينون ڪنهن کي ملڻ گهرجن؟"

(Lands in Sindh, who should own them.)

(تاريخ اشاعت: 27 جولاءِ 1957ع، صفحا 16)

هن پمفليت ۾ "باباءِ سنڌ" - سنڌ ۾ موجوده زرعي زمين جي مالڪيءَ جي مسئلي تي تبصرو ڪيو آهي ۽ لکيو آهي، ته سنڌ جي اصلي باشندن خاص ڪري بي زمين هارين کي سنڌ جي زرعي زمين کان سازش تحت محروم رکيو ويو آهي، ۽ سرڪاري زمين مان گهڻي ڀاڱو فائدو غير سنڌين کي مليو آهي.

(8) "متروڪ ملڪيت جي ورهاست" - جلد پهريون

(Disposal of Evacuee Property, Vol-1)

(تاريخ اشاعت: ڪراچي 21 فيبروري 1958ع، صفحا 16)

مٿين پمفليت ۾ "باباءِ سنڌ"، هندن جي ڇڏيل زرعي زمين جي الاٽمنٽ بابت بحث ڪيو آهي ۽ مهاجرن جو انهيءَ زمين تي ڪهڙو حق آهي، ان تي پڻ تفصيلي بحث ڪيل آهي. "باباءِ سنڌ" هن پمفليت ۾ حڪومت کي اپيل ڪئي آهي، ته هندن جي زمين تي مقامي هارين جو حق آهي، ۽ زمين انهن کي ڏني وڃي.

(9) "متروڪ ملڪيت جي ورهاست" - جلد ٻيو

(Disposal of Evacuee Property; Vol-2)

(تاريخ اشاعت: ڪراچي، 27 فيبروري 1958ع، صفحا 8)

اٺن صفحن تي مشتمل هن پمفليت ۾ "باباءِ سنڌ" - هندن واري ڇڏيل زرعي زمين جا انگ اکر ڏنا آهن ۽ پهريون جلد ڇپجڻ کان پوءِ جيڪي حالتون پيدا ٿيون، انهن جو جائزو ورتل آهي. ۽ هن پمفليت ۾ شهري متروڪ ملڪيت جو پڻ تفصيل سان ذڪر ڪيل آهي ۽ لڏي ويل هندن ۽ لڏي آيل مهاجر زميندارن جي مالڪيءَ وارن حقن تي بحث ڪيو ويو آهي. ۽ اهو لکيو آهي، ته هندن جي ڇڏيل زمين تي مهاجر زميندارن جو ڪوبه قانوني حق نه آهي.

(10) "سنڌ جي ضلعن ۾ زرعي ٽيڪسن جي وصوليءَ واري عمل ۾ ناانصافي"

(Injustice Land-Taxation in Sindh Districts)

(تاريخ اشاعت: ڪراچي، 1960ع، صفحا 34)

سائيڪلو اسٽائيل ٿيل هن پمفليت کي، جيڪو ايوب خان جي مارشل لا جي دؤر ۾ سنڌ جي زميندارن ۽ آبادگارن سان ٿيندڙ زيادتين خلاف لکيو ويو هو، ايوب خان جي آمرانه حڪومت ضبط ڪيو، ۽ "باباءِ سنڌ" کي ان ڪتابچي لکڻ جي پاداش ۾ مارشل لا جي مختلف قوانين هيٺ گرفتار ڪري، اسپيشل مليٽري ڪورٽ ڪوٺي ۾ ڪيس هلائي سخت پورهي سان ٽي سال جيل جي سزا ڏني ويئي. ان وقت جڏهن ڪنهن شخص کي اها همت ڪانه هئي ته ايوب خان جي مارشل لا خلاف ڪو قدم ته نهيو، پر ڪجهه ڇڻي به سگهي، اهڙي نازڪ وقت ۾ سنڌ جي زميندارن ۽ آبادگارن جي اهم مسئلن ۽ سنڌ جي سرڪاري زمين بابت حق گوئي ۽ انصاف کان ڪم وٺندي، "باباءِ سنڌ" جيڪي تفصيل پيش ڪيا، تنهن جو آمرانه حڪومت وٽ ڪوبه خاطر خواه جواب ڪونه هو. سواءِ ان جي ته انهيءَ حڪومت هن مرد قلندر کي هيسائڻ لاءِ جيل ۾ بند ڪري ڇڏيو. جيل جي تڪليفن "باباءِ سنڌ" کي پنهنجي ارادي ۾ وڌيڪ مضبوط ڪيو ۽ جيل مان نڪرڻ کان پوءِ پاڻ سنڌ جي حقن جي جدوجهد کي اڳ کان اڳرو ڪري ڇڏيو.

(11) "سنڌ جي ڏاکڻي زون ۾ غير منصفافو ٽيڪسن جو نظام" - جلد پهريون ۽ ٻيو

(Higher Land Taxation in Southern Sindh zone, Vol- I & II)

(تاريخ اشاعت: حيدرآباد 3 نومبر ۽ 20 نومبر 1966ع، ڪُل صفحا 48)

مٿين ٻنهي پمفليٽن ۾ "باباءِ سنڌ"، سنڌ جي سمورن ٽيڪسن جو جائزو ورتو آهي. هن پنهنجي پاڙيسري صوبه پنجاب ۾ وڃي، هر هڪ ضلعي جا انگ اکر وڌي ۽ محنت سان هٿ ڪيا ۽ سرڪاري انگن اکرن مان ثابت ڪري ڏيکاريو، ته سنڌ اندر مختلف زرعي ٽيڪس، پنجاب جي ضلعن کان ٻيڻا ۽ ڪن حالتن ۾ ٿيڻا وصول ڪيا ٿا وڃن. پمفليت جي پهرين حصي ۾ سال 1954ع کان 1966ع تائين سنڌ اندر لئنڊ روينيو، واٽر ريت ۽ ٻين وصول ٿيندڙ ٽيڪسن جا تفصيل ڏنل آهن. 1958ع ۾ مارشل لا حڪومت ۽ ون يونٽ حڪومت طرفان سنڌ ۾ وري وڌيڪ ٽيڪس وڌايا ويا، تن جو پڻ جائزو ورتل آهي.

هنن ٻنهي پمفليٽن ۾ پنجاب ۽ سنڌ جي سڀني ضلعن جي في ايڪڙ پيداوار ۽ لئنڊ روينيو، واٽر ريت ۽ ٻين وصول ٿيندڙ سڀني ٽيڪسن جو چارٽر (نقشو) ڇپيل آهي.

پمفليت جي ٻئي جلد ۾، ان وقت جي ويسٽ پاڪستان اسيمبليءَ ۾ سنڌ جي سڀني ميمبرن هن پمفليت جي تائيد ۾ صحيحون ڪيون آهن، جنهن جي فوٽو ڪاپي به شامل ڪيل آهي.

(12) "گڊو بيراج جي رياستي زرعي زمين جي ورهاست"

(Disposal of Guddu Barrage State Land)

(تاريخ اشاعت: سکر 4 اپريل 1957ع، صفحا 12).

"باباءِ سنڌ" مٿئين پمفليت ۾ سنڌ جي هارين جي حالت جو ذڪر ڪيو آهي. سندس قول آهي، ته ملڪ ۾ اڪثريت هارين جي آهي، زمين جو اصل مالڪ هاري آهي، مگر هنن کي هميشه نظر انداز ڪيو ويو آهي.

هن پمفليت ۾ لکيو ويو آهي ته پيرزاده عبدالستار جڏهن سنڌ جو وزيراعليٰ هو تڏهن هن انجام ڪيو هو، ته بيراج جي 6- لک ايڪڙ زمين مقامي

هارين کي ڏني ويندي. مگر گورنر جنرل غلام محمد ”ون يونٽ“ زوريءَ مڙهي، سنڌ جو وزير اعليٰ - مسٽر ايوب خان ڪهڙي کي ڪري ڇڏيو، جنهن هارين کي زمين ڏيڻ کان انڪار ڪري ڇڏيو. پمفليت ۾ ”باباءِ سنڌ“ لکيو آهي، ته اهڙيءَ حالت ۾ لاهور سرڪار کان اُميد ڪرڻ ته زمين سنڌ جي هارين کي ملندي، اها ڳالهه بلڪل ناممڪن هئي.

پمفليت ۾ ڪيترن ليڊرن جون اسيمبليءَ ۾ ڪيل تقريرن جا حوالا ڏنل آهن، جن ۾ هنن چيو هو ته سنڌ جي سرڪاري زمين تي پهريائين حق اُتي جي هارين جو آهي، مگر اڳتي هلي هو سڀ ڦري ويا.

”باباءِ سنڌ“، هن پمفليت ۾ گڏو بئراج جي زمين جا انگ اکر پيش ڪيا آهن ۽ اُهي سمورا تفصيل شايع ڪيا آهن، جن کي اُها زمين ڏني ويئي آهي، هن اهو پڻ ڏيکاريو آهي ته بئراج جي زمين مان چاليهه سيڪڙي کان به گهٽ زمين مقامي بي زمين هارين کي ڏنل آهي، جڏهن ته ٻي زمين سول ۽ فوجي عملدارن ۽ قبائلي سيٽلرن ۽ عام نيلام ۽ ٻين مختلف اسڪيمن هيٺ نيڪال ڪئي ويئي آهي.

(13) ”مڪي ڍنڍ جي علائقي مان مقامي آباديءَ جي زبردستي لڏپلاڻ بند ڪريو“

(Stop Ejectment of Population from Mukhi Dhandh Area)

(تاريخ اشاعت: حيدرآباد 20 ڊسمبر 1967ع، صفحا 16)

”باباءِ سنڌ“ هيءَ پمفليت مڪي ڍنڍ ايراضيءَ جي هارين مٿان ٿيندڙ ظلم کان متاثر ٿي لکيو هو. ”باباءِ سنڌ“ پاڻ ۽ پنهنجي رفيقن سان گڏ جڏهن مڪي ڍنڍ ايراضيءَ ۾ وڃڻ لاءِ پروگرام تي سانگهڙ پهتو، تڏهن انهيءَ ڏينهن قلم 144 لڳايو ويو. ”باباءِ سنڌ“ ڪابه پرواهه نه ڪئي ۽ سرزمين تي پهتو، جتي هزارين هارين سندن شاندار استقبال ڪيو ۽ پنهنجون تڪليفون لکت ۾ ڏنيون. شڪايت ڪندڙ هاري گهڻي ڀاڱي سڀ پير صاحب پاڳاري جا مريد ڄڻ هئا.

حر هارين - ”باباءِ سنڌ“ کي ٻڌايو ته اسان جون اصلي زمينون ته بي

قاعدي ٻين کي تقسيم ڪيون ويون آهن، پر هاڻي اسان جا گهر زبردستيءَ ٽريڪٽرن سان ڏاهي، جيلن ۾ بند ڪرائي، اٻائڻ ڳوٺن مان به لڏايو ٿو وڃي. ”باباءِ سنڌ“ هارين سان گڏ وڃي ڪيترين بهرزمينون پڻ ڏنيون ۽ سڀ تفصيل تيار ڪري، حيدرآباد پهچڻ شرط مٿيون پمفليت لکيو. ڪتاب ڇپجي جڏهن هاري آفيس ۾ پهتو، ته 11- بجي رات جو لاهور سرڪار جي وارت تي ”باباءِ سنڌ“ کي گرفتار ڪري، مچ جيل موڪليو ويو.

”باباءِ سنڌ“ هن پمفليت ۾ مکي ڍنڍ جي زمين جي سڃي تاريخ بيان ڪئي آهي. زمين جي ايراضي، جا اٽڪل پنج لک ايڪڙ ٿيندي، انهيءَ متعلق لکيو آهي ته انهيءَ زمين جا اصلي مالڪ حُر هاري آهن. انگريزن بي سبب اُهي زمينون ضبط ڪري ڇڏيون هيون.

”باباءِ سنڌ“ پمفليت ۾ لکيو آهي ته پاڪستان ٿيڻ کان پوءِ اها ڪافي اُميد هئي، ته مکيءَ جي زمين وري اصلي مالڪن کي واپس ڏني ويندي، مگر انهيءَ جي بجاءِ اُها ضبط ٿيل زمين فوجين، قبائيلن ۽ سرڪاري عملدارن کي الاڻمت ڪري ڏني ۽ لکين روپيا خرچ ڪري، هنن کي زمين آباديءَ لائق بنائي ڏني ويئي. ”باباءِ سنڌ“ لکيو آهي ته هيءُ مکيءَ جي اصلي رهواسين سان ظلم ۽ ناانصافي آهي ۽ مطالبو ڪيو آهي ته هنن سان انصاف وارو سلوڪ اختيار ڪري، اُهي سڀ زمينون اصلي مالڪن جي حوالي ڪيون وڃن ۽ هنن کي پنهنجي زمين ۽ گهرن تان ڪنهن به حالت ۾ بي دخل نه ڪيو وڃي. انهيءَ پمفليت ۾ مکي علائقي جي ڳوٺن جا نالا ۽ انهيءَ ۾ رهندڙ ماڻهن جي آدمشماريءَ جا انگ اکر پڻ ڏنا ويا آهن.

(14) ”ون يونٽ ٽوڙي سنڌ، بلوچستان ۽ پختونستان جي حق اختيار تي بحال ڪئي وڃي.“

(Break up One-Unit Restorful Provincial Autonomy to Sindh,
Balochistan and Pakhtoonistan)

(تاريخ اشاعت: حيدرآباد، 14 مارچ 1969ع)

9 مارچ 1969ع تي حيدرآباد ۾ جناب منخدوم محمد زمان ’طالب الموليٰ‘ صاحب جي ڪنٽونمينٽ واري بنگلي تي ”ون يونٽ“ خلاف سنڌ

جي قومي ۽ صوبائي اسيمبليءَ جي ميمبرن، عوامي رهنماڻن ۽ قومي ڪارڪنن ۽ دانشورن جو ڪنوينشن جناب شيخ عبدالحميد سنڌيءَ جي صدارت هيٺ گڏ ٿيو. انهيءَ موقعي تي ”باباءِ سنڌ“ هڪ بل تيار ڪري آيو، جنهن تي اُن وقت موجوده قومي اسيمبليءَ جي ميمبرن - جناب مخدوم محمد زمان صاحب، جناب عبدالحميد جتوئي، جناب غلام مصطفيٰ جتوئي، جناب خان بهادر غلام محمد وساڻ، جناب مير اعجاز خان ٽالپر ۽ جناب صادق علي ميمڻ صحيحون ڪري، بل کي قانوني شڪل ڏني.

”باباءِ سنڌ“ اهو صحيحن ڪيل بل قومي اسيمبليءَ جي سيڪريٽريءَ کي ڏياري موڪليو. انهيءَ بل ۾ سيڪريٽري کي لکيو ويو هو، ته ايندڙ قومي اسيمبليءَ جي اجلاس ۾ هيءُ بل ايجنڊا تي رکيو وڃي.

”باباءِ سنڌ“، انهيءَ بل جو پمفلٽ ڇپايو، جنهن ۾ قومي اسيمبليءَ جي ميمبرن جي صحيحن جي فوٽو ڪاپيءَ سان گڏ اجلاس ۾ پيا جيڪي عوامي رهنما گڏ ٿيا هئا، انهن جي صحيحن جي فوٽو ڪاپي به شامل ڪيل آهي. قومي اسيمبليءَ جي سيڪريٽري ون يونٽ خلاف موڪليل اهو بل قومي اسيمبليءَ جي اجلاس جي ايجنڊا تي رکيو، مگر جلد ئي صدر يحيٰ خان ”ون يونٽ“ جي خاتمي جو اعلان ڪري ڇڏيو.

سنڌ هاري ڪاميٽيءَ جو تاريخي پڌرنامو

(حيدرآباد، 12 نومبر 1967ع)

صدر ايوب جي آمرانه حڪومت 1958ع ۾ پاڪستان جي سڀني سياسي جماعتن سان گڏ سنڌ هاري ڪاميٽي تي پڻ مارشل لا هيٺ بندش وڌي. ”باباءِ سنڌ“ ۽ ڪيترن هاري ورڪرن کي گرفتار ڪري، جيل ۾ بند رکيو ۽ سنڌ هاري ڪاميٽيءَ جي مرڪزي آفيس ۽ سنڌ ۾ ٻين سڀني هاري آفيسن کي سيل مهر ڪري ڇڏيو.

جڏهن سڀني سياسي جماعتن سان گڏ سنڌ هاري ڪاميٽيءَ تان بندش لڌي ويئي. تڏهن ”باباءِ سنڌ“ - سنڌ جي هارين، دانشورن، هاري ڪارڪنن کي حيدرآباد ۾ 12 نومبر 1967ع تي اچڻ جو سڏ ڏنو.

”باباءِ سنڌ“ جي انهيءَ سڏ - ”ون يونٽ“ حڪومت کي ڏکائي ڇڏيو. هر طرحين جون ڪوششون ڪيون ويون، ته اهو ٽينڊر ڪنوئشن ڪامياب نه ٿئي. پرمٽ (Permit) ڏيڻ کان به تڏياو پئي ويو. ”باباءِ سنڌ“ ۽ سندس رفيقن - ڪنوئشن کي ڪامياب ڪرڻ لاءِ پنهنجو تحرڪ جاري رکيو.

12- نومبر 1967ع جو ڏينهن حيدرآباد جي تاريخ ۾ وڏو يادگار ڏينهن رهندو. سنڌ جي ڪنڊڪڙڇ مان هزارين هاري ۽ عوامي ڪارڪن ڪنوئشن ۾ اچي شريڪ ٿيا. ڪنوئشن جو اجلاس نواب زاهد علي خان جي بنگلي اڳيان واري ميدان تي شاندار پنڊال ۾ شروع ڪيو ويو.

حيدرآباد جا رستا سنڌ جي ماروٽڙن، جهانگيڙن جي روايتي سنڌي لباس اچو پٽڪو، اجرڪ، شلوار سان تڻتار نظر اچي رهيا هئا. هيترن اڻاڻه هارين جي حيدرآباد ۾ اچڻ، شهر ۾ ٿرڻو پيدا ڪري ڇڏيو. ويتر جو سڀني هارين ۽ ڪارڪنن جي سڀني تي ”هاري حقدار“ ۽ ”جيئي سنڌ“ جا بيجز لڳل هئا، تنهن شهرين کي منجهائي وڌو ته هيءَ وري ڪهڙي مصيبت اچي شهر

تي نازل ٿي آهي! سنڌ هاري ڪاميٽيءَ جي صدر جي حيثيت ۾، ”باباءِ سنڌ“ هن عظيم الشان اجلاس جي صدارت ڪئي ۽ انهيءَ تاريخي اجتماع ۾ سنڌ هاري ڪاميٽيءَ طرفان هيٺيون پڌرنامو پڙهيو، جو ڪنوينشن ۾ بحال ڪيو ويو. اهو پڌرنامو هن ريت آهي.

پڌرنامو

بنيادي حقوق

- * حڪومت جو نظام جمهوري اصولن تي هلايو وڃي ۽ آمريت جي هراثر کي ختم ڪيو وڃي، انهيءَ مقصد حاصل ڪرڻ لاءِ؛
- * قومي اسيمبليءَ جا ۽ هر علائقائي اسيمبلي جا نمائندا ۽ صدر مملڪت، سڌيءَ طرح ۽ عام بالغ راءِ جي بنياد تي چونڊيا وڃن.
- * عوام جي نمائندن مان ئي وزارتون ٺاهيون وڃن ۽ حڪومت جي تمام طاقت ۽ فيصلا (بحيت جي اختيارن سميت) انهن جي هٿ ۾ هجن.
- * ”ون يونٽ“ کي ٽوڙي، سنڌ (ڪراچي سميت)، بلوچستان، سرحد ۽ پنجاب جي صوبائي حيثيت کي وري قائم ڪيو وڃي. ڪشمير لاءِ به اهو ئي وعدو ڏنو وڃي ۽ پورو ڪيو وڃي.

سرڪاري زمينن جو نيڪال

- * سڀ سرڪاري زمينون، بي زمين هارين کي مقرر ۽ مناسب مالڪائي سان آسان قسطن تي ۽ بنا وياج جي ڏنيون وڃن. انهن زمينن جو عام نيلام قطعي بند ڪيو وڃي.
- * سکر بيراج، ڪوٽڙي بيراج ۽ گڊو بيراج جي زمين تي مهاڳيدارن، خاص موڪل جي حقن وارن، نوبت ضبط، دريا خوردي وارن جا حق سختيءَ سان محفوظ رکيا وڃن ۽ اهي زمينون نيلام نه ڪيون وڃن.
- * مکي ڍنڍ جون زمينون مقامي هارين کي ڏنيون وڃن ۽ انهن کي ڪنهن به حالت ۾ بي دخل نه ڪيو وڃي. جن هارين کان زمينون ڪسيون ويون آهن، اهي انهن کي واپس ڏنيون وڃن.
- * عمديون زمينون عملدارن کي ۽ نيلام رستي ۽ مختلف اسڪيمن جي نموني

۽ بهاني سان سرمائيدارن کي ڏنيون وڃن ٿيون ۽ ساديون بچيل زمينون هارين کي آڇيون وڃن ٿيون، اها غلط پاليسي آهي. عمدين زمين تي پهريون حق مڪاني هارين جو تسليم ڪيو وڃي.

* لاڙ ۽ ڪاري ڇاڻ ۾ جن کاتيدارن جون زمينون ڪوٽڙي بيراج نڪرڻ سبب آباديءَ کان خارج ٿي ويون آهن، انهن کاتيدارن کي عيوضي ۾ سٺيون آباديءَ لائق زمينون ڏنيون وڃن.

مترڪ زرعي زمينن جو نيڪال

* جن مقامي ۽ مهاجر الائي هارين کان زمينون ڪسيون ويون آهن، انهن کي سرڪاري زمينون ڏيئي ورسايو وڃي ۽ انهن جو حق ٻين هارين کان مٿي رکيو وڃي.

* هيٺڙو ويهن سالن کان پوءِ الائي هارين کان زوريءَ ”ليس مني“ وصول ڪئي وڃي ٿي، جو بلڪل ظلم آهي. گهڻين حالتن ۾ تپيدارن بروت وصول ڪئي هئي ۽ ڪيترن حالتن ۾ مقامي زميندارن ۽ ڪامورن گڏجي هندن جو حصو پڻ کنيو هو ۽ هارين کي رڳو هارپ نصيب ٿي هئي. ليس منيءَ جي وصولي بند ڪئي وڃي ۽ حساب تان لاهي ڇڏجي.

* باقي بچيل مترڪ زرعي زمينون مقامي هارين، ننڍن مهاڳيدارن ۽ کاتيدارن کي ٻين سرڪاري زمينن وانگر ڏنيون وڃن.

زرعي سڌارا

* زرعي سڌارن جو صحيح طريقو اهو هو، ته وڏن زميندارن ۽ جاگيردارن کان ورتل زمينون معمولي مالڪاڻي تي مقامي هارين کي ڏنيون وڃن ها، مگر ائين نه ڪيو ويو آهي ۽ هارين کان تمام گهڻا مالڪاڻا ورتا وڃن ٿا. مثلاً: چانڊيه جاگير (ضلع لاڙڪاڻي) ۾ خشڪ پوک لاءِ ٻه في ايڪڙ 450 روپيا ورتا ويا آهن، حالانڪ ساڳئي قسم جي بيراج جي سرڪاري زمين تي ايڪڙ 200 روپيا مالڪاڻو مقرر آهي. انهن زمينن لاءِ پاڻي به ميسر ڪيو ويو آهي. اهڙيءَ حالت ۾ مالڪاڻو ڏيڻ، هارين لاءِ مشڪل ۽ محال مسئلو بڻجي ويو آهي. روينيو عملدار- مالڪاڻو ضبط ڪري سان وصول ڪري رهيا آهن. هن لاءِ هيٺيون تجويزون عمل ۾ آنديون وڃن.

* مالڪاڻو گهٽايو وڃي ۽ قسطن نئين سر بست ڪيون وڃن. جتي واهن جو پاڻي مهيا نه ڪيو ويو آهي، اُتي قسطن مهلت هيٺ رهن. مالڪاڻي جي وصوليءَ لاءِ ضبطين جي ڪارروائيءَ بند ڪئي وڃي.

* وڌيڪ وڌ زمينداريءَ جي حد 15000 پيداواري يونٽ هئڻ گهرجي.

ڇلن جي شرح

* زرعي ڍلون انڪم ٽيڪس جي اصولن تي بست ڪيون وڃن ۽ ڇهه هزار روپين کان گهٽ سالياني زرعي پيداوار تي ڪابه ڍل نه وجهڻ گهرجي.

* 6- ايڪڙ ساريال زمين ۽ 34 ايڪڙ خشڪ پوک تي ڍل معاف ڪئي وڃي. انهن ڪاتيدارن کان فقط آڀيانو ورتو وڃي، جو واهن جي پاڻيءَ جي اصلي خرچ مطابق هجي.

* ڍل ۽ آڀياني جو مقدار ڪنهن به صورت ۾ ڪاتيدارن جي صافي بچت جي چوٿين پتي کان وڌيڪ نه هجي.

سنڌين لاءِ سيڪاري نوڪريون

* ”ون يونٽ“ حڪومت ۾ سڀني کاتن جي سنڌي عملدارن جي حق تلفي ڪئي وئي آهي. لائق ۽ ايماندار عملدارن کي پڪو نٿو ڪيو وڃي. انهن جا اضافا روڪيا ويا آهن ۽ اڻ آزمودگار نوجوان عملدار انهن جي مٿان رکيا وڃن ٿا، جن مان گهڻا ٿوري وقت جي نوڪري ۾ ئي رشوت خوريءَ کان مشهور ٿي ويا آهن.

* نيم سرڪاري ادارن ۾، جن جو تعداد ٽيهارو آهي. ريلوي، واڀڊا، اي. ڊي. سي، وغيره وغيره انهن ۾ سنڌين جي نمائندگي سنڌ اندر دفترن ۾ حبه نه جي برابر آهي ايسٽائين جو ڪلارڪن ۽ پٽيوائن جون جايون به ٻاهرين ماڻهن سان ڀريون وڃن ٿيون.

* بورڊ آف روينيو جهڙي اهم اداري ۾ هڪ به سنڌي ميمبر ڪونهي:

* ”ون يونٽ“ سيڪريٽريٽ ۾ 1956ع ۾ اٽڪل ڇهه سؤ سنڌي ڪلارڪ ۽ پٽيوالا هئا. هاڻي انهن جو تعداد هڪ سؤ کان به گهٽجي ويو آهي. نئين ڀرتين ۾ سنڌين لاءِ ڪابه اُميد ڪانهي.

سنڌي زبان

- * سنڌي زبان کي سنڌ ۾ سرڪاري زبان ڪري تسليم ڪيو وڃي.
- * سنڌ ۽ ڪراچي يونيورسٽيءَ ۾، جن شاگردن جي مادري زبان سنڌي ناهي، انهن لاءِ سنڌي زبان کي لازمي ثانوي زبان جو درجو ڏنو وڃي.
- * سڀني امتحانن ۾ (اعليٰ ملازمتن جي امتحانن سميت) پيپرن جو سنڌي ۾ جواب ڏيڻ تسليم ڪيو وڃي.
- * سنڌ اندر سڀني عملدارن لاءِ سنڌي سمجهڻ ۽ لکڻ لازمي قرار ڏنو وڃي.

مزدورن جادق

- * مزدورن جا جي حق، بين الاقوامي مزدور اداري تسليم ڪيا آهن ۽ پاڪستان به ان اداري جو رڪن آهي. سي حق پاڪستان جي مزدورن کي ڏنا وڃن. مزدورن جي هڙتال جو حق تسليم ڪيو وڃي ۽ انهن جي لاءِ علاج، رهڻ ۽ موڪلڻ جون سهوليتون مهيا ڪيون وڃن. مزدورن خلاف ڊفينس آف پاڪستان ايڪٽ ۽ رولن جي استعمال سان سرماييدار طبقي جي طرفداري بند ڪئي وڃي. پاڪستان جي ڪارخانن ۽ ملڪي پيداوار جا حقيقي معيار مزدور ۽ هاري آهن.

شاگردن جا مسئلا

- * يونيورسٽي آرڊيننس ختم ڪري، شاگردن لاءِ گهٽ فين جون سهوليتون مهيا ڪيون وڃن ۽ انهن کي اهي جمهوري آزاديون ڏنيون وڃن، جي آزاد ملڪن جي ڪاليجن ۾ تسليم شده آهن. انهيءَ ۾ ٽي هن قوم جي دولت، اڀرندڙ طاقت ۽ آئينده نسلن جي ترقيءَ جو مدار آهي.
- * سنڌي شاگردن لاءِ سنڌ اندر زرعي، ميڊيڪل، انجنيئرنگ ڪاليجن ۽ پاليتيڪنڪ انسٽيٽيوٽ ۾ داخلائون محدود رکيون ويون آهن ۽ سنڌ کان ٻاهر ڪاليجن ۾ سنڌين لاءِ داخلائون قريب قريب بند آهن. سنڌ جهڙي پئتي پيل علائقي سان هيءَ برتاءُ بي نانصافي جي برابر آهي.

متفرق انتظامي مسئلا

- * رشوت ايترو ته زور وٺي ويئي آهي، جو ان کي گهٽائڻ لاءِ تمام سخت قدم

جي ضرورت آهي. وڏن عملدارن کي رشوت جي ڏوه لاءِ ملڪ نيڪالي يا ڪاري پاڻي قيد جي سزا ڏني وڃي ۽ انهن جون ملڪيتون ضبط ڪيون وڃن.

* اناج جي وڪري لاءِ سرڪاري مارڪيٽ ۾ ڊيپو ڪوليا وڃن، جيئن هارين ۽ کاتيدارن کي سنئون سڌيون پوريون قيمتون ملن ۽ عوام کي اناج مناسب اگهن تي ملي سگهي.

* عمدہ بچ، ڪيميائي پاڻ، جديد زرعي اوزارن ۽ ٽريڪٽرن جون سهوليتون هارين ۽ ننڍن کاتيدارن کي تقاوي قرضن جي ذريعي ڏنيون وڃن.

* واهن جي کاتين جا نيڪا مقامي کاتيدارن کي مقرر اگهن تي ڏنا وڃن، ته جيئن هو پنهنجي فائدي خاطر کاتيون پوريءَ طرح کڻائين ۽ پاڻي وڌائين. ٻاهريان نيڪيدار- عملدارن سان گڏجي گهوڙيون هڻن ٿا ۽ ڪم پورو نٿا ڪن.

* سنڌ رجمنٽ قائم ڪري، سنڌين لاءِ وڏي پيماني تي فوجي تربيت جو انتظام ڪيو وڃي ۽ ملڪ جي بچاءُ ۾ سنڌين کي به موقعو ڏنو وڃي.

عرض ۽ اعلان

* مٿيان مطالبو نه فقط هارين جا، پر قوم جي تمام عوام جي ترجماني ڪن ٿا. * سنڌ جا ماڻهو چاهين، ته هو انهن کي آئيني طريقن سان عملي جامو پهراڻي سگهن ٿا.

* انسان ذات انهيءَ مرحلي تي پهتي آهي، جو پاڪستان هجي يا آمريڪا- ڪٿي به ڪيڏو به جابر حاڪم هجي، ته به هو عوام جي آواز ۽ مطالبن کي نظر انداز نه ٿو ڪري سگهي.

* سنڌي هر وطنو! هاريو! مزدورو! کاتيدارو! اديبو! شاعرو! تاجرو! طالب علمو! هيءُ اوهان کي صدا ۽ عام آهي! اچو ته منظم ٿي پنهنجا حق حاصل ڪريو! اهو ڏينهن ڏور نه آهي، جو اسان پنهنجي منزل مقصود تي پهچي وينداسون.

”باباءِ سنڌ“ هڪ عظيم انقلابي شاعر

”باباءِ سنڌ“، پنهنجن ۽ پراڻن هٿان سنڌ مٿان ٿيل ظم ۽ بي انصافي کان متاثر ٿي، ڪيترائي نظم لکيا ۽ ڇپائي سنڌ جي عوام تائين پهچايا. ”باباءِ سنڌ“ - سياسي اڳواڻ ۽ اديب سان گڏ هڪ عظيم انقلابي شاعر پڻ هو. انهيءَ سلسلي ۾، جناب مولانا غلام محمد گرامي صاحب جن جو ”باباءِ سنڌ“ جي شاعرانه زندگيءَ تي لکيل تمهيد ۽ تعارف پيش ڪجي ٿو:

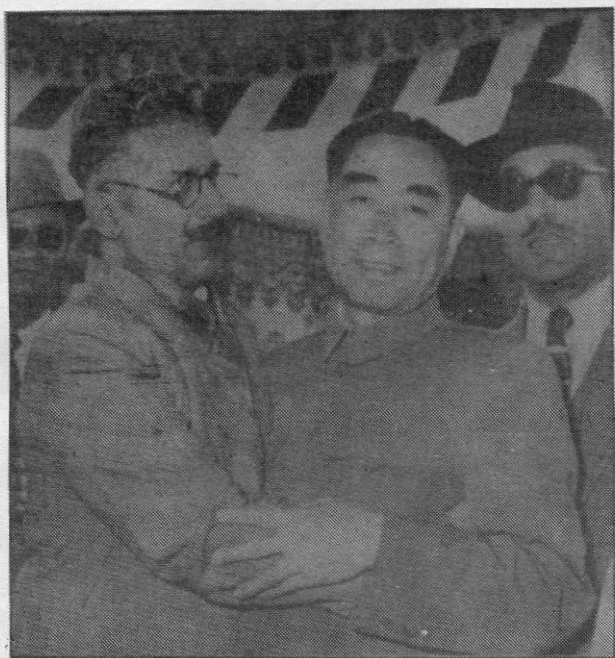
”شاعري انسانيت جي ضمير آواز آهي.“ اهو ضمير جو آواز، هميشه بلند رهندو آيو آهي ۽ بلند رهندو ايندو. شاعري انساني تهذيب جي حسن ۽ جمال کي وڌائي ٿي. تخيل جي شمع فروزان، اوندھ ۽ اندڪار جي دنيا ۾ آب حيات کي ڳولي ٿي. شاعري انسان جي دٻيل ۽ گهٽيل جذبات کي اظهار جي قوت ڏئي ٿي ۽ قوتِ اظهار کي تلوارِ آبدار وانگر پاڻي پياري ٿي. شاعري هڪ زخم خورده روح جي آھ ۽ فرياد آهي، پر بين مجروح ۽ بيمار روحن لاءِ دوا دارون آهي. شاعري جگر جو خون آهي، جنهن سان علم ۽ فڪر جي باغ جي گلن ۽ ڦلن جي تازگي حسن بندي واپسته آهي. تڏهن ته شاعريءَ کي پيغمبريءَ جو جزو چيو ويو آهي. ٿورن لفظن ۾: شاعري حقي جي ڳولڻو آهي ۽ باطل کان بيزار آهي، جنهن کي جاهل پنهنجي نادانيءَ جي ڪري ڪفر ۽ گمراهي ٿا سڏين - جاهلان ڪفر داننداز خري! - ”شاعر - ”عاشق زهر پياڪ“ آهي، وه ڏسي پيو وهسي ۽ خوش ٿئي. شاعر ان ڪري ٿو زهر پيئي جيئن ڪنهن ٻئي معصوم ۽ مظلوم کي ڪٿي زهر نه پيئڻو پوي! اگر ڪو کيس اهو يقين ڏياري ته ساريءَ دنيا جو زهر هڪ ئي پيري ختم ڪرڻو آهي، پر ڪو ٻيو ڪوئي لاءِ تيار نه آهي ته پوءِ شاعر ائين ڪرڻ لاءِ تيار آهي. هو چوندو ته، ”اهو سمورو زهر مان ئي ٿو پيئان.“ اصل هڪ قطرو به نه بچائيندو! شاعر هر دؤر ۾، هر روپ ۾ موجود آهي. سقراط به آهي، ته عيسيٰ به آهي، ته حسين به آهي. ”زهر جو پيالو ۽ صليب ۽ دشتِ ڪربلا“ - شاعر سان لازم ملزوم آهن.

شاعر هر دؤر ۾ هر حق ۽ باطل جي ڪشمڪش جي سلسلي ۾ ڪيڏارو ٿو ڳائي، صليب تي ٿو سواري ڪري، يا سوريءَ کي ٿو سينگاري. شاعر هميشه صليب جي سايي ۾، سوريءَ تي ”منصور“ وانگر ٿو چڙهي، ته ڪڏهن ”سرمڊ“ وانگر ته تيغ ٿورهي، ۽ ڪڏهن ڪريلا ۾ ڪُسن قبول ٿو ڪري، پر هر حال ۾ حق پسندانہ نظريہ سان وابستہ هوندو. باطل تي ڦٽڪار وجهندي، ڪُسي ويندو، پر پڙڪ ٻاهر نہ ڪيندو.

- ”باباءِ سنڌ“ حيدر بخش جتوئي، سنڌ جو منصور ۽ سرمڊ هو، جنهن سوريءَ کي سينگارو، باطل کي للڪاريو، ظلم ۽ تشدد جي خلاف مقابلو جوڻيو. سنڌ جي ادبي تاريخ ۾ هيءُ پهريون شاعر آهي، جنهن روايتي شاعريءَ کان منهن موڙي، جديد شاعريءَ جو بنياد وڌو ۽ انقلابي شاعريءَ جو آغاز ڪيائين. سنڌ جي مظلوما ته حال تي رجز خواني ڪيائين. سنڌ کي پيڙهيندڙ طاقتن کي نغاري جي چوٽ تي للڪاريائين. هارين ۽ مزدورن جي ڪسمپرسيءَ تي ڳوڙها ڳاڙيائين. سنڌ کي ”جيجل ۽ مٺي ماءُ“ سڏيائين ۽ ان لاءِ جيل کائڻيائين. آخر ان ئي راه ۾ پهچي پساهه پورا ڪيائين. گویا هيءُ ئي سنڌي شاعر پنهنجي مقصد ۾ ڪامياب ٿيو.

- ليکڪ: غلام حسين سومرو

سنڌ هاري ڪاميٽي حيدرآباد، طرفان سن 1973ع ۾ ڇپايل سووينئر ”باباءِ سنڌ جي سنڌ لاءِ جدوجهد جو تاريخي ۽ معلوماتي جائزو“ تان ورتل.

ڪامريڊ حيدر بخش جتوئي جي 1956ع ۾ چين جي
اڳوڻي صدر چو اين لاءِ سان گڏ تصوير.

سنڌ جو عظيم قومپرست ڪمپونست

اسان جا سڀ کان وڌيڪ ڀروسا جوڳا ساٿي هاريو، مزدورو، شاگردو، اديبو ۽ دانشورو ”جيئي پورهيت سنڌ“

ساٿيو! اسان سڀ هڪ ٻئي جا ڏاڏا ٿورائتا آهيون، جو هتي اچي ڪامريڊ حيدر بخش جتوئيءَ جي چوڏهين ورسيءَ کي چار چنڊ لاتا اٿئون. ڪامريڊ حيدر بخش جتوئيءَ جهڙي عظيم انسان جي هيلوڪي ورسي، هڪڙي اهڙي هنڌ تي ملهائي پئي وڃي، جتان کان رڳو ڪجهه فرلانگن جي پنڌ تي، سنڌ جي سڀوتن ۽ ڪامريڊ حيدر بخش جتوئيءَ جي واٽ تي هلندڙن، تازيءَ جمهوري جدوجهد ۾ ثابت ڪري ڏيکاريو آهي ته اهي ڪنهن به انقلابي جدوجهد ۾ ڪڏهن به پوئتي پوڻ وارا ڪونه آهن.

تازو جمهوري جدوجهد ۾ سڪرندڙ جي ويجهو ”پنهون خان“ جي ڳوٺ وٽ، سامراجي ڇاڙتن جي هٿان عوام جو جيڪو خون وهايو ويو آهي، انهيءَ تي جيئرو ماتم ڪجي اهو ٿورو آهي.

ڪامريڊ حيدر بخش جتوئيءَ جنهن انقلابي جدوجهد جي شروعات ڪئي هئي، تازي عوامي جنگ، انهيءَ جو حقيقي پڙاڏو آهي. ڪامريڊ حيدر بخش جتوئي جيئن ته سنڌ جي هارين ۾ ئي پنهنجي ”انقلابي واٽ“ جي لات ٻاري هئي، ان ڪري سندس لات جو اهو سوجھرو انهن هارين جي هٿان ئي جڳمڳائيندي هن وقت سڄيءَ سنڌ ۽ دنيا کي روشن ڪري رهيو آهي. اسان، اوهان ۽ هي هاري ۽ مزدور، جيڪي هن ميڙ ۾ هتي اچي ڪٺا ٿيا آهن، سي سڀ ڪامريڊ حيدر بخش جتوئيءَ جي جلايل جوت هيٺ ”عالمي پورهيت سماجي شعور“ کي حاصل ڪرڻ لاءِ ڪٺا ٿيا آهيون. ڪامريڊ حيدر بخش جتوئي اهو عظيم انسان آهي، جنهن انگريزي دور جي هڪ تمام وڏي عهدي کي لت هڻي هارين، مزدورن ۽ مظلوم ماروڙين جي واهر ۽ وسيلو بڻجي، ميدانِ ڪارزار ۾ نڪري آيو ۽ هاري حقدار جو نعرو بلند ڪري سامراج جي دلال استحصالِي قوتن سان ٽڪر کاڌو ۽ هارين کي سجاڳ ڪري، هارين جي

جاسن ۽ جلوسن کي منظم ڪري کين آڏو بڻائي ۽ ٻيا ڪيترائي حق وٺرائي ڏيڻ ۾ ڪامياب ٿيو. نه رڳو اهو پر جڏهن پاڪستاني جبري الحاق ۾ وڙيل مظلوم قومن جي ڳچيءَ ۾ ون يونٽ جي غلاميءَ جو ڳت وڌو ويو، تڏهن پڻ هن عظيم انسان ايويي آمريت جي ڏاڍ جي خلاف وڙهندي جيل جي ڪال ڪوٺڙين ۾ به مظلوم عوام ۽ مظلوم قومن جي حق ۾ آواز بلند ڪيو.

سامراجي چاڙتن کي سڀ کان وڌيڪ جيڪڏهن ڪنهن ماڻهوءَ کان خوف هوندو هو ته اهو ڪامريڊ حيدر بخش جتوئي ئي هوندو هو. ڇاڪاڻ ته پورهيت سماجي سچ جي آواز جي للڪار ڪوڙ جي ڪنگرن ۾ جتان ڪٿان ڌار وجهڻ شروع ڪري ڇڏيا هئا. اهڙيءَ طرح ون يونٽ جي خلاف جدوجهد هجي يا هارين جي هلچل هجي يا ٻي ڪابه جمهوري تحريڪ هجي، سڀ کان اڳ ظلم ۽ ڏاڍ جي اڳيان هيءُ بهادر انسان ئي اچي بيهندو هو.

ڪامريڊ حيدر بخش جتوئي سدائين اها ئي سياست ڪندو هو، جيڪا حالتن جي گهرج هوندي هئي. اهڙي سياست ڪرڻ جي ڪري پاڪستان پرست سوشلسٽن جي طرفان کيس قوم پرست هجڻ جو طعنو ڏنو ويندو هو، پر جيئن ته ڪامريڊ هڪ حقيقي ڪميونسٽ هو، ان ڪري ان جاتوئي ته اپريل تضاد ئي انقلاب جي اڳواڻي ڪندو آهي، يعني اپريل تضاد انقلاب جي متحرڪ قوت هوندو آهي؛ ان ڪري اپريل تضاد سان هٿ چراند تاريخي ضرورت سان هٿ چراند هوندي آهي ۽ تاريخي ضرورت سان هٿ چراند انقلاب دوستي جي خلاف آهي. جڏهن به ڪو تضاد تاريخي ضرورت جي شڪل اختيار ڪندو آهي، تڏهن اهو انقلابي جدوجهد ۾ تبديل ٿي ويندو آهي، ۽ هر انقلابي جدوجهد، نظريي ۽ عمل جو جدلياتي ڳانڍاپو هوندي آهي، جيڪو مارڪسزم جو بنياد آهي. مارڪسزم جيئن ته انقلاب جي مڪمل سائنس آهي، ان ڪري ان کي سماجي ۽ تاريخي حالتن سان ميڪانڪيت نه پر ماديت جي بنياد تي لاڳو ڪرڻو پوندو آهي. تنهن ڪري پاڪستان پرست سوشلسٽ جڏهن چوندا آهن ته مارڪسزم، جاگرافيائي حدن جي ڦاٽل ڪانه آهي. ان ڪري مارڪسزم مظلوم قومن جي جاگرافيائي قومي آزاديءَ جي حامي ڪانه آهي ۽ ان ڪري سنڌ جي جاگرافيائي قومي آزادي به مارڪسزم جي خلاف آهي. تڏهن مارڪسزم ڏانهن سندن اهو ميڪانڪيت پسند رويو

هوندو آهي. جڏهن ته اسان ان سوال کي هيئن لکندا آهيون ته، ”جيئن ته مارڪسزم جاگرافيائي حدن جي پابند ڪانه آهي،“ ان ڪري اسان انقلاب لاءِ پاڪستاني سرحدن جا پابند ڪانه آهيون ۽ ان ڪري سنڌ جي جاگرافيائي قومي آزاديءَ کي موجوده تاريخي حالتن هيٺ تاريخي ضرورت ڄاڻون ٿا، ۽ اهو مارڪسزم ڏانهن اسان جو تخليقي يعني ماديت پسند رويو آهي. پاڪستان پرستي سوشلسٽ جڏهن چوندا آهن ته جاگرافيائي قومي آزادي جيئن ته قومي شاوونزم کي ظاهر ڪري ٿي، ان ڪري مارڪسٽن کي پنهنجي پروگرام ۾ نه رکڻ گهرجي. تڏهن اسان جو چوڻ هوندو آهي ته جاگرافيائي قومي آزادي ئي وطن دوست قوم پرستيءَ کي ظاهر ڪري ٿي، ڇاڪاڻ ته جنهن قومي آزاديءَ ۾ جاگرافيائي سرحدن جو تعين ٿيل نه هوندو آهي، اها توسيع پسند قوم پرستي هوندي آهي؛ ان ڪري تاريخي ضرورت هيٺ اسان کي اهو قوم پرست ڪردار ادا ڪرڻو آهي. ڇاڪاڻ ته اسان جي عوام جي قوم پرستي اسان جي انقلاب جو حصو آهي، جنهن تاريخي ضرورت تحت وطن دوستيءَ جي شڪل اختيار ڪري ورتي آهي، ان ڪري اهڙي قوم پرستي انقلاب دوست ۽ پورهيت فڪر جي حامي آهي.

مارڪسي نقطه نظر کان قوم پرستيءَ بابت اسان جو اهو تخليقي يعني ماديت پسند رويو آهي، يا جڏهن چيو وڃي ٿو، ته جيئن ته چيني قوم پرستيءَ کي مارڪسزم ۾ جاءِ ڏيڻ سان انقلاب کي نقصان رسيو آهي. تيئن اسان جي انقلاب کي به نقصان رسي سگهي ٿو. تڏهن اسان جو چوڻ آهي ته چين، جيئن ته گهڻ قومي ملڪ آهي، ان ڪري چيني قوم پرستي پنهنجي ”جوهر“ ۾ انقلاب مخالف هئي، يعني ميڪانڪي جدليات هئي، ڇاڪاڻ ته چيني قوم پرستيءَ کي چين ۾ رهندڙ ٻين قومن جي مٿان زوريءَ مڙهيو ويو ٿي.

ان ڪري اهو بلڪل ائين هو جيئن مها روسي قوم پرستي يا پاڪستاني قوم پرستي وغيره. يا جيئن اسان وٽ رسول بخش پليجي صاحب جي خالص سنڌي قوم پرستي آهي، جنهن کي هو سنڌ ۾ رهندڙ باقي ٻين ماڻهن جي خلاف استعمال ڪري ٿو، ان ڪري اهڙي قوم پرستي پنهنجي ”جوهر“ ۾ غير انقلابي جارح قوم پرستي هوندي آهي. جنهن مان جمهوري عنصرن جي پڄاڻي اچي ويندي آهي ۽ اها قومي شڪل اختيار ڪندي آهي. ڇاڪاڻ ته

اهڙيءَ طرح سنڌي عوام جي پنجاب دشمن انقلابي شعور کي مهاجر دشمن غير انقلابي قوم پرست شعور جي شڪل ۾ تبديل ڪيو وڃي ٿو، جيڪو هڪ غير تاريخي عمل آهي.

پر هن مان اهو مطلب نه ڪڍڻ گهرجي ته ڪامريڊ حيدر بخش جتوئي بنيادي طور قوم پرست هو، هرگز نه. هو بنيادي طور ڪميونسٽ ٿي هو. ان ڪري هن رڳو اهو ڪردار ادا ڪيو آهي، جيڪو تاريخي ضرورت تحت ڪيس ادا ڪرڻ گهريو هو، يعني هن جڏهن به تاريخي ضرورت تحت قوم پرست ڪردار ادا ڪيو آهي، تڏهن اهو هن جو قوم پرست ڪردار مظلوم طبقي جي قوم پرست جدوجهد هيٺ وطن دوستيءَ جي شڪل ۾ تبديل ٿي ويو آهي. چوڻ جو مطلب آهي ته بورزوا طبقو، قوم پرستيءَ کي بورزوا مفادن لاءِ نظرياتي هٿيار طور ڪتب آڻيندو آهي، پر هڪ ڪميونسٽ ان کي پورهيت مفادن لاءِ پاليسيءَ طور ڪتب آڻيندو آهي، هن ڳالهه کي وڌيڪ هيئن سمجهي سگهجي ٿو ته قومي آزاديءَ جي جدوجهد هيٺ، جڏهن بورزوازي ۽ ڪميونسٽ بندوق کڻندو آهي، تڏهن ٻنهي جي بندوقن جو منهن ساڳي دشمن يعني غلام ڪندڙ سامراجيءَ قوت جي خلاف هوندو آهي، پر بورزوازيءَ جي بندوق بورزوا مفادن لاءِ استعمال ٿيندي آهي ۽ ڪميونسٽ جي بندوق پورهيت مفادن لاءِ استعمال ٿيندي آهي.

جيتوڻيڪ ظاهر طور ٻنهي جو ڪردار ساڳيو يعني قوم پرست ڪردار هوندو آهي، پر ”جوهر“ ۾ اهو ڪردار الڳ الڳ هوندو آهي ۽ رڳو مظهر ۾ ساڳيو هوندو آهي، ڇاڪاڻ ته بورزوازيءَ جو خالص قوم پرست ڪردار هوندو آهي، پر ڪميونسٽ جو تاريخي ضرورت جو پورا ٿو ڪندڙ ڪردار هوندو آهي، ان ڪري اهو هڪ ڪميونسٽ ڪردار هوندو آهي. جيڪڏهن ڪوبه ڪميونسٽ تاريخي ضرورت جو پورا ٿو ڪندڙ يعني ڪميونسٽ ڪردار ادا نٿو ڪري ته اهو حقيقي ڪميونسٽ به ڪونه آهي. جيئن لينن چيو آهي ته، ”جيڪو سوشلسٽ مظلوم ۽ محڪوم قومن جي الڳ ٿيڻ جي جمهوري حق کي وات سان ته تسليم ڪري ٿو، پر ان لاءِ جنگ نٿو ڪري ته اهو زار شاهيءَ جو دلال ۽ سامراجي آهي.“

اهو انهي ڪري جو تاريخي ضرورت جو مرڪز، تاريخي قوتن جو

مرڪز آهي ۽ تاريخي قوتن جو مخالف تاريخ دشمن قوتن يعني ڦورو طبقي ۽ سامراجي قومن جي پرماري ڪردار جو حامي آهي، ان ڪري اهو انهن قوتن جو دلال به آهي ته خود سامراجي به آهي.

اسان ”پورهيت سماجي پيغام جا پرچارڪ“ ۽ عالمي پورهيت نظام جا گهرجائو، هر قسم جي ظلم، جبر، ڏاڍ ۽ ڦرمار جي خلاف سائنسي سوشلزم جي حاصلات لاءِ، انقلابي جدوجهد ڪندڙ آهيون، ان ڪري اسان سڀئي انقلابي، ترقي پسند ۽ قوم پرست قوتون، اڄ هن موقعي تي ڪامريڊ حيدر بخش جي ”سنڌ دوست پورهيت تحريڪ“ کي اڳتي وڌائڻ لاءِ وڃن ٿا ڪريون ته جمهوري جدوجهد ۾ جن به سپوتن پنهنجي خوبصورت خون جو نذرانو ڏنو آهي، اهو سنڌ جي قومي آزادي ۽ عالمي پورهيت تحريڪ کي ڏنل سنڌي عوام جو نذرانو آهي، جنهن مان هڪ ڏينهن نيٺ امن ۽ آزاديءَ جا گلاب ڦٽي نڪرڻا آهن ۽ هن ڏاڍ-وهيئي سماجي نظام ۽ عالمي سامراجي نظام جو اڻوڻو اچڻو آهي. اسان کي يقين آهي ته شهيد نذير عباسي جو خون، شهيد بختاور جو خون ۽ تازي جمهوري جدوجهد ۾ هڪ هزار سنڌي شهيدن جو خون ايشيا کي سرخ ڪرڻ وارن شهيدن جو خون آهي.

عالمي سامراج پنهنجن پڇ لڻڪائو ڇاڙڻن کي عالمي پورهيت راڄ ۽ محڪوم قومن جي قومي آزاديءَ جي خلاف ڪيترائي هٿيار پنهنوار ڏيندو رهي، پر اسان کي يقين آهي ته اسان جو بهادر عوام سندس سمورن ڇاڙڻن کي سندس سمورن مفادن سميت ڪيوبا، ويت نام، انگولا، فلسطين ۽ سڄيءَ دنيا جي بهادر پورهيت عوام جي جدوجهد وانگر تڏا ويڙهائي دم پٽيندو. ڇاڪاڻ ته هتي جي جاگيردارن ۽ سرمائيدارن ۾ ايترو دم ئي ڪونه آهي جو اهي پورهيت عوام جي انقلابي وهڪري کان پاڻ بچائي سگهن. اهو ئي ڪارڻ آهي، جو هتي جو ڦورو حلقو رڳو فوجي چٽيءَ جي ڇانوڻي هيٺ ئي پنهنجن توڙي سامراجي مفادن جو تحفظ ڪري سگهي ٿو ۽ ان ڪري هڪ جي پٺيان ٻئي مارشل لا جي تسلسل کي جاري رکرايو اچي ٿو ته جيئن ان جي ذريعي ڏيهي توڙي پرڏيهي پرماريت جا پير پختا ڪري سگهي.

اسان کي اها ڄاڻ آهي ته تازيءَ جمهوري جدوجهد ۽ عوام جي انقلابي شعور جي اوڻڪ ۽ اُڀار ڦورو ٽولن ۾ ڦڙڦوٽ وجهي ڇڏي آهي. ان ڪري

سموريون ڦورو قوتون نه رڳو پاڻ ۾ پڪجي ويون آهن، پر عالمي سامراج جي ڪڇ ۾ به وڃي ڪريون آهن، ڇاڪاڻ ته کين پوريءَ ريت خبر آهي ته سندن حقيقي دشمن عوام آهي. عوام جي انقلابي شعور کان گهٻرائي هڪ پاسي ملڪي رجعت پرست استحصالِي قوتون، هڪ ٻئي جي ويجهو به اچي ويون آهن ته ٻئي پاسي عالمي سامراج جي پاڪر ۾ به وڃي ڪريون آهن. ان ڪري اسان انهن مڙني رجعت پرست استحصالِي قوتن کي چٽاڻ ڏيڻ کان سواءِ رهي نٿا سگهون، ته سندن هيءَ غداري، عوام جي اڳيان اڳهاڙي ٿي چڪي آهي، ۽ سنڌ جي عوام سندن عوام دشمن ۽ سنڌ دشمن ڪردار کي تاڙي ورتو آهي.

اسان سنڌ جا هاري، سنڌي عوام ۽ سنڌ دوست قوتن توڙي دنيا جي عوام جي ٻڌي ۽ ايڪي کي ضروري سمجهندي، سنڌ جي هاري جدوجهد کي دنيا جي پورهيت عوام جي جدوجهد کان ڪنهن به صورت ۾ الڳ ڪونه ٿا سمجهون. بلڪ سنڌ جي پورهيت عوام جي جدوجهد، سڄيءَ دنيا جي مظلوم عوام ۽ مظلوم قومن جي جدوجهد ٿا سمجهون. اهو ئي سبب آهي، جو اسان هتي جي مخصوص سماجي حالتن هيٺ، هتي جي مظلوم عوام ۽ مظلوم قومن جي ٻڌيءَ ۽ اتحاد لاءِ، پنهنجي وس ۽ وت آهر پاڻ پٽوڙي رهيا آهيون. اسان مظلوم عوام ۽ مظلوم قومن جي انقلابي شعور کان پليءَ پٽ واقف آهيون، ان ڪري ترقي پسند، جمهوريت پسند ۽ قوم پرست قوتن کي موجوده انقلابي حالتن ۾ جيترو جلد ٿي سگهي، ايترو جلد هڪ ٻئي جي ويجهو اچڻ گهرجي ۽ مظلوم طبقن جي اڳواڻيءَ هيٺ انقلابي قوتن جي رهنمائي ڪرڻ گهرجي، ته جيئن اڄوڪي انقلابي جدوجهد مظلوم عوام جي سماجي چوٽڪاري ۽ مظلوم قومن جي قومي جبر جي خاتمي جي هڪ ڀرپور شڪل اختيار ڪري سگهي ۽ اسان کي سامراجي پنجوڙ مان چوٽڪارو ڏياري سگهي.

- ليکڪ: ابرو جبران

(ڪامريڊ حيدر بخش جتوئيءَ جي چوڏهين ورسي 21 مئي 1984ع تي سکر ۾ جي ڀرسان پڙهيل.)

ڪامريڊ حيدر بخش جتوئي

وجود جي بقاء لاءِ جنگ

سنڌ ”برطانوي گھاٽ جو انتظامي يونٽ“ نه آهي. سنڌ ته ان وقت به تهذيب يافته ملڪ هو، جڏهن برطانيا اڃا سماجي ترقيءَ جي وحشيانه دؤر ۾ هو. موهن جو دڙو پنج هزار سال پراڻي سنڌ جي تهذيب جو زنده ثبوت آهي. ”سنڌو“ درياءَ پنهنجو نالو سنڌ کان ئي ورتو آهي. قديم يونانين ان جي ”س“ کي ”الف“ ۾ بدلائي ”انڊس“ چيو ۽ ان جي ماٿريءَ کي ”انڊس ماٿري“ سڏيو. ان ئي لفظ ”انڊس“ مان انڊيا، انڊو-چائنا، انڊونيشيا، انڊيز، ريڊانڊين، انڊيانا (U.S.A) وغيره جهڙا لفظ ٿئي نڪتا.

بوليءَ جي ڄاڻو ماهرن جو خيال آهي ته ”بناوت ۽ ترڪيب جي لحاظ کان سنڌي بولي ويدي-سنسڪرت ۽ پراڪرت کان وڌيڪ قديم ۽ سگھاري بولي آهي.“

سنڌ ۾ ڪيتريون ئي تهذيبون، جهڙوڪ: بابلي، مصري، يوناني، فارسي، عربي، هندو وغيره ملي جلي رهيون آهن. ان ڏس ۾ ٻيو ڪوبه خطو سنڌ سان ڀيٽي نٿو سگھجي. تنهنڪري ان ۾ ڏندين اڳرين اچڻ جي ڳالهه نه آهي، ته سنڌ کي پنهنجي پاڙيسرين جي ڀيٽ ۾ وڌيڪ اعليٰ سڀيتا آهي. (سنڌ پنهنجي ان حيثيت کي انوکي نموني ماڻي ٿي.)

پنجابي تهذيب-فارسي جي اچڻ کان بعد جي پيداوار آهي. ان جو فارسي نالو ”پنجاب“ پڻ اهو ظاهر ڪري ٿو، جنهن جو مطلب آهي ”پنج= پنج“، ۽ آب: پاڻي يا درياءَ (جهلم، چناب، راوي، بياس ۽ ستلج). اصلي پنجاب جي ورهاڱي کان پوءِ ته اهو پنجاب به نه رهيو آهي، پر حقيقت ۾ ان کي ”چار آب“ (چار درياءَ) يا ”سه آب“ (ٽي درياءَ) چوڻ گھرجي.

اڄ تائين پنجابيءَ کي ان جي پنهنجي ماڻهن طرفان ٻوليءَ جو درجو به نه ڏنو ويو آهي، حالانڪ اها صدين کان تقريباً ٽي ڪروڙ پنجابين جي گھرو زبان طور ڳالهائي وڃي ٿي. بولي ۽ تهذيب جي تاريخ ۾ اهو هڪ چيز ائيندڙ باب

آهي، ته هڪ خطي جي ايتري وڏي آبادي پنهنجيءَ ٻوليءَ کي وڌائڻ ۾ ناڪام ٿي هجي، ۽ جنهن پنهنجي مادري زبان پنجابيءَ کي ڇڏي اردو کي سرڪاري ٻوليءَ لاءِ ترجيح ڏني هجي، اردو - جنهن جي عمر 250 سال مس آهي. اردو - جنهن جي ترڪيبي اصليت (اُرد: فوجي خيمه گاه ظاهر ڪري ٿي) زوال پذير مغل دؤر ۾ ان جي شاهي فوج کان شروع ٿي. شايد برطانوي راڄ جو پنجابين جي هن مصنوعي ۾ هٿ هو، ڇاڪاڻ ته پنجابين برطانوي راڄ جي مفادن جي رڪوالي جنگ جي ميدان (مسلم ميسوپوٽيميا، ترڪي، مصر، هندوستان) ۽ آفيسن ۾ پوري وفاداريءَ سان ڪئي هئي. پنجابي شاونستن (Chauvinists) گهڻي عرصي تائين پاڻ کي هندستان ۾ برطانوي راڄ جو ”ساجو هٿ“ چوڻ تي فخر محسوس ڪيو. (شايد پراڻيون وفاداريون اڃا جاري آهن).

ان پس منظر ۾ محمد علي يا اسڪندر مرزا جو اهو چوڻ ته، ”سنڌ برطانيا جو گهڙيل هڪ انتظامي يونٽ هو،“ نه صرف حقيقتن کي ٽوڙڻ مروڙڻ آهي، پر لاعلميءَ جو اهڃاڻ پڻ.

سنڌ جي حوالي سان جيڪڏهن برطانيا ڪجهه ڪيو، ته اهو 1844ع ۾ سنڌ جو بمبئيءَ سان زوريءَ الحاق هو؛ جنهن سنڌ ۽ سنڌين جي مفاد کي ڳاڻي ڀڳو ڇيهو رسايو. سنڌي هن ظالمانه الحاق خلاف ”آزاد سنڌ تحريڪ“ جي صورت ۾ اٿي کڙا ٿيا ۽ آخرڪار 1936ع ۾ سنڌ جي وجود کي محفوظ ڪرائڻ ۾ ڪامياب ٿيا. برطانيا، جيڪڏهن ڪا صحيح ڳالهه نه ڪئي ته اها اها هئي ته ڪڇ، ملتان ۽ بلوچستان جي علائقن کي سنڌ ۾ بحال نه ڪيو ويو، ڇاڪاڻ ته لساني، تهذيبي، نسلي، تاريخي ۽ جاگرافيائي ڳانڍاپن سبب اهي علائقا سنڌ جا فطري حصا هئا.

ساڳي ڳالهه ٻئي مکيه يونٽ (نارٿ ويسٽ فرنٽيئر پراونس) لاءِ نٿي چئي سگهجي، ڇاڪاڻ ته برطانيا 1901ع ۾ پنهنجي سامراجي مفادن جي مناسبت ۾ پنجاب جي ضلعن منجهان ٿي ان کي ٺاهيو هو.

سنڌ کي ”صوبو چوڻ“ - لفظ جو غلط استعمال آهي. سنڌ هڪ ملڪ

آهي ۽ سنڌي هڪ قوم. ساڳيءَ طرح پنجابي ۽ بنگالي پڻ قومون آهن. پاڪستان دراصل ڀارت ۽ روس وانگر هڪ قومي رياست نه پر گھڻ قومي رياست آهي. برطانوي سامراجيت جيڪا جديد سائنسي سوچ، فن ۽ صنعت سان آراسته هئي. پنهنجي شعبه بازيءَ سان دوردراز ملڪن ۽ قومن کي بظاهر هڪ ٿانوَ (انڊين امپائر) ۾ ڊيڙي ڇڏيو، ۽ سنڌ، بنگال، گجرات، مهاراشٽر ۽ پنجاب وغيره کومائجي ”صوبا“ ٿي ويا. قوم جي سياسي وصف جي سڀني معيارن- ساڳي ٻولي، ساڳيو علائقو، گڏيل ثقافت ۽ ڪردار (ذات ۽ مذهب جي ماتحت حيثيت جو هجڻ) مطابق سنڌي هڪ قوم آهي.

سنڌ پنهنجي شاندار بندر ڪراچي، سٺ لک آبادي ۽ تقريباً پنجاهه هزار مربع ميل علائقي سان هڪ خودمختيار رياست جي حيثيت ۾ رهي سگهي ٿي. جيڪڏهن مثال طور هينئون رياستون الڳ، آزاد ۽ خودمختيار رياستن جي حيثيت سان رهي ۽ اقوام متحده جون ميمبر ٿي سگهن ٿيون.

رياست جو نالو	آدمشماري (لکن ۾)	پکيڙ (مربع ميل)
سنڌ	60	50,000
عراق	47	1,16,000
شام	30	1,71,000
سيلون	36	25,000
ڊينمارڪ	40	16,000
چلي	40	2,86,000
گوٽيڙي	37	45,000
فلسطين	19	10,000
نيوزيلينڊ	18	1,03,000
پيراگوئي	19	61,000
هنگري	93	35,000
ڪوسٽريڪا	08	23,000
پناما	06	28,000
بيلجيم	83	12,000
نيدرلئنڊز (هالينڊ)	47	12,000
البانيا	10	10,000
لگسمبرگ	03	1,000

آخري رياست ته آبادي ۽ پکيڙ جي لحاظ کان سنڌ جي لاڙڪاڻي ضلعي کان به گهٽ آهي. آبادي جي لحاظ کان سنڌ-عراق، شام، ڊينمارڪ، چلي وغيره کان وڌيڪ آهي ۽ رقبتي جي لحاظ کان سيلون، فلسطين، هنگري ۽ بيلجيم سنڌ کان گهٽ آهن.

تنهنڪري 22 نومبر 1954ع جي ”ون يونٽ“ اسڪيم واري نشريات ۾ وزيراعظم جو اهو چوڻ ته، ”44 ملين جي آدمشماري سان مشرقي پاڪستان کي هڪ صوبائي حڪومت هجي ۽ 34 ملين واري مغربي پاڪستان ۾ چار صوبائي حڪومتن جو هجڻ غير منطقي آهي،“ پڻ غير منطقي آهي. وزيراعظم جي مثال مطابق ته لنڊن پنهنجي هڪ ڪروڙ آباديءَ تي هڪ ميئر رکي ٿو، تنهن ڪري سنڌ، بلوچستان ۽ سرحد صوبا جن جي آبادي تقريباً ساڳي آهي، پڻ هڪ ميئر جي انتظام هيٺ هجڻ گهرجن.

سنڌي ۽ صوبائيت

سنڌين تي ”صوبائيت“ جي تهمت مڙهي وڃي ٿي، جيڪا حقيقت حال جي هوندي سراسر غلط آهي. جيڪڏهن سنڌين تي ڪو بهتان لڳائي سگهجي ٿو ته اهو آهي ٻن شين جو: فراخدي ۽ وسيع النظري. سنڌ پنهنجي قيمتي موڙي ڪراچي کي پاڪستان جي گادي بنائڻ جي پائمرادي آڇ ڪئي. سنڌ ۾ ٽي هزارين غير سنڌي، پنجابي، ڀٽاڻ وغيره، سنڌين جهڙائي حق ماڻي رهيا آهن.

سنڌ هميشه پنهنجي قومي مفادن تي اثر پوڻ جي باوجود مرڪز سان سهڪار ڪيو آهي. مهاجرن کي وري آباد ڪرائڻ جي سلسلي ۾، سنڌ جي ضرورتن جي وسيلن کي مدنظر رکجي ته اهو معلوم ٿئي ٿو ته سنڌان سلسلي ۾ ٻئي ڪنهن علائقي سان ڀيٽي نٿي سگهجي. ڪو ڪراپار سنڌ-پناهگيرن جو شاهي رستو آهي، جنهن وسيلي پاڪستان (سنڌ) اندر مهاجرن جا ڪٽڪ اچن پيا، پر پنجاب ته مهاجرن لاءِ عملي طور بند آهي.

ان جي باوجود به افسوسناڪ ڳالهه هيءَ آهي ته پنجاب ٽي سنڌين تي

”صوبائيت“ جو الزام مڙهي ٿي.

(The boot is on the other leg)

پنجابين سنڌ اندر معمولي رقم جي عيوض هزارين ايڪڙ زمين ورتي، حالانڪ هي پنجابي 1905ع کان سنڌ اندر رهن پيا، پر هنن پاڻ کي هميشه پاسيرو رکي پنهنجون الڳ آباديون، ادارا، اسڪول، پئنجائتون وغيره رکيا آهن. سنڌين سان پائيچاري واري واٽ 50 سال گذرڻ جي باوجود هنن ڪونه سڪي ۽ ورتي آهي. سنڌ ٽيننسي ايڪٽ 1950ع کي نظر انداز ڪندي، پنجابي زميندار سنڌ اندر سنڌي هارين کي بي دخل ڪري، پنجاب مان هاري گهرائيندا رهيا آهن.

پنجاب اندر ڪنهن به سنڌي يا غير پنجابيءَ کي اتان جي حڪومت هڪ ايڪڙ ٻني به نٿي ڏيئي سگهي. زراعت کاتي جي هڪ زميندار سنڌي آفيسر مون کي ٻڌايو، ته هنن حڪومت پنجاب کي سٺي باسستي چانورن جي بچ لاءِ چيو هو، پر نتيجي ۾ هنن (پنجاب حڪومت) هڪ بيوڪار گاڏڙ جنس موڪلي ڏني. ڪاروباري مقصدن لاءِ جنس تيار ڪرڻ لاءِ سال لڳندا آهن ۽ ان سلسلي ۾ نچ بچ جو هجڻ ضروري آهي. پنجابي نٿا چاهين ته سنڌ اندر ڪوان ميدان ۾ هنن جو مقابلو ڪري. ساڳي صورتحال پنجابي فارمن جي آهي، جيڪي سنڌين کي ميون جا بچ ڏيڻ پسندنٿا ڪن.

جتي به ٿي سگهي ٿو، پنجابي شاونست پنهنجي فائدي لاءِ هر غير پنجابيءَ کي خارج ڪرڻ ضروري سمجهن ٿا. ريلوي، جنهن جو هيڊ ڪوارٽر لاهور ۾ آهي، هڪ سنڌي به ڪونه ملندو. سروسز ۾ سنڌين جي نمائندگي (سنڌ اندر محدود سنڌي ڪولين کان علاوه) مشڪل سان هڪ سيڪڙو ٿيندي.

برطانيا جي ڏينهن ۾ ريلوي اسٽيشن جا نالا انگريزي، اردو ۽ سنڌيءَ ۾ هوندا هئا، پر پاڪستان ٺهڻ بعد لاهور اٿارٽيز سنڌي لکڻيءَ کي مٽائي ڇڏيو آهي. مزي جي ڳالهه هيءَ آهي ته سنڌي نالن جا اچار انگريزي نالن تان اٿاري، پنجابي ڪاتبن انهن نالن کي ئي ٽوڙي مروڙي ڇڏيو آهي. ان ڪارڻي ڪري جو هلڪو نمونو هيٺينءَ فهرست مان ڏسي سگهجي ٿو:

اردو اُتارو	انگريزي اُتارو	اسٽيشن جو اصلي نالو
پالي جاني	Paliyani	پليجاڻي
مانڊو ڏيرو	Mandodero	منڊو ديرو
ڏاهرڪي	Daharki	ڏهرڪي
ڪنڊيارو	Kandiaro	ڪنڊيارو
ڪالهوره	Kalhora	ڪالھوڙا
سان	Sann	سن
سهار	Sihar	سيھڙ

ڇا هي ثقافت جي اهم ترين جزِي بوليءَ تي حملو نه آهي؟

”قوم زنده ٿي رهي، پر جي زبان زندهه رهي.“

۽ اهو به پنجاب جي ڌرتيءَ تي ٿي سگهي ٿو ته احمدين کي ملحد سڏي، معصوم ٻارن، عورتن ۽ بيوسن جو وحشيانه قتل ”الله جي نالي ۾“ ڪيو وڃي.

پنجاب جي ٽي سرزمين تي مسلمانن لکين سکن ۽ هندن جو ڪوس ڪيو ۽ هندن لکين مسلمانن کي تاراج ڪيو. مذهب جي نالي ۾ اهڙن ڪڏن ڪرڻن انسانييت جو خون ڪري، مشرق جو ڪنڌ شرم کان جهڪائي ڇڏيو.

جيستائين حب الوطنيءَ جو تعلق آهي ته اهي پنجابي پاڙيتا سپاهي ٿي هئا، جن برطانوي سامراج پاران مسلمان عربن، ترڪن ۽ ايرانين جو خون وهايو. ساڳين پنجابي سپاهين، جليانوالا ۽ ميرٺ ۾ پنهنجي ئي هم وطنن جا سينا پروڻ ڪيا. سندن سڄي نسل کي ان بي غيرتيءَ لاءِ پنهنجا ڳاٺ شرم ۾ جهڪائڻ گهرجن. وطن دوستن جي قطار ۾ انهن جو نمبر ته آخري هجڻ گهرجي. پنهنجي ان ڪاري باب کي ميسارڻ لاءِ پنجابين کي گهرجي ته هو سنڌين ۽ بنگالين ڏانهن مائيتائي ۽ نيازمنديءَ وارو رويو اختيار ڪن.

هيءَ تلخ سچ - منهنجي پنجابي ڀائرن کي ٿي سگهي ٿو ته ايندڙ رسائيندو هجي، پر هنن کي گهرجي ته سنڌين تي ”صوبائيت“ جا پٿر اڇلائڻ بدران انهن ڏکوئيندڙ حقيقتن مٿان سوچين.

گڏيل هندستان ۾ مسلمانن جي علحدگي واري جدوجهد دوران هندو

شاوتستن، مسلمانن خلاف ”فرقيواريت“ جو لفظ گهڙيو هو. مسلمانن جي گهر ڪيتري به مناسب ۽ تاريخي هئي، هندن ان کي ”فرقيواريت“ چئي قوم - دشمن ۽ غير محب وطن سان هم معنيٰ بنايو. اسان جي پنجابي ليڊرن به ساڳي پراڻي مهارت ڏيکاري، ”صوبائيت“ جو لفظ ايجاد ڪيو آهي. جڏهن سنڌي، بنگالي يا پٺاڻ پنهنجي جائز حقن جو تحفظ گهرن ٿا، ته پنجابي پنهنجي ”صوبائيت“ کي هندن واري ”قوم پرستي“ جهڙن وڏن لفظن ۾ لکائي، انهن (سنڌي، بنگالي، پٺاڻ) تي ”صوبائيت“ جي تهمت لڳائين ٿا. اهي ساڳيا عنصر ۽ اخبارون، جن ڪاميابيءَ سان ڪراچيءَ کي ان جي مهمان نوازيءَ جي سلي ۾ ”وسيع ترقيوي مفاد خاطر“ هڪ وڌيڪ يونٽ (ڪراچي ايريا) چئي سنڌ کان ڌار ڪيو هو ۽ ان جي رقيبي ۽ اثر ۾ ڪمي آندي هئي، سي هاڻي ان جي ابتڙ ويندي زور ڀرين ٿا ته وسيع ترقيوي مفاد ۾ ”مغربي پاڪستان لاءِ“ ”ون يونٽ“ هجي. حقيقت دراصل هيئن آهي ته هر ٻنهي صورتن ۾، جيڪو وسيع ترقيوي مفاد لڪل آهي، سو پنجاب جو مفاد آهي. سنڌ کي ئي ڇهه رسائڻ لاءِ ايئن ڪيو پيو وڃي.

ساڳيو پنجاب، جيڪو مغربي پاڪستان ۾ پنهنجي مفادن لاءِ ”ون يونٽ“ ڇاهي ٿو، سو اوڀر بنگال کان وري برابري ۽ ٻيا حق گهري ٿو. حالانڪ بنگال جي آباديءَ جي انگن اکرن کي نظر ۾ رکندي، پنجاب کي ايئن چوڻ جو ڪو حق نه آهي.

پنجابي صوبي پرستن کي سنڌ اندر اڳ جيڪو ڪجهه حاصل آهي - زمينون، نوڪريون، ڪاروبار - ان کان هو مطمئن نه آهن. هاڻي هنن جي بک سنڌ جي وسيلن تي مڪمل ضابطي لاءِ ٿي آهي، ۽ جيڪڏهن سنڌي مزاحمت ڪن ٿا (جيڪا فطري آهي ۽ درست پڻ) ته انهن مٿان ”صوبي پرستي“ جو الزام مڙهيو وڃي ٿو.

حڪومت پاڪستان ۽ هاري

مسٽر علي محمد راشدي اهو راڳ آلاپيندو رهيو آهي ته ”ون يونٽ“ ۾ زمينداري راڄ جو خاتمو ايندو ۽ زمينداري راڄ کي ختم ڪرڻ لاءِ وري مرڪز، سڄو ڏيهه ڇڏي، سنڌ ۾ محمد ايوب ڪهڙي کي چونڊيو آهي. ايوب

ڪهڙو، جيڪو سزا يافتہ ۽ ڇهن سالن لاءِ نااهل قرار ڏنل، هڪ نرجو هاري دشمن زميندار آهي، جنهن کي معمولي هارپ جي حقن تي به خارا آهي. ڇا وڏي يونٽ ۾ سنڌي ۽ پنجابي زميندار، هارين جا جگري دوست ٿي ويندا؟ ناممڪن.

مرڪز وڏي يونٽ جي نمائندگي ڪري ٿو. مرڪز هارين لاءِ ڇا ڪيو آهي؟ ڪجهه به نه!

سنڌ جو هاري چڱن ڏنهن ڏسڻ جي اميد ۾ پاڪستان لاءِ وڙهيو ۽ مسلم ليگ کي ڪامياب ڪرايائين، انهيءَ آسري ۾ ته هو ان زمين جو مالڪ ٿيندو، جنهن کي هو ڪيڙي رهيو آهي. هن کي ڇا مليو؟ هن جي حالت ورهاڱي کان اڳ وڌيڪ ترس آهي.

پاڪستان کان اڳ 30 سيڪڙو کان وڌيڪ ٻني هندن جي ملڪيت هئي، جنهن کي مسلمان هاري کڻڻدا هئا. هندن جي لڏپلاڻ هارين ۾ ڪو ڦيرو نه آندو. پُر جڏهن مهاجر سنڌ ۾ آيا ته انهن اصلي هارين کي ڇڏيل زمين جو 50 سيڪڙو مهاجرن جي حوالي ڪرڻ تي مجبور ڪيو.

الاتمينٽ جو سڄو اختيار سنڌ گورنمنٽ کان ڪسي آبادڪاريءَ جي ڪمشنر جي حوالي ڪيو ويو، جيڪو پگهار حڪومت سنڌ کان کڻندو هو ۽ ماتحت به ان جو هو، پر جوابدار مرڪز ڏانهن هو، نڪي حڪومت سنڌ ڏانهن. انهن سڀني سالن ۾ ڪونه ڪو پنجابي ٿي ڪامورو انهيءَ عهدي تي فائز رهيو. سنڌي ڪامورن کي سوچي سمجهي انهيءَ عهدي لاءِ نه چونڊيو ويو، ڇو ته پروسو نه هو. نتيجتاً انفرادي سطح تي سنڌي هارين جي جائز حقن کي ايڏو ته ڇيهو رسيو، جو سوچيندي لڱ ڪانڊارجيو وڃن.

1950ع ۾ سنڌ سرڪار- هڪ ”سنڌ ٽيننسي ايڪٽ“ پاس ڪيو، جنهن تحت محدود هارين کي محدود حق ڏنا ويا. جڏهن ته هارين جا بنيادي مطالبات رد ڪيا ويا.

اويڪيو (Evacuee) زمين جي هارين جي سلسلي ۾ اُهي محدود حق به مرڪزي حڪومت جي احڪامن تحت واپس ورتا ويا. سنڌ جو روينيو ڪمشنر، پنهنجي سرڪيولر نمبر 1048/6/51-0 تاريخ 5 مئي 1951ع تي

مرڪز جي انهيءَ نقطي کي ڪٽندي فرمائي ٿو ته، ”پاڪستان جي 1948ع واري آبادڪاري آرڊيننس جو چوٿون نمبر فقرو 1950ع واري سنڌ ٽيننسي ايڪٽ سميت سڀني قانونن کان بالاتر آهي، تنهن ڪري سنڌ جا هاري اويڪيو زمين جا حقدار ٿي نٿا سگهن. تنهن ڪري ڪوبه مهاجر سنڌ ٽيننسي ايڪٽ کي نظر انداز ڪندي ڪنهن به قانوني حقدار هاري کي بي دخل ڪري ڪنهن ٻئي کي ان جي جاءِ تي رکي نه جائز آهي.“ ڪنهن به قانوني ايڪٽ جي مقصدن کي آفيسر شاهيءَ جي حڪم ذريعي شڪست ڏيڻ جو اهو انوکڙو مثال آهي.

انهن تعصبي ذهنن تي اها ڳالهه واضح هجي ته آرڊيننس صرف لڏي ويل هندن جي مفادن کي متاثر ڪري سگهي ٿو نه ڪي ٽين ڌر - معنيٰ هارين کي. انهيءَ ڪري سنڌ جي وڏيرن ٽيننسي ايڪٽ تحت جيڪو فائدو هارين کي ڏنو، سو به مرڪزي سرڪار جي وڏيرن ڌرتي ڪيٽينڊز هارين کان ڪسي ورتو. انهيءَ جي ابتڙ ايم. جي قاسم، عرفان الله، غفران الله وغيره جهڙن وڏن ماڻهن کي لکها، ڪروڙها روپين جي زمين انڊيا ۾ ڇڏي آيل مٺ پيڳڙن ملڪيت جي پيٽ ۾ بي حساب ڪسٽوڊين ڊپارٽمينٽ طرفان الات ڪئي وئي. هارين ۽ سندن ورڪرن - وزيراعظم ۽ گورنر جنرل کي سندن دڙن دوران ڪيتريون ئي درخواستون ڪيون، ڪيترا ڀيرا مظاهرا ۽ جلسا ڪيا، پراهي وڏيرن سان گڏ مانين ۽ شڪارن ۾ مشغول رهيا. هارين جي سلسلي ۾ بي عزتي واري بي پرواهيءَ جو مظاهرو ڪيو اٿن. تنهن ڪري پاڪستان، هارين جي حالت بدتر ڪئي آهي نه ڪي بهتر. هاري انهيءَ حالتن ۾ ”ون يونٽ“ مان ڪهڙي اميد رکي سگهن ٿا. جڏهن ته خود مرڪزي حڪومت ئي ساڻن ڪريل برتاءُ ڪري ٿي. عوام جي گهڻائي، جنهن ۾ هارين جي زبردست گهڻائي آهي، ان جي زندگي سڌارڻ بابت حڪومت جون دعوائون ڪوڪليون لڳن ٿيون.

خوش قسمت افغانستان

پاڙيسري ملڪ افغانستان هڪ خودمختيار رياست آهي ۽ اقوام متحده جو رڪن آهي. انهيءَ جي آدمشماري ۽ وسيعا تقريباً پنجاب جي اڌ برابر آهن.

خوش قسمتيءَ سان افغانن کي انگريزن فتح ڪرڻ کان هٿ ڪئي، کيس انگريزن هندوستان جي سلطنت ۽ روس جي وچ ۾ هڪ آزاد بفر رياست طور رکڻ بهتر ڄاتو. جيڪڏهن انگريز افغانستان کي فتح ڪري وٺن ها ته انگريزان کي هندوستان ۾ هڪ صوبي طور شامل ڪن ها. انهيءَ صورت ۾ اڄ اهو پاڪستان ۾ هجي ها. اسان جا پنجابي سياستدان افغانستان کي به هڪ الله، هڪ اسلام ۽ هڪ قرآن جي نالي ۾ اولهه پاڪستان واري ”ون يونٽ“ واري اسڪيم ۾ شامل ڪن ها. پٺاڻو! خدا جو شڪر ڪريو، جو اها صورتحال اوهان لاءِ پيدا نه ٿي.

وڏي ڳالهه ته انگريزن جي اشارن تي چوڌري خلیق الزمان انگريز نواز پاڪستان جي هڪ هٿيءَ ۾ سڀني مسلم رياستن، افغانستان، ايران، عراق، شام، سعودي عرب ۽ مصر وغيره کي آڻڻ لاءِ جيڪو اسلام جو نعرو بلند ڪيو، ڇا مسلم رياستن اهو منصوبو قبول ڪيو؟ نه بالڪل نه، انهيءَ کي نفرت سان رد ڪيو ويو.

وزيراعظم جو اهو حوالو ته، ”اسڪاٽلينڊ انگريز سلطنت ۾ مضبوطيءَ سان ڳنڍيل آهي.“ - بنهه غير معقول آهي. اسڪاٽلينڊ کي رضا خوشيءَ سان نه پر زور زبردستيءَ سان ڳنڍيو ويو آهي. اسڪاٽلينڊ به آئرن لينڊ وانگيان سڄو وقت حاڪم انگريز طرفان مصيبت جو شڪار رهيو آهي. اسڪاٽلينڊ ۾ انگلينڊ جي طوق مان آزاديءَ لاءِ جدوجهد وڌي رهي آهي ۽ آئرن لينڊ وانگيان ڪاميابي انهن جو نصيب آهي.

وڏين سلطنتن جو زمانو ويو، هاڻوڪو زمانو عام ماڻهو ۽ سڀني قومن، ننڍين قومن جي خودآختياريءَ جو زمانو آهي. عظيم سوويت روس ۾ موجود رياستن کي پنهنجا سفارتي تعلقات رکڻ، پنهنجي فوج رکڻ سميت تمام گهڻا اختيار ڏنا ويا آهن. سوويت يونين هڪ رياست نه آهي، پر سوويت سوشلسٽ رياستن جو اتحاد آهي. انهن رياستن کي آزاد ٿيڻ جو حق به حاصل آهي. انهيءَ حق سوويت يونين کي ٽوڙيو نه، پر وڌيڪ مضبوط ڪيو آهي. اسان جي پاڪستاني اڳواڻن کي ويجهڙائيءَ واري تاريخ جا اهڙا مثالي سبق وسارڻ نه گهرجن.

خود وڏي انگريز سلطنت به آهستي آهستي ڏاڪي به ڏاڪي خود

مختيار ملڪن ۾ ورهاڻجي پئي، جيڪي ڪنهن زماني ۾ سندس غلام هئا. خودمختيار ملڪن جو پنهنجي رضا خوشيءَ سان ڳانڍاپو، مضبوط ترقي پذير، سياسي ادارن ۽ رياستن جي بهتر شڪل آهي. جيتوڻيڪ اهو ضروري نه آهي ته انڊيا اسان لاءِ مثال بڻجي، پر هندستان ۽ پاڪستان ۾ تمام گهڻيون هڪجهڙايون آهن. انڊيا هڪ تمام وڏو ملڪ آهي، انهيءَ کي پاڪستان کان وڌيڪ زبان ۽ ثقافت جا مسئلا درپيش آهن. انهيءَ جي باوجود به انڊيا ۾ يڪجهتي يا هندو ڌرم جي نالي ۾ صوبن ۽ رياستن کي ڳنڍڻ جي ڪابه چرچ نه آهي. ان جي ابتڙ ماڻهن جي خواهشن جو احترام ڪندي آندرا پرديش * رياست جوڙي وئي آهي ۽ اهڙيون ٻيون رياستون جڙڻيون آهن.

قانوني طور ڳالهائيندي اسان جي موجوده آئين تحت (انڊيا گورنمنٽ ايڪٽ 1935ع جيڪو پاڪستان ۾ به لاڳو آهي) پاڪستان گورنري صوبن جي فيڊريشن آهي، ۽ ڪوبه صوبو ختم نٿو ڪري سگهجي. (البت ڪو ٻيو صوبو ڪنهن آرڊيننس يا ڪي بيءَ طرح جوڙي سگهجي ٿو.)

ڳري خرچ جو دليل

وزيراعظم جو اهو دليل ته ”ون يونٽ“ جي ڪري وڏا اقتصادي فائدا ٿيندا، بنهه بي معنيٰ آهي. مرڪزي سرڪار خرچ گهٽائڻ لاءِ ڪيترائي بهتر اپاءُ وٺي سگهي ٿي. جڏهن سنڌ جي ليجسليٽو اسيمبليءَ جي 60 کان وڌيڪ ميمبرن 111 جي هاڻوس مان عبدالستار پيرزادي جي برطرفي جو مطالبو ڪيو، ته مرڪز چو پيرزادي جي مدد ڪئي ۽ وزيرن جو تعداد 6 مان وڌائي 12 ڪيو ويو. تڏهن اقتصادي بچت جي موجوده سوچ ڪيڏانهن ويئي؟ اهو محسوس ڪيو پيو وڃي ته ”ون يونٽ“ واري بچت جو دليل صرف ٻاهريون ڌيڪ آهي. هزارين سرڪاري ادارا بيروزگاريءَ جي هنج ۾ اڇلايا ويندا، جيڪي اسان جي پڙهيل لکيل طبقي لاءِ اقتصادي مسئلا پيدا ڪندا.

* نوٽ: حيدرآباد دکن جي نظام زور زبردستيءَ سان ڀرپاسي وارين رياستن تي قبضو ڪري هڪ وڏي حيدرآباد دکن رياست قائم ڪئي. آزاديءَ کان پوءِ هندوستان جي سرڪار اتي جي عوام جي مطالبن کي قبول ڪندي حيدرآباد دکن جي رياست کي ٻولي، ثقافت ۽ قومن جي مڃيل اصولن جي بنياد تي آندرا پرديش ۽ ڪرناتڪ رياستن ۾ ورهايو. (مترجم)

جمهورييت يا آمرانيت

اهو جمهوري عمل يا طريقو ٿي هو جنهن تحت غلام محمد جهڙو ماڻهو جيڪو نه ته نواب يا راجا يا امام هو، پر معمولي بينڪ ميمبر مان وڌي موجوده عهدي تي پهتو؛ جنهن تي هو بجا طور فخر ڪري سگهي ٿو. جيڪڏهن ملڪ کي صحيح جمهوري طريقن تي هلاڻو آهي ته ان کي اڳتي وڌائڻو پوندو، نه ڪي پوئتي.

اسان کي ياد رکڻ گهرجي ته هٽلر ۽ مسوليني جهڙا اسان کي موقعا ۽ قوت نه آهي، جو اهڙا خطرناڪ تجربا ڪري سگهون، جن کي هو به ڪامياب ڪري نه سگهيا. فوجي آمریت ذريعي انهن پنهنجن ملڪن کي اهڙي ته اوڙاهه ۾ اڇلايو، جنهن مان هو اڃان تائين جند چڙائي نه سگهيا آهن. پاڪستان ۾ فوجي عنصرن کي همٿائي، مسٽر غلام محمد دنيا جي سڀ کان وڏي اسلامي رياست کي ايراني ۽ مصري رستي ڏانهن ڌڪي رهيو آهي ۽ فرنڪ تائين جو اهو خونخوار درندو پيدا پيو ڪري، جيڪو کيس ۽ سندس ساٿين کي اوڙاهه ۾ اڇلي تباھه ڪري ڇڏيندو.

اها ڪيڏي نه بدقسمتي آهي جو اسان جا حڪمران ملڪ کي اهڙي رستي تي وٺي آيا آهن، جتي عوام، ماڻهو، خيال، جمهوريت، ترقي، پورهيو، سبب، دليل جهڙا قيمتي مقدس لفظ ممنوع قرار ڏنا پيا وڃن. برطانوي سامراج جي تربيت يافته ٿورڙن سرڪاري ڪامورن جي لٽي جي بڪ وڌي وڃي حد ڪئي آهي ۽ سياسي سوچ تي هڪ هنڌ قائم ڪئي آهي. ساڳيا ماڻهو وڏي وات آهي اعلان به ڪن ٿا ته اهي صرف سپاهي آهن.

مسٽر اسڪندر مرزا هڪ سپاهي ۽ جي حيثيت ۾ عوام ۽ عوامي آواز خلاف پنهنجي مڪمل نفرت جو اظهار ڪيو آهي. انهيءَ ڪري هن نه صرف عوام جي بيعزتي ڪئي آهي. پر پاڪستان جي ٻين الاقوامي ساک کي به وڏو ڌڪ هنيو آهي، ته پاڪستان جا ماڻهو عمومي طرح سوچڻ ۽ آواز اٿارڻ جي قابل ٿي نه آهن. سوال اهو آهي ته ڇا مسٽر مرزا انهيءَ ڳالهه تي پشيمان آهي يا بضد آهي. پڪ ٿي پڪ هو پنهنجي ضد تي قائم آهي. ٻئي طرف هي ۽ مسٽر غلام محمد عوام جي سوچ کي درست ڪرڻ لاءِ ڇا ڪري رهيا آهن! پڪ

ٿي پڪ فوجي رستو. اهو رستو به سڌارڻ وارو نه آهي.
هرگز نه رسي به ڪعبه اي پنجابي،
اين راهه ڪم مي روي به انگلستان است.

ماهرن جي ڪميٽي

وزيراعظم ”ون يونٽ“ واري منصوبي جو مسودو ماهرن جي هڪ ڪميٽيءَ جي حوالي ڪيو آهي. اهي ماهر ڪير آهن؟ انهن کي ڪنهن چونڊيو آهي؟ اها اڳي ئي خبر آهي ته اهي پنجابي ماهر- پنجابي ڪامورا يا انهن جا ڇاڙتا هوندا. ماهرن جي اها رپورٽ شايع ڪئي وڃي. هر قانون پلي ڪيڏو ٿي ننڍڙو ڇو نه هجي، عام رواجي طرح انهيءَ لاءِ عوام کان تجويزون ۽ رايو گهرايا وڃن. انهيءَ لاءِ چڱو وقت ۽ موقعو ڏنو وڃي. اهڙي مستقل نوعيت جي مسئلي کي، جنهن کي سنڌي پنهنجي زندگي ۽ موت جو مسئلو سمجهن ٿا، اها جلد بازی واري پاليسي شديد مخالفت، نفرت ۽ شديد ويڙهه پيدا ڪندي.

بچاءُ وارو مڪر

زال مڙس يا بن يائرن جي وچ ۾ زوريءَ ڳانڍاپو به اڻ وڻندڙ ڳالهه آهي.
”جيئو ۽ جيئڻ ڏيو“ - نه صرف ذاتي زندگي پر سياست ۾ به خوش ۽ پُر امن زندگيءَ جو اصول آهي.

وزيراعظم پنهنجي 22 نومبر 1954ع واري تاريخ ساز ريڊي اعلان ۾ پنجاب جي 56 سيڪڙو جي ڀيٽ ۾ 40 سيڪڙو نمائندگي قبول ڪرڻ واري فراخديءَ جو ذڪر ڪيو آهي. مون تي يقين ڪريو ته اهي 30 سيڪڙو يا اڃا گهٽ تي به راضي ٿي ويندا. اهي بهاولپور ۽ سرحد تي انحصار ڪري سگهن ٿا. انهيءَ کان به وڌيڪ سنڌ جي ڪهڙي ۽ راشدي جهڙن ماڻهن تي پاڙي سگهن ٿا، جيڪي هاڻي کان ئي نظر ڪرم حاصل ڪرڻ لاءِ وڏي جفاڪشي ڪري رهيا آهن. وڏي ڳالهه ته اها رعایت به صرف ڏهن سالن لاءِ آهي. ڪهڙي خاطري آهي ته هڪ سال کان پوءِ اها مهرباني واپس نه ورتي ويندي. اڳ ۾ ئي لاهور جي جوابدار اخبارن ۾ سنڌ، سرحد ۽ بلوچستان لاءِ انهن

لفظن مان صوبائيت جي بوءِ جا آواز اُٿاريا ويا آهن. ڪراچيءَ کي سنڌ کان الڳ ڪرڻ وقت اصلي رهاڪن لاءِ تحفظن جو وعدو ڪيو ويو هو. ڇا انهيءَ تي عمل ڪيو ويو آهي؟ سنڌي زبان کي ڪراچي يونيورسٽيءَ جي نصاب مان خارج ڪيو ويو آهي ۽ ٻيون ڪيتريون اهڙيون زيادتيون ڪيون ويون آهن، جنهن جو افسوسناڪ نتيجو هيءُ نڪتو آهي جو اصلي باشندا پاڻ کي پنهنجي سرزمين تي ڌاريان ٿا سمجهن.

چوڌري محمد علي ٻه مهينا اڳ واعدو ڪيو هو ته اسان کي 25 ڊسمبر 1954ع تي آئين ملندو. انهيءَ ڏينهن تي اسان ڇا حاصل ڪري رهيا آهيون. اسان جي سياستدانن جي وعدن تي ڪهڙو ڀروسو؟ پنجاب جا اڳواڻ پنهنجي اها فراخدي ۽ تحفظ پاڻ وٽ رکن. سنڌ کي پنهنجا مسئلا پاڻ بنا ڪنهن جي مداخلت ۽ ڦرلٽ جي بغير ڏيو. سنڌي-پنجابين جي انهيءَ فراخديءَ لاءِ سدائين شڪرگذار رهندا.

سنڌ جي تباهيءَ ۾ سنڌ جي زماڻندن جي نااهلي

ٻه سال اڳ جڏهن سنڌ اسيمبليءَ جي موجوده ميمبرن ووٽ ورتا هئا، تڏهن سنڌ کي پنجاب سان ضم ڪرڻ جي ڪا به ڳالهه نه هئي. نه ئي انهيءَ مسئلي کي رواجي طرح ووٽرن جي اڳيان رکيو ويو هو. تنهن ڪري انهن ميمبرن کي سنڌ جي تباهيءَ جي خطرناڪ مسئلي تي ووٽ ڪرڻ جو ڪوبه اختيار ڪونه آهي. اها ڳالهه به قابلِ ذڪر آهي ته مرڪز رواجي طريقي سان سنڌ جي ميمبرن جي حمايت حاصل ڪري نه سگهيو آهي. پنهنجن مقصدن کي حاصل ڪرڻ لاءِ غير جمهوريت، غير اخلاقي طريقن کي اختيار ڪيو آهي. جنهن جي انتها اها آهي جو ايوب ڪهڙي جهڙي سزا يافته ڏوهاري کي سنڌ جو وزيراعليٰ ۽ سنڌ مسلم ليگ جو اڳواڻ مقرر ڪيو ويو آهي. نيڪ طريقن ذريعي نيڪ مقصد ۽ هڪ بي داغ شخصيت، سنڌ جي مقبول رهنمائن، جهڙوڪ: جي. ايم. سيد، قاضي فيض محمد ۽ ٻين ڪيترن کي جيل حوالي ڪيو ويو آهي. سنڌ جي اهم ترين اخبارن روزنامہ ”الوحيد“ ۽ ”ڪاروان“ تي بندش وڌي ويئي آهي. فلم 144 ۽ ٻين قلمن ذريعي اڳ ۾ ئي نيم فوجي سرڪار مڙهي وئي آهي.

سپرسانڪ رفتار

ٻن وڏن صوبن پنجاب ۽ بنگال جي اڳواڻن وڏي ويڙهه کان پوءِ آخرڪار پرچاءُ ڪيو آهي. سنڌ ۽ ٻين ننڍن صوبن جي مال غنيمت جو اهو ٿورو آهي، جو جيستائين ان ”ون يونٽ“ تي عمل درآمد ٿئي، بيخواب راتيون گذاري رهيا آهن. بنگالي وزيراعظم ته اهو قبول ڪري سگهي ٿو ته ڇاڪاڻ سندس مفاد هڪ هزار ميل جي غير ملڪي مفاصلي جي خاص حالتن سان محفوظ آهن. نه ته هن کي سنڌين جي زندگيءَ جي حالتن جي پليءَ پٽ ڄاڻ آهي، نه ئي ڪا خاص دلچسپي. هو تخت سان وڌيڪ وفادار آهي، بنسبت بادشاهه جي.

نظريه اسلام

اسلامي نظريو عرب مان اُڀريو. عربستان ۾ شروعاتي تاريخ هاشمي ۽ بنو اميه، بنو اميه ۽ عباسين جي جهيڙن کي وساريندي ويجهڙائي جي تاريخ تي نظر ڪبي، ته مملڪت خداداد ترڪي ۽ نظريه اسلام سڀني عرب قومن کي ڪنور کي نه سگهيو. انهيءَ جاءِ تي عراق، شام، اردن، يمن ۽ سعودي عرب جون خودمختيار رياستون ڏسون ٿا. انهن عربي ڳالهائيندڙ قومن ۾ نظريه اسلام جي سڀني رياستن کي ”ون يونٽ“ ۾ ڳنڍڻ جي ڪابه ڳالهه ٻڌڻ ۾ ڪانه ٿي اچي. افغانستان، ايران ۽ ترڪي هر هڪ کي الڳ وجود آهي. ڪنهن به نعري يا نظريه هيٺ ڪين گڏ ڪرڻ جي خيال کي ناڪاميابي نصيب ٿيندي.

مسلمان افغانستان جا، هندو انڊيا سان وڌيڪ برادرانه تعلقات آهن بنسبت اسلامي پاڪستان جي. مسلمان ترڪي جا اسلامي مصر جي پيٽ ۾ عيسائي آمريڪا سان وڌيڪ تعلقات آهن. انهن نظرين کان سواءِ ڪي ٻيون ڳالهيون آهن جيڪي قومي روين کي ترتيب ڏين ٿيون.

نظريه اسلام کان سواءِ به سنڌ، پنجاب ۽ پختونستان ۽ بلوچستان به پاڪستان جي خودمختيار برادرانه ايڪن سان گڏ رهي سگهن ٿا. جيڪڏهن نظريه اسلام جي واقعي ڪا ڪوٽ آهي ته انهيءَ تي سڀني مسلمانن جي وچ ۾ صحيح برادريءَ بحال ڪندي اوچو ثقافتي مرتبو حاصل ڪرڻ کپي. ڳالهين ذريعي، عمل ذريعي، حقيقي حالتون ۽ موقعا پيدا ڪرڻ کپن. زمينداري ۽

جاگيرداري ختم ٿيڻ ڪيئي. ڪيڙيندڙ کي وارث بنايو وڃي. وڏين صنعتن کي قومي ملڪيت ۾ ورتو وڃي. مزدور کي انهيءَ ۾ حصيدار بنايو وڃي. نه اهڙو غلام، اڌ انسان، گهٽ پگهار يا فٽ مائهو جيڪو سدائين مالڪ جي مرضيءَ تي زندهه رهي. هتي امير، امير تر ۽ غريب، غريب تر ٿيندو پيو وڃي. هن ڌرتي جا اعليٰ ترين فرزند پورهيت ۽ هاري اڳواڻن کي، نقصان ڏيندڙ جيٽن وانگيان جيلن ۾ رکيو پيو وڃي ۽ سندن يونين ۽ هاري تنظيمن کي ججهو عذاب ڏيئي تباهه ڪيو پيو وڃي. گهٽ اُپت گهٽ رٿابندي، وڌيڪ غربت وڌيڪ پريشاني. پوءِ اسپن غير ملڪي امداد لاءِ فقيرن وانگيان هٿ ٽنگيو پيا آهيون. ڇا غير ملڪي امداد، غير ملڪي غلامي کان سواءِ حاصل ڪري سگهجي ٿي؟

نظريه اسلام جي نالي ۾ ”ون يونٽ“ وارو منصوبو، مستقل مادي مفادن حاصل ڪرڻ لاءِ هڪ ٻيو قريب آهي، ڇاڪاڻ ته اهي مستقل مفاد واپار ٽيڪسن جي سلسلي ۾ پنهنجيون رعايتون قائم رکڻ لاءِ دعويٰ ڏيندا آهن. نظريه اسلام کي سڪن ۽ هندن جي خلاف هٿيار طور ته ڪاميابيءَ سان استعمال ڪري سگهجي ٿو، پر پنجاڻي اڳواڻن کي اهو ساڳيو هٿيار پنهنجي هم مذهب سنڌي يا ڦرن خلاف استعمال ڪرڻ کان باز رهڻ گهرجي.

پڄاڻي

جڏهن پنجاب جي خلاف سڀ ڪجهه ڳالهايو ويو آهي ته ان مان مراد هڪ مختصر حصو، معنيٰ مستقل مفاد- هن تنقيد مان پنجاب جو عام مرد ۽ عورت، پورهيت ۽ هاري ۽ دانشور خارج سمجهڻ ڪيئي، جيڪي پنهنجي اعليٰ خصلتن ۽ حاصلات مٿيان پنهنجي قوم لاءِ باعث فخر آهن. انهن جي ۽ سنڌ جي عام ماڻهن جي وچ ۾ اتحاد ۽ دوستي وڌندڙ آهي، جنهن کي ڪا به شيءِ ويندي ”ون يونٽ“ به پنهنجن قريب ڪارين جي باوجود ٽوڙي نٿو سگهي، ۽ پنجاب جو عام ماڻهو سنڌ جي منشا خلاف سنڌ جي ختم ٿيڻ کي قبول نه ڪندو. هن وقت تائين اسان جي حاڪمن طرفان زمينداري ۽ جاگيرداري کي مضبوط رکڻ، يدرين غير برابري ۽ ناانصافي کي قائم رکڻ وارين پاليسين کي نظر ۾ رکندي، سنڌ جو عام ۽ باشعور ماڻهو ڪڏهن به ”ون يونٽ“ قبول نه ڪندو.

ون يونٽ ۽ جمهوريت

(1)

هڪ عام آواز اهو آهي ته، ”ون يونٽ“ جو ڪارنامو پاڪستان ۾ جمهوريت ڪشيءَ جو سڀ کان زياده نمايان مظاهرو آهي.“ انهيءَ ڪارنامي ملڪ ۾ بحران پويان بحران آندو آهي، ۽ پاڪستان جون گهڻي ڀاڱي ڪمزوريون انهيءَ ڪارنامي ڪري پيدا ٿيون آهن. اهو فقط هڪ انتظامي اُڀاءُ نه آهي، پر ساڳئي وقت اهو مقامي سامراجيت، بينڪ شاهي يا نيم بينڪ شاهي جي انهن روين کي ظاهر به ڪري ٿو، ۽ ساڳئي وقت لڪائي به ٿو، جيڪي سڀني جي تباهيءَ لاءِ اسباب پيدا ڪن ٿا. جن ”ون يونٽ“ اٿن چاهيو ٿي، تن ڄاتو پئي ته ”ون يونٽ“ تيسين اچي نه سگهندو، جيسين هندستان جي آزاديءَ جي ايڪٽ 1947ع جي روپ ۾، برطانوي حڪمرانن جي طرفان ڏنل جمهوريت جي عناصرن کي ختم نه ڪيو ويو آهي.

مٿئين ايڪٽ هيٺ پاڪستان لاءِ دستور ٺاهڻ واسطي، دستور ساز اسيمبليءَ جو خودمختيار ادارو قائم ڪيو ويو. درحقيقت انهيءَ اسيمبليءَ هڪ دستور ٺاهيو هو، جنهن ۾ پاڪستان کي فيڊريشن جي حيثيت ڏني وئي. اها فيڊريشن پنجن مکيه صوبن: پنجاب، بنگال، سنڌ، سرحد ۽ بلوچستان تي مشتمل هئي. انهيءَ دستور ٺاهڻ لاءِ ست سال ڪوششون ورتيون ويون، ۽ ڪيئي ڪشالا ڪڍيا ويا. ان وقت جي وزيراعظم محمد علي بوگره کي انهيءَ دستور جو اعلان 25 ڊسمبر 1954ع تي قائداعظم جي ڄمڻ جي ڏينهن جي موقعي تي ڪرڻو هو. انهيءَ دستور ۾ ”ون يونٽ“ جهڙي ڪنهن به شيءِ جي گنجائش نه هئي.

عين ان وقت جڏهن دستور جو اعلان ٿيڻ وارو هو، 24 آڪٽوبر 1954ع تي ”ون يونٽ“ جي باني ۽ گورنر جنرل - ملڪ غلام محمد نادرِي حڪم جاري ڪري دستور ساز اسيمبليءَ کي ٽوڙي ڇڏيو، ۽ ملڪ ۾ هنگامي

صورت حال جو اعلان ڪيو، جا درحقيقت موجوده نه هئي. اهڙيءَ طرح دستور جي بحالي ناممڪن بنائي وئي. گورنر جنرل جي هن قدم کي للڪاريو ويو. دستور ساز اسيمبليءَ جي صدر مولوي تميزالدين، ڪراچيءَ ۾ سنڌ چيف ڪورٽ اندر هڪ رٽ پيشن داخل ڪئي. ڪورٽ گورنر جنرل جي انهيءَ حڪم کي رد ڪري، مولوي تميزالدين کي يڪراءِ صحيح قرار ڏنو. سنڌ چيف ڪورٽ جي هيءَ فتويٰ هڪ شاندار دستاويز آهي، ۽ انتظاميا جي اثر کان اسان عدليه جي آزاديءَ جو هڪ يادگار آهي.

سرڪاري ڌر اها فتويٰ قبول نه ڪئي، ۽ مقابلو لاهور واري فيڊرل ڪورٽ ۾ پيش ڪيو ويو. فيڊرل ڪورٽ، مسٽر جسٽس منير جي صدارت هيٺ اڪثريت واريءَ راءِ سان سنڌ ڪورٽ جي فيصلي کي ختم ڪري ڇڏيو. مسٽر جسٽس اي. آر. ڪارنيلس - اسان جي موجوده چيف جسٽس ۽ مسٽر جسٽس شريف فيڊرل ڪورٽ جي ججن جي حيثيت ۾، سنڌ ڪورٽ جي فيصلي جي تائيد ڪئي هئي ۽ مسٽر جسٽس منير ۽ ٻن ٻين ججن گورنر جنرل جي پٺيڙائي ڪئي هئي.

گذريل سال رٽائر ٿيڻ کان ستت پوءِ هڪ الوداعي دعوت ۾ لاهور ۾ تقرير ڪندي، مسٽر محمد منير تسليم ڪيو هو ته مولوي تميزالدين واري ڪيس ۾ سندس فتويٰ سياسي نوعيت جي هئي. (تهن جو مطلب ته عدل پٽاندڙ نه هئي.)

فيڊرل ڪورٽ کان سرٽيفڪيٽ حاصل ڪرڻ بعد مسٽر غلام محمد پاڪستان جو بي تاج بادشاهه ٿي ويو ۽ ڌڙڪو ڏنائين ته هو پنهنجي ٽائيل ماڻهن جو ڪنوينشن ڪوٺائيندو ۽ پنهنجو هڪ ٽائيل دستور پاڪستان تي مڙهندو. مسٽر سهروردي انهيءَ وقت زبورچ جي هڪ اسپتال مان موٽيو هو، ۽ عوام جون سندس اڳواڻي ۾ وڏيون آميدون هيون. پر هن ماڻهن کي جلد ئي چرڪائي ڇڏيو، جو غلام محمد جي هيٺان هڪ معمولي وزارت وڃي قبول ڪيائين. رٽيل ڪنوينشن کي بهرحال فيڊرل ڪورٽ غلط قرار ڏنو، ۽ ائين دستور ساز اسيمبلي، صوبائي قانون ساز اسيمبلي مان اڻ سڌي ووٽ رستي ٺاهي وئي ۽ ان کي دستور ٺاهڻ ۽ بحال ڪرڻ جو ڪم سونپيو ويو.

اتي سڀني سياسي حرفتن سان چوڌري محمد علي پاڪستان جو وزيراعظم ٿيو. سندس ايامڪاريءَ ۾ هڪ خفيه ”ون يونٽ“ جو شاهي منصوبو تيار ٿيو ۽ عمل ۾ آندو ويو. انهيءَ منصوبي جو انڪشاف دستور ساز اسيمبليءَ ۾ ٿيو. چوڌري محمد علي جو نعرو هو، ”ون يونٽ“ نه هوندو ته دستور نه ٺهندو.“ ”ون يونٽ“ کي نافذ ڪرڻ لاءِ نئين صوبن تي ظلم جو راج ڪڙو ڪيو ويو. مخالفت ڏسي ملڪ غلام محمد گورنر جنرل ملڪ ۾ مارشل لا آڻڻ ٿي چاهيو. جنرل ايوب خان ان وقت جي ڪمانڊران چيف، جيئن هن بعد ۾ ظاهر ڪيو، مارشل لا آڻڻ ۾ ساٿ ڏيڻ کان انڪار ڪيو. پر 1954ع ۾ ”ون يونٽ“ قائم رکڻ واسطي هن ڪري ڏيکاري.

”ون يونٽ“ کي سولو بڻائڻ لاءِ پيرزادي جي سنڌ وزارت ڊپٽي ڊائريڪٽر ڪري ختم ڪري وئي، ۽ هڪ بدنام سياستدان محمد ايوب کهڙي، جنهن کي سنڌ جي ماڻهن پرودا جي مقدمي وسيلي سياسي سرحد کان هڪالي ڪڍيو هو - تنهن کي ان مقصد لاءِ سنڌ جو وزيراعليٰ مقرر ڪيو ويو ته جيئن هو وزيراعليٰ جو عهدو ۽ سنڌ جي جداگانہ جغرافيائي حيثيت هميشه جي لاءِ ختم ڪري. ان ڳالهه لاءِ پرودا جهڙو سٺو قانون به منسوخ ڪيو ويو.

صوبائي اسيمبلي کان گرفتارين جي وارنٽن وسيلي ۽ بندوقن جي پهري هيٺ ”ون يونٽ“ جو ٺهراءُ پاس ڪرايو ويو. حيدرآباد ۽ پشاور جي اسيمبلي هال جي چوڌاري هٿياربند پوليس جو گهيرو هو. ڪيترن ئي ماڻهن کي مقدمي هلائڻ کانسواءِ جيل ۾ اُماڻيو ويو. انهيءَ ۾ هن دستاويز جو مصنف (حيدر بخش جتوئي) به شامل آهي. سموري مخالفت کي ڪچليو ويو. مسٽر اسڪندر مرزا تڏهوڪي پاڪستان جي وزير دفاع، پشاور ۾ چيو: ”ون يونٽ“ متعلق حڪومت جو فيصلو پڪو ۽ آخري آهي. سموري مخالفت کي اسٽيم رولر وانگر ڪچليو ويندو.“

مٿين حالتن ۾ ”ون يونٽ“ جو مسودو مسٽر سهروردي وزير قانون پاڪستان تيار ڪيو ۽ انهيءَ وقت مسٽر سهرورديءَ تي انهن جو ڌم ٿيو، جي واقعي طاقتور هيون، ۽ هو بي مائو ٿي انهن جي ٿي هٿان لوڌجي نڪتو جن جي هن خدمت ڪئي هئي.

ٽئين دستور ساز اسيمبليءَ ۾ ”ون يونٽ“ جي بل تي مباحثي درميان مسٽر سهروردي ۽ سندس ٽولي ڪلتي ڪاٽي ”ون يونٽ“ جي مخالفت ڪئي ۽ ان جي خلاف چڱا دليل ڏنائين، پر ان مان ڪجهه ڪين وريو. بل پاس ٿيو، ۽ ڪلام پاڪ جي تلاوت سان ان جو افتتاح ٿيو.

فقط هڪ سال جي ئي تجربي مان ثابت ٿيو ته ”ون يونٽ“ انتظامي، مالي، سياسي ۽ اخلاقي قسم جي هر نقطه نگاهه کان قابلِ عمل نه آهي. 1957ع ۾ اولهه پاڪستان اسيمبليءَ هڪ ٺهراءُ پاس ڪري قومي پارليامينٽ کي سفارش ڪئي ته ”ون يونٽ“ کي ٽوڙيو وڃي، ۽ ساڳيا اڳيان صوبا قائم ڪيا وڃن. اها تحريڪ جيئن پوءِ تيز زور وٺندي پئي وئي ۽ سيپٽمبر 1958ع ڌاري گهڻو ڪري سڀني اهم سياسي اڳواڻن فيصلو ڪيو ته ”ون يونٽ“ کي هميشه جي لاءِ ختم ڪيو وڃي.

عين انهيءَ وقت انهيءَ تحريڪ کي روڪڻ واسطي 7 آڪٽوبر 1958ع تي دستور کي ختم ڪيو ويو. ڪن ماڻهن دستور جي ختم ٿيڻ تي ارمان جو اظهار ڪيو. سمجهيو ائين پئي ويو ته انهيءَ مسئلي تي ٽئين سر سوچ ڪئي ويندي، ۽ شايد هڪ جمهوري دستور جنهن ۾ ”ون يونٽ“ جو نالو به نه هجي، ٺهي سگهي، پر 8 آڪٽوبر 1958ع جي صبح تي زون بي (5) جي مارشل لا ايڊمنسٽريٽر جنرل اعظم اعلان ڪيو ته، ”دستور ختم ٿي ويو، پر ”ون يونٽ“ قائم آهي ۽ قائم رهندو.“

درحقيقت مارشل لا جو مکيه ڪم ”ون يونٽ“ کي قائم رکڻ هو، ۽ ان حقيقت جو اظهار هڪ سرڪاري مطبوعات ”پاڪستان جي تاريخ“ ۾ هيٺين ريت ڪيو ويو آهي: اهو ڪتاب اولهه پاڪستان جي اسڪولن ۾ درسي ڪتاب ڪري پڙهايو پيو وڃي.

باب چاليهون ملڪي انتظام

1955ع واري ”ويست پاڪستان ايڪٽ“ جي پاس ٿيڻ تائين اولهه پاڪستان هيٺين علائقن تي مشتمل هو:

- 1- پنجاب، اتر الهندو سرحدي صوبو، ۽ سنڌ جا سابق گورنري صوبا.
- 2- بلوچستان ۽ ڪراچي ۽ جا سابق چيف ڪمشنرن وارا صوبا.
- 3- بهاولپور ۽ خيرپور جون رياستون ۽ بلوچستان جي يونين.
- 4- بلوچستان، پنجاب ۽ اتر الهندي سرحدي صوبي جا قبائلي علائقا، ۽ امب، دير، چترال ۽ سوات جون رياستون.

انهيءَ قسم جي مختلف ملڪي حصن کي قائم رکڻ مان جيڪي نقصان ٿي سگهيا ٿي، سي جلد ئي ظاهر ٿيڻ لڳا. اهي علحده اڪايون اتحاد، استحڪام، اقتصادي ترقي ۽ سياسي يڪجهڙيءَ جي رستي ۾ رڪاوٽ ثابت ٿي رهيون. مختلف صوبن جي هڪ ٻئي جي خلاف رقابتن ۽ سياسي سازشن جو افسوسناڪ قصو، هن نئين قوم جي تاريخ جو هڪ سياهه باب آهي، ۽ اهو ايتري قدر منجهيل ۽ دل آزار آهي، جو ان جو هتي تفصيلوار بيان ڪرڻ مناسب نه آهي.

جيئن هينئر ظاهر ڪيو ويو آهي، صدر ايوب خان جيڪو ان وقت پاڪستان جو ڪمانڊر ان چيف هو، تنهن اولهه پاڪستان جي مختلف اڪاين کي ملائي هڪ صوبي جي صورت ۾ منظم ڪرڻ جو نظريو پيش ڪيو. مسٽر غلام محمد، انهيءَ وقت جي گورنر جنرل ۽ ڪن ٻين اڳواڻن انهيءَ خيال کي عملي صورت ڏيڻ لاءِ موزون قدم کنيا. انهيءَ رٿا جي پاڪستان جي ڪيترن ئي گروهن سخت مخالفت ڪئي. آئين ساز اسيمبليءَ بهرحال پاڪستان جي اتحاد کي اڏول بنائڻ لاءِ هڪ ايڪٽ پاس ڪيو، جن کي عام زبان ۾ ”ون يونٽ“ چيو وڃي ٿو. انهيءَ گڏيل صوبي کي انتظامي مقصدن لاءِ ڪمشنرن جي ڏهن ڊويزنن ۽ وفاقي دارالحڪومت (ڪراچي) جي صورت ۾ ورهايو ويو. پر شخصي مقصدن رکندڙ اڳواڻن الڳ الڳ صوبن ۽ رياستن جي هن اتحاد خلاف پنهنجي پروڻڳندا جاري رکي ۽ ”ون يونٽ“ کي ڊاهڻ لاءِ هنن نئين سر ۽ وڌيڪ زور شور سان سياسي بليڪ ميل، رشوت ۽ پارٽي بازيءَ جهڙيون حرڪتون عمل ۾ آڻڻ شروع ڪيون. اهڙيءَ ريت آڪٽوبر 1958ع واري امن پسندانہ انقلاب لاءِ جيئن پوءِ تيئن حالتون سازگار ٿينديون رهيون.“ (صفحو 584-583)

باب ايڪيتاليهون - آڪٽوبر 1958ع وارو انقلاب

سيپٽمبر 1957ع ۾، اولھہ پاڪستان اسيمبليءَ ”ون يونٽ“ کي ٻاھڻ جي رٿ بحال ڪئي، ۽ ان جي بجاءِ سڄي صوبي ۾، متعدد خودمختيار اڪايون قائم ڪرڻ جي سازش ڪئي. خوش قسمتيءَ سان جنرل محمد ايوب خان ملڪ جي صدر ۽ وزيراعظم کي آماده ڪرڻ ۾ ڪامياب ٿيو، تہ هو ”ون يونٽ“ کي بي اصول سياستدانن جي حملي کان بچائڻ لاءِ ڪوششون وٺن.“ (صفحہ 206)

مارشل لا ڪجھہ وقت لاءِ ”ون يونٽ“ کي بچائي ورتو، پر ستت ئي ان جا اثر سڀ ڪنھن تي پوڻ لڳا. آخر ۾ ”ون يونٽ“ جا حامي بہ ان مان بيزار ٿي پيا. درسي ڪتابن ۾ مٿيون بيان ڪنھن سنڌيءَ جي قلم سان نہ لکيو ويو آھي، جو هو اھو ڏيکاري تہ ”ون يونٽ“ جي لعنت کان پوءِ مارشل لا جي لعنت آئي. اھو بيان ”ون يونٽ“ جي ھڪ حامي لکيو آھي، ۽ ڪوشش ڪئي اٿس تہ ”ون يونٽ“ خلاف پيدا ٿيل جذبن کي ٽڌو ڪري، ۽ اھو ڏيکاري تہ جيڪڏھن مارشل لا ”ون يونٽ“ جھڙي نعمت کي بچائي سگھيو تہ اھو واقعي ھڪ نعمت ھئي، توڙي جوان ۾ اوڻايون ھيون.

”ون يونٽ“ ڪن شخصن جي عصبيت جي پيداوار آھي، ۽ لازمي طور ردعمل ۾ ان ننڍن صوبن ۾ عصبيت پيدا ڪئي آھي، جا اڳ نہ ھئي. پر فرق اھو آھي تہ ”ون يونٽ“ جي ناھيندڙن جي عصبيت جارحانہ ۽ غير منصفانہ آھي. ننڍن صوبن جي عصبيت پنھنجي بجاءِ خاطر ۽ جمھوري آھي. ارمان جي ڳالھ اھا آھي تہ درحقيقت جيڪي عصبيت کي پيدا ڪرڻ لاءِ ذميوار آھن، سي ئي پنھنجي ايماندار مخالفن تي عصبيت جو الزام مڙھن ٿا، ۽ اھڙو پرچار وڌي واکي ڪن ٿا.

(2)

”ون يونٽ“ جا حامي ڏاڍي چالاڪيءَ سان ”نظرياتي خيالي جمھوريت“ کي اسان جو اھم ترين سياسي مسئلو ڪري ٿا پيش ڪن، ۽

”ون يونٽ“ کي هڪ ننڍو ۽ غير اهم مسئلو سمجهي لنوائي ٿا ڇڏين. اهي حقيقي مسئلن کي منجهائڻ چاهين ٿا، ته جيئن اسين اهو وساري ڇڏيون ته اهو ”ون يونٽ“ ئي آهي، جنهن عوام جي مٿان سڀ برايون مسلط ڪري آخرڪار مارشل لا ۽ پوءِ اڄ ڪلهه وارو نيم فوجي جوڙجڪ آندو. اهي اسان جي گهڻن سياسي رهنمائن ۽ مفڪرن جي اکين ۾ ڌوڙ وجهڻ ۾ ذري گهٽ ڪامياب ٿي ويا آهن.

آخر حقيقت ۾ جمهوريت آهي ڇا؟ اوڀر بنگال لاءِ ”بنگالي ٻولي“ جمهوريت جو هڪ ضروري جز آهي، ۽ بنگال هن کي سلامت رکيو آهي. پر سنڌ لاءِ ”سنڌي ٻولي“ ڪجهه به نه آهي! بلوچستان لاءِ ”بلوچي“ ڪجهه به نه آهي! سرحد لاءِ ”پشتون“ ڪجهه به نه آهي.

اوڀر بنگال لاءِ ملازمتون جمهوريت جو جزو آهن، ۽ اهي بينگالين کي ملن پيون. سنڌ، بلوچستان ۽ سرحد لاءِ اهي ملازمتون فرقہ پرستيءَ جو جز آهن، اوڀر بنگال لاءِ اقتصادي ترقيءَ ۾ برابري ملڻ جمهوريت جو روح آهي، ۽ اهي ان ڳالهه کي هڪ وڏو جمهوري مسئلو سمجهي، انهيءَ اقتصادي برابري لاءِ جدوجهد ٿا ڪن. پر ويچارن غير ترقي يافته سنڌ، سرحد ۽ بلوچستان طرفان اهڙن مطالبن کي پاڪستان جي سالميت کي خطري رسائڻ جهڙيون تحريڪون ڪري سمجهيو ٿو وڃي. حقيقت ۾ ”ون يونٽ“ جي مخالفن جون ئي جمهوري آزاديون بي درديءَ سان ڪچليون ويون آهن. اسان جي حاڪمن وٽ ”ون يونٽ“ جي مخالفن کي وڏي ۾ وڏو ڏوهه سمجهيو ٿو وڃي. ”ون يونٽ“ ۽ ان جي غير منصفانه قاعدن ۽ قانونن جي مخالفت کي ڪڍڻ خاطر ٽي پوليس، جيل ۽ فوج جي سموري مشنري پنهنجي سموري طاقت سان حرڪت ۾ اچي وئي آهي. ”ون يونٽ“ جي مخالفت سببان ئي اسان جي هزارين مسلمانن ۽ پاڪستاني ڀائرن کي جيل، تڪليفن ۽ ملڪيت جي ضبطي وغيره جون عقوبتون برداشت ڪرڻيون پيون، جيڪي برطانوي سامراجيت جي بدترين ڏينهن ۾ پڻ ناپيد هيون. هن وقت اسان جا سوين محب وطن جيل جي ڪوٺڙين ۾ سڙي رهيا آهن. انهن جو ڏوهه ”ون يونٽ“ جي مخالفت، ۽ پنهنجي فطري حقن، دلچسپين ۽

آزادين جي حفاظت کان سواءِ ٻيو ڪجهه به نه آهي. ”ون يونٽ“ جي حامين مان مشڪل سان ڪو اولهه پاڪستان ۾ سياسي قيدي هوندو. اولهه پاڪستان ۾ ڪوبه وزير يا سيڪريٽري نٿو ٿي سگهي، جيستائين ڪو هو ”ون يونٽ“ کي پنهنجي ايمان جو جز ڪري تسليم نه ڪري، ۽ ان کي پاڪستان جي نظريه جو اهم ترين حصو نه سمجهي. سنڌ مان وزير، اهليت جي بنياد تي نه چونڊيا ويا آهن، انهن کي ”ون يونٽ“ جي حمايت ڪرڻ تي رضامند ٿيڻ سبب ئي وزير ڪيو ويو. اهل ۽ بهتر ماڻهن کي ڪيڙن وانگر وزارت کان ٻاهر رکيو ٿو وڃي.

اسان جا حاڪم هڪ ٻه وزارتي جايون خالي رکيو ويٺا آهن، ته جيئن هرڪو ميمبر وزارت ملڻ جي اميد ۾ رهي، سندن پاليسين متعلق خاموش رهي - پوءِ چاهي اهي پاليسيون ڪيتريون به غلط هجن.

سنڌ جا اهي ميمبر جيڪي ”ون يونٽ“ جي مخالف نيتيءَ جي ڪري مشهور آهن، سي وزير ٿيڻ سان راتورات ۾ بدلجي، ”ون يونٽ“ جي فائدي ۾ ڳالهائڻ لڳن ٿا. پوءِ چاهي هو دل سان نه، پر رڳو چين سان ٿا ڳالهائين. افسوس آهي اهڙي سماج تي، جنهن ۾ منافقي - ذاتي طاقت ۽ مفاد جو ذريعو هجي.

اهڙيءَ طرح ”ون يونٽ“ اسان جي اخلاق کي پست ڪرڻ ۽ اسان جي زندگيءَ جي سڀني اعليٰ قدرن کي ناس ڪرڻ لاءِ جوابدار آهي. جڏهن زندگيءَ جا اعليٰ اقتدار وڃائجي وڃن، ته پوءِ جمهوريت ڪهڙي معنيٰ ٿي رهي. اسان جي وزيرن ۽ اعليٰ آفيسرن کي بهترين ۽ عظيم ترين شخصيتن جو مالڪ هئڻ گهرجي. جيئن انهن کي اسين ۽ انهن جو مثال وٺي، ننڍن آفيسرن، ۽ شهرين ۽ ان کان هيٺ عام ماڻهن تائين عظيم چڱايون ڦهلائي وڃن. منافقي ۽ خرابيون، جيورن وانگر تڪڙو تڪڙو وڌن ٿيون، ۽ جلد ئي سماج جي نس ۾ سماجي ٿيون وڃن، جيئن هينئر سماجي ويون آهن.

”ون يونٽ“ ملڪ کي بيمار ڪري صحت مند ترقيءَ کي ناممڪن بنائي ڇڏيو آهي. اُ، جو هڪ ئي حل آهي، اهو ته سواءِ ڪنهن دير جي ”ون يونٽ“ کي ٽوڙيو وڃي، تڏهن ۽ فقط تڏهن ئي حقيقي جمهوريت پاڪستان ۾

قائم ٿيندي. ”ون يونٽ“ ۽ جمهوريت هڪ ٻئي جي متضاد آهن. ڪي سياستدان وري هيئن ٿا دليل باري ڪن ته فقط جمهوريت ئي اهم ترين مسئلو آهي، ۽ اها حاصل ٿي ويندي ته ”ون يونٽ“ ۽ جمهوري طريقي سان ختم ٿي ويندو.

اهي حضرت ائين نٿا سوچين ته 1956ع واري دستور پڻ ڪجهه جمهوريت ڏني هئي. ان ۾ بنيادي حقن جي توثيق ڪيل هئي. ان هاءِ ڪورٽن جو احترام پڻ ڪيو. ان ۾ سموري طاقت قانون ساز اسيمبليءَ کي ڏني هئي، وغيره وغيره. پر انهن سموري جمهوري حقن جي موجودگيءَ ۾ نئين صوبن کي انهن حقن ڏيڻ کان انڪار ڪيو ويو، ۽ ”ون يونٽ“ کين ڪچلي ڇڏيو. ”ون يونٽ“ کي قائم رکندي نئين صوبن لاءِ جمهوريت بي معنيٰ آهي، ڇو ته انهن لاءِ ”ون يونٽ“ کي ختم ڪرڻ ئي جمهوريت جو پيش خيمو آهي.

ننڍا صوبا پنهنجي خودمختياري ۽ خود اراديت کي خيرات وانگر پن ڪونه ٿا، پر اهي بين الاقوامي طور تي مڃيل اصولن مطابق پنهنجو حق سمجهي گهرن ٿا.

ڪشمير جا ماڻهو ته بين الاقوامي واري خود اراديت جي حق ملڻ جو مطالبو ڪري سگهن ٿا، پر پنهنجي ئي گهر ۾ سنڌ، بلوچستان ۽ سرحد جي ماڻهن کي اهڙي حق ڏيارڻ کان انڪار ڪيو وڃي ٿو. اهو هڪ تضاد آهي.

سنڌ رڳو نسبتاً هڪ ننڍو صوبو آهي، پر آدمشماري ۽ وسيلن جي لحاظ کان ڪشمير کان وڌيڪ اهم آهي. سيلون جيڪا هڪ آزاد ۽ خودمختيار رياست آهي ۽ اقوام متحده جي ميمبر آهي، ان کان به سنڌ وڌي آهي. ان کي پاڪستان ۾ هڪ صوبي جي حيثيت ڏيڻ کان به محروم رکيو وڃي ٿو. اها ڳالهه ناانصافي ۽ بي سمجهي جي انتها آهي.

اسان ڪشميرين لاءِ جمهوري حقن جون مطالبو ڪيون ٿا، پر ”ون يونٽ“ جي ماسٽر پلان ۾ ڪشمير جو ڪهڙو مستقبل آهي؟ جڏهن ڪشمير، پاڪستان سان ملايو ويندو ته اهو ”ون يونٽ“ ۾ ڪمشنر جي ڊويزن کان وڌيڪ ڪجهه به نه هوندو، ۽ ان کي به ”سابق سنڌ“ وانگر

”سابق ڪشمير“ سڏيو ويندو. حالانڪ آمريڪا ۾ پنجاهه رياستون آهن. سوويت يونين ۾ سترهن رياستون آهن. ڀارت ۾ ويهه رياستون آهن، ۽ اهي سڀ چڱي طرح هلن پيون. اتان جي وڏين رياستن - ڪيليفورنيا، سفيد روس يا اتر پرديش طرفان ”ون يونٽ“ جهڙي ڪابه شيءِ ڪانه مڙهي وئي آهي. بنگال ۽ پنجاب وڏا صوبا آهن، ۽ انهن تي فرض آهي ته پنهنجي ننڍن ڀائرن جي حقن جي حفاظت ڪن. هڪ اسلامي رياست ۾ طاقت جي بازي ڪيڏي ۽ ننڍي صوبن جي لقمن کي ورهائي ڪاٺڻ پنجاب ۽ بنگال لاءِ شرمناڪ عمل آهي. ائين ڪرڻ کان پوءِ به اڃا هو پاڻ کي اسلامي، قرآني ۽ جمهوري حقن جا دعويٰ دار سڏائين ٿا!

شل قدرت جو نور اسان جي مشعل راهه ٿئي!

اها اسان جي بدقسمتي آهي، جو رڳو طاقت ئي آخري فيصلو ڪري ٿي ۽ نه عقل ۽ نه فهم. پر انهن شخصن کي ياد رکڻ گهرجي، جيڪي رڳو طاقت تي ڀروسو رکي پين کي ستائين ٿا، ته قدرت ئي فيصلو ڪرڻ واري آهي ۽ انهن کي پنهنجي ڪيتي جي ڳري سزا يوڳڻي پوندي.

انصاف ۽ رواداري جو ڦل دير يا سوير سڀ ڪنهن کي ملي ٿو. انسانيت انهيءَ راهه تي ترقي ڪئي آهي. اسان پاڪستاني ڀائرن کي پنهنجي ئي ضمير ۽ پنهنجو پاڻ کان پڇڻ گهرجي ۽ مسلمان هجڻ جي حيثيت ۾ خدا کان ڊڄڻ گهرجي.

جن کي تڪليف ٿيندي آهي، اُهي ضرور دانهون ڪندا. انهيءَ فرياد ڪرڻ جي ڪري کين ڪچلڻ، اهڙي گناهه کان وڌيڪ ڀيو ڪهڙو گناهه ٿيندو؟

اسان سنڌي، بلوچ ۽ پٺاڻ پنهنجي محدود دائرن ۾ پنهنجي حقن مطابق پنهنجي قسمت پنهنجي هٿن ۾ رکڻ چاهيون ٿا. اسان جا وڏا ڀائر، اوهان جي وڏي مهرباني! اسان کي ”ون يونٽ“ جي باري ۾ اوهان جي نيڪ ارادن جي پوري خبر آهي. بس ايترو ڪافي آهي. هاڻي ڊاهيوس، مهرباني ڪريو، ته وري ڀائرن وانگر ڌار ڌار پنهنجي پنهنجي گهرن ۾ رهون. اها اوهان جي وڏي مهرباني ٿيندي، ”ون يونٽ“ ڊاهيو، ۽ پوءِ جمهوريت جي ڳالهه ڪيو.

سنڌ ۽ ”ون يونٽ“

1- سنڌ دنيا جي نقشي تان غائب

”ون يونٽ“ دنيا جي نقشي تان قديم ۽ اسان لاءِ سڳوريءَ سنڌ جو نالو مٽائي ڇڏيو. جيڪو ڪم يوناني، ايراني ۽ انگريز فاتحن کان نه ٿي سگهيو، سو اسان جي ڏيهي فاتحن ڪري ڏيکاريو. سنڌ جي جغرافيائي، تاريخي، ثقافتي ۽ لساني لحاظ کان جداگانہ حيثيت ختم ڪئي ويئي آهي، ۽ ان کي ڪيترن ئي ضلعن ۽ ڊويزنن ۾ ورهايو ويو آهي، سنڌ جو نالو سڌڻ گناهه آهي، اسان کي ”سابق سنڌ“ چوڻ کپي.

هيءُ ”سابق سنڌ“ جو لفظ ختم ٿيڻ کپي. سنڌ ابدي آهي. ان جو قديم اتهاس، جنهن جو نشان ”موهن جو دڙو“ آهي، ان جي قديم زبان سنڌي، جيڪا ڪن لسانيات جي ماهرن جي چوڻ موجب، ”سنسڪرت يا پراڪرت“ کان به قديم آهي؛ ان جا صوفي ۽ فيلسوف، جن انسانيت ۽ اعليٰ اخلاق جو پيغام ڏنو— اهي سڀ هڪ اهڙو قيمتي ورثو آهن، جو انهن کي ختم ڪرڻ جي اجازت نٿي ڏيئي سگهجي. پر ”ون يونٽ“ ان ورثي جو خاتمو چاهي ٿو.

2- سنڌي زبان جو خاتمو

هر قوم جي سڀ کان قيمتي ميراث زبان ۽ ان جو ادب آهي. اسان پنهنجي مادري زبان کي پيار ڪريون ٿا. اڳ ڪنهن به (خود انگريز) حاڪمن پڻ اسان جي زبان تي حملو نه ڪيو.

پر اولهه پاڪستان سرڪار اهو لازمي قرار ڏنو، ته ”يونيسڪو“ جي قبول ٿيل اصولن ۽ ٻين عالمي ادارن جي انهيءَ راءِ— ته مادري زبان مئٽرڪ تائين تعليم جو بهترين ذريعو آهي، جي خلاف ورزي ڪندي، اسان جا ستن ورهين جي عمر جا ٻار اردوءَ ۾ تعليم حاصل ڪن.

چنانچہ اهڙي فضا پيدا ڪئي ويئي، جو (علامہ آءِ. آءِ. قاضي) هڪ لائق

۽ قابل وائيس چانسلر لاڳو ٿيو، ۽ ان جي جاءِ تي هڪ غير سنڌي آندو ويو. بعد ۾ وري اهو ٺاهه ٺاهيو ويو جو (سيد غلام مصطفيٰ شاهه) هڪ لائق سنڌي ڊائريڪٽر تعليم کي حيدرآباد مان ڪڍي ڪوئٽا موڪليو ويو ۽ ان جي جاءِ تي هڪ غير سنڌي آندو ويو. نتيجو اهو نڪتو جو تعليمي ڪميشن جي ڪانفرنس ۾ سنڌ جي نمائندگي، ڪوبه سنڌي ڪري نه سگهيو.

اهو آهي ”ون يونٽ“ - (بعد ۾ بهادر شاگردن همت ڪري سنڌي زبان کي ايتري قدر بچائي ورتو، جو عارضي طرح هيءُ حڪم نڪتو ته ٻارهن درجي تائين ذريعه تعليم رهندي ۽ اردو لازمي ڪرڻ لاءِ هڪ سال وڌايو ويو.)

3- سنڌ جي زمينن تي غير سنڌين جو قبضو

پاڪستان جي دستور ساز اسيمبليءَ ۾ ”ون يونٽ“ جي هڪ معمار مسٽر محمد ممتاز دولتانہ جي ڏنل خاطرين کي ملاحظہ فرمايو:

”صاحبو، هاڻي سنڌ جي نئين زمين جي نيڪال لاءِ ڪهڙو حل پيش ٿي رهيو آهي؟ جيتري قدر مون کي معلوم آهي اهو حل هيئن آهي، سنڌ جون نئون زمينون جيڪي واقعي پاڪستان جي مستقبل کي خوشحال بنائڻ لاءِ تمام گهڻو ڪم ڏينديون، ان صوبي جي ماڻهن يعني سنڌين کي ملنديون. پر ائين تيسين ڪيو ويندو، جيسين سنڌ جي ماڻهن کي زمينون نه هونديون. سڀ کان اول اهي زمينون انهن سنڌي هارين کي ملنديون، جن وٽ ڪابه زمين نه آهي. پر جڏهن هڪ هڪ سنڌي هاريءَ کي زمين ملي چڪي ۽ ان کان پوءِ به زمين بچي پئي، ته اها پاڪستان جي شهرين ۽ ٻين صوبن جي رهواسين متجهان فقط انهن کي ڏني ويندي، جن وٽ اڳ ڪابه زمين نه هوندي... زمين ان کي ملندي، جيڪو پاڻ پوکيندو، زمين سڀ کان پهريائين انهن کي ڏني ويندي، ۽ جڏهن اهي مطمئن ٿيندا، ته پوءِ سنڌ جي ماڻهن کي ڏني ويندي، پر انهي ۾ شاهوڪار شامل نه هوندا...“ (بحث، صفحو 360)

مگر درحقيقت ڇا ٿيو آهي؟ بهترين زمينون ۽ وڏا پلاٽ غير سنڌي عملدارن، واپارين، ڪارخانيدارن ۽ زميندارن کي ڪنهن نه ڪنهن بهاني ڏنيون پيون وڃن. سنڌ جي هارين کي اهي زمينون ملن ٿيون، جن جو ٻيو ڪوبه خريدار ڪونهي. زمينون گهڻو ڪري عام نيلام رستي وڪيون وڃن

ٿيون ۽ ان کي ملن ٿيون، جو سڀ کان وڏو واک ڏئي ٿو. اهڙيءَ طرح هڪ نئون زمينداري طبقو وجود ۾ اچي رهيو آهي.

هاريءَ کي زمين ڏکڻ شرطن تي ملي ٿي، مثلاً؛ جيڪڏهن ڪو هاري ڪنهن سبب ڪري (جنهن تي آبپاشيءَ لاءِ پاڻي نه ملڻ سبب) زمين آباد نٿو ڪري سگهي، ته ڪائس زمين ڪسي وڃي ٿي. پر ٻين سان اهو شرط لاڳو نه آهي. ملٽري وارن کي زمينون ڏيڻ ۾ سخا کان ڪم ورتو ويو آهي. انهن کي جيڪي سهولتون ملن ٿيون، سي هاريءَ کي نٿيون ملن.

لاهور ۾ روينيو بورڊ ۾ ڪوبه سنڌي وڏو عملدار نه آهي، جو سنڌين جي حقن جي نگراني ڪري. انهيءَ جو قدرتي نتيجو اهو نڪتو آهي جو هن سرزمين جا هاري، هتان جا باشندا انهيءَ حق کان محروم آهن، جي قدرت جي قانون کين عطا ڪيا آهن. ته هتي اهو به نه وسارڻ کپي، ته اهو بئراج، جنهن اهي زمينون پيدا ڪيون آهن، سنڌين جي ڏنل ڍلن جي پئسي مان ٺهيل آهي. اهو آهي ”ون يونٽ“. درحقيقت ”ون يونٽ“ ٺاهيو ٿي انهيءَ مقصد لاءِ ويو هو. ۽ نه ان لاءِ، جيڪو مسٽر دولٽانه بيان ڪيو هو، مسٽر دولٽانه اڄ ڪٿي آهي؟ ان هوندي به هو ”ون يونٽ“ جو حامي آهي.

4- سنڌ ۾ نامنصفانه ڍلون

”ون يونٽ“ جي ٺاهيندڙن، ”ون يونٽ“ جا جيڪي مقصد بيان ڪيا هئا، تن ۾ هڪ اهو به هو ته اولهه پاڪستان ۾ قاعدي قانون، ڍلن ۽ ڪورٽن جو سرشتو ساڳيو هوندو. ان سلسلي ۾ سنڌين جي طرفان ڪيترن ئي درخواستن، گذارشن کان پوءِ به سڄي پاڪستان - اولهه توڙي اوڀر ۾، سڀ کان وڏيون ڍلون، سنڌ ۾ ئي قائم رکيون ويون. اڪثر حالتن ۾ سنڌي آبادگار جي آمدنيءَ جو پنجاهه يا سٺ سيڪڙو آمدني ڍل ۾ وڃي ٿي. درحقيقت اها (ڍل) 25 سيڪڙو هئڻ کپي. نتيجو اهو نڪتو آهي ته سنڌي آبادگار جو ڏيڍالو نڪري ويو آهي ۽ هو انهيءَ سبب جي ڪري بئراج جون زمينون خريد ڪري نٿو سگهي.

انهيءَ موضوع تي مون هڪ ڪتابڙو لکيو هو ۽ جنهن ۾ انگ اکر ڏنا ويا آهن ۽ تعميري اپاءَ تجويز ڪيا ويا آهن. مون هڪ ڪتابڙو به هڪ خط

150
 ڪامريڊ حيدر بخش جتوئي: هڪ مطالعو
 سان گڏ صدر پاڪستان ۽ گورنر ڏانهن موڪليو، ۽ کين گذارش ڪيم ته
 معاملي جي صحيح تصديق ڪرڻ لاءِ سرڪار قدم کڻي. سرڪار جواب ۾
 ڪتابڙو ضبط ڪيو، ۽ مون کي ڪوئٽا ۾ هڪ فوجي ڪورٽ انهيءَ ڪتاب
 لکڻ ڪري سخت پورهئي سان ٽي سال ”سي“ ڪلاس جو جيل عطا ڪيو.

5- سنڌ ۾ ترقيءَ جون رٿون بند

حڪومت سنڌ رستن، اسڪولن ۽ صحت جي ڪمن کي سڌارڻ لاءِ
 جيڪي ترقياتي رٿون ٺاهيون هيون، سي بند ڪيون ويون آهن. سنڌ جا ٽيهه
 ڪروڙ روپيا جيڪي ”ون يونٽ“ جي حوالي ٿيا، سي اهي ترقياتي رٿن تي
 خرچ ٿين ها، پر هاڻي انهيءَ ڳالهه کان سڪو جواب آهي. ڇي، پئسو ڪونهي!

6- سنڌ جي ڪاليجن ۾ سنڌين لاءِ داخلن جون بند

حڪومت سنڌ ڪراچيءَ ۾ هڪ انجنيئرنگ ڪاليج ۽ ٻه ڊاڪٽري
 ڪاليج - هڪ ڪراچيءَ ۾ ۽ ٻيو حيدرآباد ۾ قائم ڪيا هئا، ته جيئن سنڌ ۾
 تعليم وڌي. هاڻي انهن ڪاليجن جا دروازا سڄي اولهه پاڪستان لاءِ کليل
 آهن. نتيجو اهو نڪتو آهي جو سنڌين کي 20 سيڪڙو جايون به مس ٿيون
 ملن، ۽ 80 سيڪڙو جايون ٻين جي حوالي ٿين ٿيون. اهم تعليمي ۽ هنري
 ادارن ۾ ”ون يونٽ“ قائم ٿيڻ بعد، سنڌ کي ترقيءَ جا اجهو اهي ذريعا مليا
 آهن. سنڌ ۾ وڌندڙ آباديءَ کي خيال ۾ رکي ڪي به نواب ادارا کوليا
 ڪونه ٿا وڃن.

7- ثانوي تعليم جي تباهي

سنڌ جي ڳوٺن ۾ ٽن درجن وارن انگريزي ڪلاسن جو چار وچايو ويو
 هو، ۽ ڳوٺاڻا چوڪرا انهن ڪلاسن جو فائدو وٺي وڌن مڊل اسڪولن ۽ هاءِ
 اسڪولن ۾ داخل ٿيندا هئا. هاڻي اولهه پاڪستان جي حڪومت انهن ٽن
 درجن واري انگريزي ڪلاسن کي ختم ڪري، ڳوٺاڻن چوڪرن کي تعليمي
 سهولتن کان محروم ڪري ڇڏيو آهي. 25 سالن کان تازو ثانوي ماسترن کي
 بي ٽي ڪورس لاءِ پگهار ۽ الائونس جون جيڪي سهولتون مليل هيون، تن

ڪان کين محروم ڪيو ويو آهي. اهي سرڪاري تربيت يافتن کي اعليٰ معيار جي خاطر ڏنيون وينديون آهن. وڏين پگهارن وارن عملدارن کي به تربيت دوران اهي سهوليتون ملنديون آهن. نتيجو اهو آهي، ته هاڻي فقط ڪي ٿورڙا ثانوي استاد پنهنجي خرچ تي سکيا حاصل ڪري سگهن ٿا. انهيءَ جو مطلب ته بي. ٽي. پاس ڪيل استاد ٻاهران گهرايا وڃن، ۽ انهن کي سنڌ جي استادن تي ترجيح ملندي. بيشڪ اها ڳالهه ”ون يونٽ“ جي پاليسيءَ پٽاندڙ آهي. اجهو اهڙيءَ طرح پنتي پيل سنڌ جي ايراضيءَ کي سڌاريو پيو وڃي.

8- سنڌ جي پريس تي دٻاءُ

پريس جي آزادي، جمهوريت ۽ ترقيءَ جو بنياد آهي. پريس وقت جي ڌارائن جي عڪس هجڻ سان گذرڻ وڌيڪ ۽ فڪر کي پڻ متاثر ڪري ٿي. اها ڳالهه ته سڀني جي ڌيان تي آئي هوندي، ته لاهور جي اخبارن باقاعديءَ سان ڄمي ”ون يونٽ“ جي پيپرائي ڪئي آهي، ۽ سنڌ پريس اهڙي ئي طريقي سان ”ون يونٽ“ جي مخالفت ڪندي رهي آهي. ”ون يونٽ“ بعد سنڌ جي پريس تي لاهور کان ضابطو رکيو وڃي ٿو، نتيجو ظاهر آهي - هڪ غير سنڌي صاحب کي اطلاعات کاتي جو ڊائريڪٽر مقرر ڪيو ويو هو ۽ هن صاحب سنڌ جي پريس کي دٻائڻ جا سڀ موقعا پيدا ڪري ڇڏيا. مشهور ماهوار ۽ هفتيوار رسالا، مثلاً: ”انسان“، ”مذهب انسانيت“، ”گل ڦل“، ”گلستان“، ”روح رهاڻ“، ”ڳوٺ سڌار“، ”الوحيد“ وغيره، ڊڪليئرشن ملڻ کان انڪار ڪرڻ سبب بند ڪيا ويا. نوابشاھ جا ”مظلوم“، ”آئينه“ ۽ ”سنڌ مسلم“، - سانگهڙ جو ”رضوان“ - ٺٽي جو ”الحيدر“، ”همراهي“، ”فرياد“، ”مساوات“، ”فتح اسلام“، ”مسلمان“، ”عامراءُ“ وغيره وغيره، يعني 60 مان اٽڪل ٽيهه اخبارون بند ڪيون ويون. عورتن جي هڪ ئي ماهنامہ مئگزين حيدرآباد ”مارئي“ کي پڻ ڊڪليئرشن ڏيڻ کان انڪار ڪيو ويو.

”ون يونٽ“ جو ڪڙڪ حامي - مسٽر قادر بخش، جيڪو اولهه پاڪستان جو وزير پڻ آهي، ”ون يونٽ“ جي مخالفن کي صلاحون ڏئي ٿو

ٿر، ”ون يونٽ“ جي ٽوڙڻ جو مطالبو نه ڪريو، پر پنهنجي اهنجن کي متاثر جو مطالبو ڪريو.“ — مگر اسان ڪيستائين توهان جي درن تي پيا پننداسين؟ اسان جي اهنجن جو ڪوانٽ آهي ڇا؟ ڏينهن ڏينهن، سالون سال سورن جي هڪ لائيٽي اچي! اسان جي اهنجن جو رڳو هڪڙو ئي اپاءُ آهي: ”ون يونٽ“ کي ٽوڙيو، جيڪو سڀني براين ۽ اهنجن جي پاڙ آهي..

ڪامريڊ حيدر بخش جتوئي

هڪ مطالعو

مرتب سڪندر ملاح

مارئي اڪيڊمي

Pakeeza Prrinting Press Ph: 7843856

MARUI ACADEMY

Sakrand / Hyderabad, Sindh.

پڙهندڙ نسل . پ ن

The Reading Generation

1960 جي ڏهاڪي ۾ عبدالله حسين ”اُداس نسلين“ نالي ڪتاب لکيو. 70 واري ڏهاڪي ۾ وري ماڻِڪَ ”لُڙهندڙ نسل“ نالي ڪتاب لکي پنهنجي دورَ جي عڪاسي ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. امداد حُسينيءَ وري 70 واري ڏهاڪي ۾ ئي لکيو:
انڌي ماءُ جڻيندي آهي اونڌا سونڌا ٻارَ
ايندڙ نسل سَمورو هوندو گونگا ٻوڙا ٻارَ

هر دور جي نوجوانن کي اُداس، لُڙهندڙ، ڪُڙهندڙ، ڪُڙهندڙ، پُرندڙ، چُرندڙ، ڪِرندڙ، اوسيئڙو ڪُنڌڙ، پاڙي، ڪاڻو، پاڇوڪڙ، ڪاوڙيل ۽ وڙهندڙ نسلن سان منسوب ڪري سَگهجي ٿو، پر اسان انهن سڀني وچان ”پڙهندڙ“ نسل جا ڳولائو آهيون. ڪتابن کي ڪاڳر تان ڪڍي ڪمپيوٽر جي دنيا ۾ آڻڻ، ٻين لفظن ۾ برقي ڪتاب يعني e-books ٺاهي ورهائڻ جي وسيلي پڙهندڙ نسل کي وَڌڻ، ويجهڻ ۽ هِڪَ ٻئي کي ڳولي سَهڪاري تحريڪ جي رستي تي آڻڻَ جي آسَ رکون ٿا.

پڙهندڙ نسل . پ ن The Reading Generation

پڙهندڙ نسل (پڻ) ڪا به تنظيم ناهي. اُن جو ڪو به صدر، عهديدار يا پايو وجهندڙ نه آهي. جيڪڏهن ڪو به شخص اهڙي دعويٰ ڪري ٿو ته پڳ ڄاڻو ته اهو ڪوڙو آهي. نه ئي وري پڻ جي نالي ڪي پئسا گڏ ڪيا ويندا. جيڪڏهن ڪو اهڙي ڪوشش ڪري ٿو ته پڳ ڄاڻو ته اهو به ڪوڙو آهي.

جهڙيءَ طرح وڻن جا پڻ ساوا، ڳاڙها، نيرا، پيلا يا ناسي هوندا آهن اهڙيءَ طرح پڙهندڙ نسل وارا پڻ به مختلف آهن ۽ هوندا. اهي ساڳئي ئي وقت اداس ۽ پڙهندڙ، ٻرندڙ ۽ پڙهندڙ، سُست ۽ پڙهندڙ يا وڙهندڙ ۽ پڙهندڙ به ٿي سگهن ٿا. ٻين لفظن ۾ پڻ ڪا خصوصي ۽ تالي لڳل Exclusive Club نه آهي.

ڪوشش اها هوندي ته پڻ جا سڀ ڪم ڪار سهڪاري ۽ رضاڪار بنيادن تي ٿين، پر ممڪن آهي ته ڪي ڪم اجرتي بنيادن تي به ٿين. اهڙي حالت ۾ پڻ پاڻ هڪٻئي جي مدد ڪرڻ جي اصول هيٺ ڏي وٺ ڪندا ۽ غير تجارتي non-commercial رهندا. پڻن پاران ڪتابن کي ڊجيٽائيز digitize ڪرڻ جي عمل مان ڪو به مالي فائدو يا نفعو حاصل ڪرڻ جي ڪوشش نه ڪئي ويندي.

ڪتابن کي ڊجيٽائيز ڪرڻ کان پوءِ اهم مرحلو ورهائڻ distribution جو ٿيندو. اهو ڪم ڪرڻ وارن مان جيڪڏهن ڪو پيسا ڪمائي سگهي ٿو ته ڀلي ڪمائي، رڳو پڻن سان اُن جو ڪو به لاڳاپو نه هوندو.

پڙهندڙ نسل . پڻ The Reading Generation

پَنَنَ کي گليل اکرن ۾ صلاح ڏجي ٿي ته هو وَسَ پٽاندڙ وڌ
 کان وڌ ڪتاب خريد ڪري ڪتابن جي ليکڪن، ڇپائيندڙن ۽
 ڇاپيندڙن کي همٿائن. پر ساڳئي وقت علم حاصل ڪرڻ ۽ ڄاڻ
 کي ڦهلائڻ جي ڪوشش دوران ڪنهن به رُڪاوٽ کي نه مڃن.
 شيخ اياز علم، ڄاڻ، سمجھ ۽ ڏاهپ کي گيت، بيت، سٽ،
 پُڪار سان تشبيهه ڏيندي انهن سڀني کي بَمَن، گولين ۽ بارود
 جي مدِ مقابل بيهاريو آهي. اياز چوي ٿو ته:
 گيتَ به جڻ گوريلا آهن، جي ويريءَ تي وار ڪرن ٿا.

... ..

جئن جئن جاڙ وڌي ٿي جڳ ۾، هو ٻوليءَ جي آڙ چُپن ٿا؛
 ريتيءَ تي راتاها ڪن ٿا، موٽي منجهه پهڙ چُپن ٿا؛

... ..

ڪالهه هُيا جي سُرخ گُلن جيئن، اڄڪلهه نيلا پيلا آهن؛
 گيتَ به جڻ گوريلا آهن.....

... ..

هي بيتُ آئي، هي بَمَ- گولو،

جيڪي به ڪٽين، جيڪي به ڪٽين!

مون لاءِ ٻنهي ۾ فَرَقُ نه آ، هي بيتُ به بَمَ جو ساٿي آ،

جنهن رڻ ۾ رات ڪيا راڙا، تنهن هڏ ۽ چَمَ جو ساٿي آ -

ان حساب سان اڻڄاڻائي کي پاڻ تي اهو سوچي مڙهڻ ته
 ”هاڻي ويڙهه ۽ عمل جو دور آهي، اُن ڪري پڙهڻ تي وقت نه
 وڃايو“ نادانيءَ جي نشاني آهي.

پڙهندڙ نسل . پ ن The Reading Generation

پَن جو پڙهڻ عام ڪتابي ڪيڙن وانگر رڳو نصابي ڪتابن تائين محدود نه هوندو. رڳو نصابي ڪتابن ۾ پاڻ کي قيد ڪري ڇڏڻ سان سماج ۽ سماجي حالتن تان نظر ڪڍي ويندي ۽ نتيجي طور سماجي ۽ حڪومتي پاليسيون policies اڻڄاڻن ۽ نادانن جي هٿن ۾ رهنديون. پَن نصابي ڪتابن سان گڏوگڏ ادبي، تاريخي، سياسي، سماجي، اقتصادي، سائنسي ۽ ٻين ڪتابن کي پڙهي سماجي حالتن کي بهتر بنائڻ جي ڪوشش ڪندا.

پڙهندڙ نسل جا پَن سڀني کي **ڇو، ڇا، ۽ ڪيئن** جهڙن سوالن کي هر بيان تي لاڳو ڪرڻ جي ڪوٺ ڏين ٿا ۽ انهن تي ويچار ڪرڻ سان گڏ جواب ڳولڻ کي نه رڳو پنهنجو حق، پر فرض ۽ اڻٽر گهرج unavoidable necessity سمجهندي ڪتابن کي پاڻ پڙهڻ ۽ وڌ کان وڌ ماڻهن تائين پهچائڻ جي ڪوشش جديد ترين طريقن وسيلي ڪرڻ جو ويچار رکن ٿا.

توهان به پڙهڻ، پڙهائڻ ۽ ڦهلائڻ جي ان سهڪاري تحريڪ ۾ شامل ٿي سگهو ٿا، بس پنهنجي اوسي پاسي ۾ ڏسو، هر قسم جا ڳاڙها توڙي نيرا، ساوا توڙي پيلا پن ضرور نظر اچي ويندا.

وڻ وڻ کي مون پاڪي پائي چيو ته ”منهنجا پاءُ
پهتو منهنجي من ۾ تنهنجي پَن پَن جو پڙلاءُ.“
- اياز (ڪلهي پاتم ڪينرو)

پڙهندڙ نسل . **پَن** The Reading Generation

سنڌ سلامت

www.sindhsalamat.com

سنڌ سلامت جو مشن ۽ مقصد سنڌي ٻوليءَ جي ڊجيٽلائيزيشن ۽ پکيڙ کي وسيع ڪرڻ آهي ۽ پڻ دنيا سان گڏ سندس رفتار سان هلڻ جو سانباھو آهي، ڇو ته تاريخ هميشه انهن قومن جو احترام ڪيو آهي جن پنهنجي علمي سرمايي جي حفاظت ڪئي آهي. سنڌ سلامت پڻ پنهنجي ٻوليءَ جي بقاء خاطر سنڌي ٻوليءَ ۾ لکيل قيمتي ۽ ناياب ورثي کي ضايع ٿيڻ کان بچائڻ ۽ ان کي نه رڳو محفوظ رکڻ پر پنهنجي اديبن، ليکڪن، محققن ۽ شاعرن جي علم، هنر ۽ تخليق کي ڊجيٽلائيز ڪندي دنيا جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ موجود سنڌين تائين مفت ۾ آسانيءَ سان پهچائڻ جو عزم ڪيو آهي.

اسان جي خواهش هئي ته سنڌي مواد تي مشتمل هڪ اهڙو ڪتاب گهر قائم ڪجي جتي هر موضوع تي مشتمل ڪتاب موجود ملن. ڪتابن کي ڳولڻ ۽ ڏاڻوڻوڊ ڪرڻ اسان هجي ۽ ايندڙائيد سميت آڻي فون يا ونڊوز آپريٽنگ سسٽم سميت هر قسم جي ڊوائيس تي آساني سان آن لائين پڻ پڙهي سگهجي.

۽ اهو سڀ ”سنڌ سلامت ڪتاب گهر“ ذريعي ئي ممڪن ٿي سگهيو. اميد ته سنڌ سلامت ڪتاب گهر ذريعي سموري دنيا ۾ موجود سنڌي نه صرف پر پور لاڀ حاصل ڪندا پر سنڌ سلامت ڪتاب گهر کي وڌيڪ فائديمند بنائڻ لاءِ پنهنجو پورو ساٿ نڀائيندا.

books.sindhsalamat.com

سنڌ سلامت ڪتاب گهر جي ايندڙائيد اپليڪيشن پلي اسٽور جي هن لنڪ تان ڏاڻوڻوڊ ڪريو:

<https://play.google.com/store/apps/details?id=com.sindhsalamat.book>